

, 2 ê ° ð

անցյալից եվ հայոց

Ø ° Ì ° ð Æ ò

Մ Ո Ւ Ր Ա Յ Ա Ն

«ԳԵՎՈՐԴ ՄԱՐԶԱԵՏՈՒՆԻ»

å ³ ì Û ³ í» å Ç Ñ ³ Ì Ç ñ × ß ³ ñ ³ ¹ ñ ³ Ý ù

Երևան

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
2018

ՀՏԴ 821.19-31 Մուրացան
ԳՄԴ 84(53)-44
Մ 995

Մուրացան
Մ 995 «Գևորգ Մարզպետունի» պատմավեպի հակիրճ շարադրանք/
Կազմեց, հրատարակության պատրաստեց՝ Վարդան Գրիչենց,
Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2018, 272 էջ:

«Գևորգ Մարզպետունի» վեպի հատընտիր դրվագապատումների սույն հրատարակումը ձեռնարկվեց այն գիտակցությամբ և համոզմամբ, որ դրա հերոսներին ճանաչելը, նրանց հավատամքին, հայացքներին, ասույթներին և գործերին ծանոթանալը, դրանց վերաբերյալ մտածելը, հիշելը և դրանցից գեթ մի բան սովորելն ու գործադրելը զգալի նշանակություն կունենա հայ մարդու, հատկապես հայ մատաղ սերնդի, մարդկային-ազգային ինքնագիտակցության, ազգի, հայրենիքի և պետականության հանդեպ պատասխանատվության, պարտաճանաչության, նվիրումի ավելացման ու շատ կարևոր՝ խղճի զգաստացման համար:

Ամենայն հավանականությամբ, օգտակար կլինի նաև նրանց համար, որ իրերի բերումով, ազգի ու հայրենիքի վերաբերյալ որոշումներ ընդունելու դիրքերի են հասել:

ՀՏԴ 821.19-31 Մուրացան
ԳՄԴ 84(53)-44

ISBN 978-5-8080-1326-1

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, ձևավորման համար, 2018

Նախաբանի փոխարեն

«Հայք» հաստատությունն իր հեղինակային հրատարակումների շարքում, «փորձնական նախաձեռնությամբ», լույս էր ընծայել Րաֆֆու «Պարույր Յակյազն» պատմավեպի հակիրճ շարադրված «Դասեր անցյալից ու հայոց մեծերից» խորագրով գիրքը (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2012թ.), որը տրամադրելի է «ՀԱՅՔ» հաստատության համացանցային կայքում (www.Haykinstitute.com):

Այդ արվել էր այն համոզմամբ, որ 5-րդ դարի օրինակով 19-րդ դարում Րաֆֆու արժարժած խնդիրները զգալիորեն առկա են նաև մեր օրերի հայ իրականությունում. որոշակի օտարանդություն ու հայ հայրենասիրության արժեզրկում, նվազում և կամ մոռացում՝ գաղափարագրությամբ ու նյութապաշտությամբ, որոնք արտահայտվում են իբրև թե համամարդկային, ժամանակակից, ազատական, առաջադիմական, ժողովրդավարական լինելու պատճառաբանություններով:

Այդ առումով նկատի առնվեց, որ **լույս ընծայված** գրքի գաղափարական բովանդակությունը կարող է օգտակար լինել՝ ըմբռնելու, թե ինչքան սուտ, կեղծ և վնասակար են եղել ու են՝ այդ պատճառաբանությունները, որոնցով մեր օրերում **ևս** որոշ կողմեր առավել նրբացված և քողարկված՝ շարունակում են խարդախորեն ջատագովել մեր մարդկային-ազգային՝ հոգևոր, գաղափարական և բարոյական արժեքներից դասալքումը, դրանց ուրացումը՝ **փորձելով աղավաղել մեր ժողովրդի** և հատկապես մատաղ սերնդի սրտերն ու մտքերը:

Ահա՝ նույն **այդ նկատառումով, լույս ենք ընծայում նաև** Սուրացանի «Գևորգ Մարգարետունի» պատմավեպի (Երևան, «Լույս», 1988թ.) **հակիրճ շարադրանքը**, որպեսզի մեր վաստակաշատ դասականների՝ մեզ ժառանգություն թողած պատմական-գրական գործերի միջոցով ծանաչենք

մեր պատմական անցյալի դրականն ու բացասականը, դասեր քաղենք մեր անցյալից և հատկապես հայոց մեծերի, սրբերի վարք ու բարքից: Ու այդ անում ենք հիմնականում ներկայացնելով վեպի գլխավոր հերոս Գևորգ Մարգարետունու նվիրումի օրինակը. ծառայություն՝ հայ ազգին, Հայաստանին և պետականությանը, և ծառայություն՝ **ազնիվ ու անկեղծ անձնվիրությամբ և, դրանից ոչ պակաս կարևոր, հետևողականությամբ ու հարատևությամբ. և դա՝ բոլոր պայմաններում, անկախ դժվարություններից և մեր ու հակառակորդների ուժերի, մեզ համար անբարենպաստ հարաբերակցությունից: Ավելին. ինչքան անբարենպաստ են եղել պայմանները, այնքան առավել հավատք, կամք ու ջանք է գործադրվել՝ անհապաղ:**

Իսկ ինչի՞ հետևանք են Գևորգ Մարգարետունու այդ հատկությունները՝ նրա կեցվածքը, վերաբերմունքը և մանավանդ ինչի՞ հետևանք է դրանց արդյունքը: Մեր խորը համոզմամբ՝ հետևանք է հերոսի լիաբուխ համակվածության՝ Հայ ազգային գաղափարախոսությամբ՝ մեր ազգային-հարազատ գաղափարախոսությամբ, որը բխում է Աստծո հավատքից և հիմանված է այդ հավատքի վրա: Ու նաև ոչ պակաս կարևոր հետևանք է այդ հավատքի հանդեպ հերոսի որդիական ու նաև ասպետական, պետականամետ և զուտ հայկական (Հայկյան) անսասան ու անխախտ հավատարմության:

Տրամադրված լինելով շատ չժանրաբեռնել մեր ընթերցողին՝ վեպից մենք քաղեցինք հատկապես այն հատվածները, որոնք ինչ-որ տեղ, ինչ-որ չափով հիշեցնում են մեր օրերի հայ իրականության, հատկապես ազգային անմիաբանության և ներքին հակասությունների, հակամարտությունների հետևանքով առաջացած վնասները: Եվ այդ հիշեցումով հույս ունենք, որ ավելի ճիշտ կկողմնորոշվենք, թե ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով, կարելի է խուսափել նման վնասներից:

Այդ առումով, որը նաև համահունչ է Գարեգին Նժդեհի հոգեղենությունից բխող հայրենասիրական, գաղափարական ու բարոյական ըմբռնումներին, սույն գրքի լույս ընծայման տրամաբանությամբ նպատակահարմար համարեցինք՝ ստորև տեղադրել գրականագետ Սերգեյ Սարգիսյանի վերլուծական մեկնաբանությունը՝ Մուրացանի կենսագրության, գրական ժառանգության ու հատկապես «Գևորգ Մարգալեստունի» վեպի ու այդ պատմական ժամանակաշրջանի հայ իրականության մասին, որն այսօր էլ կարող է կարևոր օրինակ հանդիսանալ բացի մեր ազգային ներքին կյանքը, նաև մեր հարևանների վարքագիծը ճիշտ հասկանալու ու ըստ այնմ կողմնորոշվելու, վարվելու համար:

* * *

Հայ ակնավոր գրող Մուրացանը (Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյան) ծնվել է 1854 թվականին՝ Արցախի Շուշի քաղաքում՝ արհեստավորի ընտանիքում: Նախնական կրթություն ստացել է մասնավոր դպրոցներում, ապա ավարտել տեղի թեմականը (1873): 1875-76 թվականներին հայոց լեզու և պատմություն է ավանդել հայտնի մանկավարժ Խորեն Ստեփանեի դպրոցում: 1878-ին մեկնել է Թիֆլիս, սովորել հաշվապահություն, աշխատանքի անցել առևտրական տներից մեկում, ուր և մնացել է մինչև իր կյանքի վերջը: Մահացել է 1908 թվականին՝ Թիֆլիսում:

Մուրացանը թողել է գրական հարուստ ժառանգություն: Նրա գրչին է պատկանում վեպերի ու վիպակների մի ամբողջ շարք («Հայ բողոքական ընտանիքը», «Իմ փոքրիկ հարսնացուն», «Հասարակաց որդեգիրը», «Ի՞նչ լայեղ է», «Հարուստները զվարճանում են», «Անպատճառ իշխանուհի», «Չհաս է» և այլն), ուր արծարծվում են դավանաբանական, սոցիալական, բարոյական ու ազգային հարցեր: Հատկապես արժեքավոր են «Խորհրդավոր միանձնուհի»,

«Լուսավորության կենտրոնը», «Նոյի ագռավը», «Առաքյալը» ծրագրային վեպերը, որոնք արտացոլում են հայ հասարակական զարգացումը նախանշող ժամանակի գաղափարական որոնումները:

Պատմությունը միանգամայն առաջնակարգ տեղ է գրավում Մուրացանի գեղագիտական համակարգում: Մըշտապես դեգերելով իր երագների, տենչերի, «իր պաշտած գաղափարների աշխարհում» (Ավ. Իսահակյան)՝ նա այդ երագների ու իդեալների տիպարները որոնել է պատմության դրվագներում: Գեղեցիկ ու բանաստեղծական մի սյուժե է ներկայացնում «Ռուզան» դրաման՝ 13-րդ դարում թաթար-մոնղոլական արշավանքների պատմությունից՝ հայ կնոջ նահատակության սխրանքի մեջ վեհացնելով հայրենասիրության, ազգային հավատի ու հավատարմության բարձր առաքինությունը:

«Անդրեաս երեց» վեպի սյուժեն առնված է Հայոց Նախիջևան-Ագուլիս աշխարհի 17-րդ դարասկզբի պատմությունից: Գլխավոր հերոսի նախապատմությունը, հանուն դավանանքի, միտված է «մարդկային հոգին տանջանքների ու հալածանքների դեմ զորացնելու» և «անձնվիրություն սովորեցնելու» ազգապահպանության գաղափարին:

Հայ դասական պատմավեպի գեղարվեստական մնացույն արժեքներից է «Գևորգ Մարգալեստունի» (1896) վեպը...

1894-95 թվականներին Թուրքիայում սանձազերծված հայկական ջարդերի անմիջական արձագանքը կա վեպի ստեղծագործական մղումներում և... միանգամայն ուղղակիորեն է առնչվում ազգային-ազատագրական պայքարի նորագույն գաղափարաբանության հետ:

Վեպի նյութն առնված է 10-րդ դարի Բագրատունիների թագավորական հարստության իրադարձություններ-

րից: Վերակերտելով պատմական Հայաստանի ռոմանտիկական դիմանկարը՝ Մուրացանը հանգամանքների դրամատիկ հանգույցի մեջ է առնում Աշոտ Երկաթ թագավորի կերպարը ...

Վիպական պատումն սկսվում է եղելությունների հետադարձ վերլուծությամբ... դեռ երեկ Սմբատ Բագրատունին տնօրինում էր Հայոց արքայական գահը, և երկիրն իր անկախությունն էր ապահովում նախարարական տների դաշինքով: Բայց... դավաճան նախարարների գործակցությամբ արաբ նվաճողները ներխուժում են Հայաստան: Պաշարված բերդի թագավորը երկրի ավերմանը առիթ չտալու համար թշնամու առաջ ի ցույց է դնում իր ողջակեզը: Նահատակված թագավորի Աշոտ որդին վերստին ձեռնամուխ է լինում Բագրատունիների հարստության կառուցմանը և պետական գործչի հմտությունը միացնելով գորավարական տաղանդի հետ՝ միավորում է երկրի ներքին ուժերը, փայլուն հաղթանակներով նվաճում Հայաստանի անկախությունը: Եվ այսպես, արտաքին թշնամին օտարված էր, Հայոց երկիրն իր անկախությունն էր տնօրինում արքունիքի ու նախարարական տների գործակցությամբ, և այդ ամենին արտակարգ փայլ էր տալիս ուժեղ, հպարտ, հանճարեղ կեցվածքի թագավորը:

Այդպես էր երեկ, երբ պատմությունն Աշոտ Երկաթի մեջ կերտում էր հերոսության լեգենդը, իսկ բնությունը Սահականույշի զգացմունքներից հյուսում էր սիրո գեղեցկության ռոմանտիկական հեքիաթը: Բայց ահա այսօր Հայաստան աշխարհը վերստին կանգնած է կործանման աղետի առաջ. Նախիջևանի գավառին տիրելու ակնկալություններից մերժված Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորը Բագրատունիների հարստությունը ջնջելու դավաճան

դաշինքներ էր կնքում հագարացի նվաճողների հետ, Բագարանի Աշոտ Բոնավորը հարմար առիթին վերահասու՝ թագավորական գահի դավադիր տիրապետության էր ձգտում, Երազավորսի Աբաս արքանեղբայրը, թագավորի անպարկեշտ արարքներից դժգոհ, սատարում էր թշնամիներին, Գարդմանի իշխան Սևադան ապստամբել էր իր փեսա թագավորի դեմ, Ուտիքի սեպուհ Յիկ Ամրամը Հայաստանի հյուսիսային նահանգներն անջատ հայտարարելով՝ վրեժխնդրությամբ հետապնդում էր երբեմնի բարերար թագավորին... Իսկ դժբախտ թագուհին բզկտվում էր անձնական վշտի հոգեմաշ ցավերից՝ միանգամայն անտարբեր՝ ճակատագրից հալածված թագավորի և գահի հանդեպ: Եվ այս նպաստավոր հանգամանքներին ակնդետ՝ արաբ հրոսակներն ասպատակում են երկիրը՝ ավերելով գյուղեր ու ավաններ, անարգելով հավատ ու պղծելով սրբություններ:

Ինչի՞ց սկսվեց չարիքը. ահա այն հարցը, որ հանդես է գալիս որպես վիպական գաղափարի կիզակետ և ուղղություն տալիս գործողությունների ընթացքին: Մուրացանն իսկական գեղագետի նրբատեսությամբ է վիպական գաղափարը բերել հերոսների ներաշխարհի բուռն տարերքներին՝ հոգեբանական խոր վերլուծություն ներարկելով սյուժեի «մարդկային ձևակերպումներին»: Կոնֆլիկտի նախապատճառը հայտնվում է հարաբերությունների թաքուն օղակներից և շղթայակցում մարդկային կրքերի անօրինակ բախումները: Աշոտ Երկաթ թագավորը հանցավոր կապի մեջ է Յիկ Ամրամի կնոջ՝ Ասպրամի հետ. ուրեմն կատարվել է մեղանշումը՝ «պարտականության օրենքի» դեմ: Փշրվում է Սահականույշի սիրո լեգենդը, անարգվում է Գարդմանի իշխան Սևադայի տոհմական հարստությունը, իսկ

Յլիկ Ամրամը գալարվում է խանդի սարսափելի մղձավանջում: Տեղի է ունենում «ներքին մարդու» և հայրենասիրության գաղափարի խզումը: Սակայն ըմբոստանալ թագավորի դեմ՝ օբյեկտիվորեն նշանակում էր՝ դավաճանել հայրենիքին. հանգամանք, որ միանգամայն սուր կետի վրա է դնում հերոսների հոգեբանական դրաման: Որ Սահականույշը, Սևադան, Յլիկ Ամրամը հայրենասերներ էին և Հայոց պետականության նախանձախնդիրներ, անկասկած էր, բայց որ թագավորի դեմ նրանց ըմբոստացումն անխուսափելի էր, նույնքան արդարացի է...

Այստեղ վեպի գաղափարական հանգույցի ամենաբարդ օղակը գեղագետի հմուտ վարպետությամբ է կենսագործել Մուրացանը: Ներկայացնելով հերոսների հոգեբանական դրաման, որը բարոյական սկիզբ ունի և մարդու արարքներին մղում է տալիս զգացմունքով, գրողը դրան հակադրում է գաղափարական սկիզբը, որի ճշմարտացիությունն ստուգվում է բանականությամբ... Եվ քանի որ տվյալ պարագայում հասարակաց շահը նույնանում է հայրենիքի գաղափարին, որն ինքնին բացարձակ է, ուստի Մուրացանի իդեալը բանականության սուր քննության տակ է առնում հոգեբանական բանավեճը և տանում միանգամայն փայլուն հաղթանակ: Բարոյական շրջադարձը հերոսները կատարում են յուրովի, և գրողը ամենուրեք գտնում է տվյալ անձին յուրահատուկ հոգեբանական անբացատրելի պարադոքսների թաքուն խորհուրդը:

Ճակատագիրը դաժան խաղ խաղաց Սահականույշ թագուհու հետ... Սակայն Մուրացան գեղագետը հենց այստեղ է, որ կռահում է մարդկային հոգեբանության անբացատրելի հակասությունը: Ինչ էլ լինի, չարագույժ լուրերը՝ ասպատակություններից հոշոտվող հայրենիքի մասին,

ամենքից մերժված ու նվաստացած Աշոտ Երկաթի՝ Կաքավաբերդում մեկուսանալու անակնկալ վճիռը, դաժանաբար խոշտանգված Մովսես վաղապետի գույժը՝ Այրիվանքի ավերման ու միաբանների նահատակության մասին, վերջապես՝ սպարապետ Մարգպետունու՝ որպես պետական աստիճանավորի ենթակայական պահվածքը՝ թագուհու արքայական մեծության առաջ, ճեղքեր են բացում Սահականույշի ներաշխարհում, շարժում նրա բանականությունը, և նա իր թագավոր ամուսնու հանցանքը չափելով կյանքի ունայնության խորհրդով՝ թողություն է տալիս մահկանացուի մոլորությանը:

Նույն ձևով Սահակ Սևադան ունկնդրում է բանականության ձայնին և «ներքին մարդու» անձնական կրքերը մաղում հայրենյաց գաղափարի վեհությամբ:

Ընդհանուրի և մասնավորի հարաբերության սուր կետում վերլուծելով մարդկային հոգեբանությունը՝ Մուրացանը չի ենթարկում այն միանշանակ ու պարտադիր սխեմայի: Երևույթի բարդությունն սկիզբ է առնում հենց նախապես տրված հակասությունից: Եթե մարդու բնական ու հասարակական էությունը համընկնող մեծություններ լինեին, և եթե անձնականը չբացառվեր բարոյական օրենքով, երևի շեղումը սոսկ բնագդական արատ կլիներ, որ արժանի չէ բանականության քննությանը: Բայց մարդու բնական ազատությունը սահմանված չէ բանականության օրենքով, հետևաբար, մեղանշումն անխուսափելի է իրապես: Այստեղ է ահա, որ Մուրացանն ստորաբաժանում է «ներքին մարդու» շեղումների բարոյական արժեքը: Եթե անձնական մղումները դրդումներ են ստանում փառասիրությունից ու նյութական շահից, ապա սա դավաճանություն է և ենթակա չէ ներողամտության: Այս իմաստով Գագիկ Արծրունին և

Աշոտ Բոնավորն... արժանի են դատապարտման: Սակայն նույնը չի կարելի ասել Սահակ Սևադայի, Յիկ Ամրամի մասին: Նրանք, ճիշտ է, ինչ-որ տեղ օտարվում են հասարակաց պարտքից ու մեղանշում են բացարձակ ճշմարտության հանդեպ, բայց ելնում են բարոյական մի այլ օրենքի ճշմարտությունից, որը նույնպես պարտադրող է: Այս տեսակետից հատկապես ուշագրավ է Յիկ Ամրամի կերպարը: Որ Սահականույշ թագուհին և Սահակ Սևադան «ներքին մարդու» ըմբոստացումը վերջավորում են ներողամիտ հաշտությամբ, բացատրելի է ինքնին: Սակայն ի՞նչ աներ Յիկ Ամրամը, երբ կողոպտված էին նրա գոյության բոլոր արժեքները: Ինքն արդեն իրավունք չունեի վրեժխնդիր չլինելու, քանի որ այդ կնշանակեր՝ մեղանշել հազարամյակներով սրբագործված բարոյական օրենքների դեմ: Քանի դեռ Ամրամը տենչում էր վրիժառության, նրա կամքն ուժ էր առնում չարության կրքից: Ողբերգական տառապանքը վրա է հասնում հետո, երբ սիրո ու անարգանքի սայրերը բախվում են խղճի դատաստանին: Ճակատամարտում պարտության մատնելով թագավորին և Ասպրամ տիկնոջը փակելով գնդանում՝ Ամրամ սեպուհը ենթադրում էր, որ կխաղաղվի իր վրդովված հոգին: Բայց անարգված պատվի ու բուռն սիրո իրարամեծ զգացումները մատնում են նրան ինքնաքայքայման տառապանքին: Հաշտվելը տանջող էր, բայց կորցնելը՝ ողբերգական, և նա հանգույցի լուծումը թողնում է ժամանակի ընթացքին: Ժամանակն, իրոք, մեղմում է ցավը և անցյալը հանձնում մոռացության, ու կարծես միայն մնում է ներումի խոսքը: Բայց, ավաղ, հույսերի այդ վերջին նշույլը ևս ցնդում է անակնկալ ողբերգությամբ: Ասպրամն ինքնասպան է լինում: Կրքերի դաժան բնագոյները միանգամից տեղի են տալիս զգացմունքների բթությանը, և Ամրամ

սեպուհը հանձնվում է խղճի խայթի հոշոտումներին, կործանված մարդու իր վերջին մխիթարությամբ ու մաղձոտ մարդու վրեժխնդրությամբ թողնում է հայրենիքը՝ ապաստան որոնում օտար երկնքի տակ:

Եվ այսպես, բախվում են կրքերը, կործանվում են մարդիկ՝ անձնական ու հասարակաց շահերի սուր պայքարում և գտնում բարոյական արդարացում՝ ճակատագրի դատաստանին հանձնելով նրան, ով բարերար էր նախակոչված, բայց եղավ պարտազանց: Ահա այս պահից էլ Մուրացանը վիպական սյուժեի մեջ է առնում Աշոտ Երկաթին: Նա, որ հզոր ու ամենակարող արքա էր և իր հանճարով կերտել էր Հայոց պետականությունը, այժմ, պարտվելով Յիկ Ամրամից, իրեն մատնել էր հուսահատ մեկուսացման: Անակնկալ անկումն ընկճել էր նրա կամքը, իջեցրել սովորական մահկանացուի աստիճանի՝ ստիպելով նրան՝ խորհելու կյանքի, բնության, մարդկային հոգու անմեկնելի առեղծվածների մասին: Ուրեմն, կան սահմանված օրենքներ, որոնց հանդեպ արքաներն անգամ անգոր են. կա մի վերին հատուցում, որ գործում է տիեզերական օրենքով և անխտրական է բոլորի հանդեպ...

Եթե վեպի հերոսներն իրենց ճակատագիրը վերապրում են որպես դրամա, ապա Աշոտ Երկաթն իր մեջ կրում է ողբերգությունը, քանի որ նրան վիճակված դժբախտությունն այլևս դուրս է մարդկային կյանքի ներագդեցությունից... Իգուր էին թագուհին ու սպարապետը թախանձում արքային՝ մոռանալ անցյալը և վերստին տնօրինել թագավորական գահը՝ որպես թե մոլորությունը մարդկային է, և «ամենքն են սխալական՝ աշխարհում»: Ոչ ոք չէր կարող չափել այն տառապանքը, որ վիճակվել էր իրեն: Նա ներում է բոլորին, բոլորն էլ ներում են իրեն, բայց ինքն

անկարող է ներել իրեն, և սա է ողբերգականը: Նա տանուլ էր տվել բարոյապես, ուրեմն և կորցրել է «հասարակաց առաջնորդի» սրբազան իրավունքը: Նրան հալածում էր պատիժներից ամենասարսափելին՝ խղճի խայթը: Այսպես էլ նա տառապում է խղճի խայթի գալարումներից, մինչև որ արաբ նվաճողների դեմ անհավասար մի ճակատամարտում փայլուն հաղթանակ է տանում և հատուցում՝ մահացու վերքով...

Կաթողիկոսը... «սրտագին սիրում է յուր հոտը» և հակված է ամենայն բարօրության, նա «հայրենիքի հարագատ որդին է», նվիրված է պետության, ժողովրդի շահերին, սակայն ունի «տկար սիրտ... գթությունը մարդկային է, բայց պարտադրող է նաև «հասարակաց առաջնորդի» բարոյական կոչումը...

Եվ այսպես.. անձնական վշտերից ավելի՝ հայրենիքն էր մատնված կործանման աղետին, մի «անհանգիստ մարդ» էր միայն չափում երկիրը, հորդորում վիստների, խաղաղեցնում հունից դուրս սայթաքած մարդկանց կրքերը, ձգտում՝ կանխել հայրենիքին սպառնացող չարիքը: Դա սպարապետ Գևորգ Մարգալետունին էր՝ Մուրացանի իդեալ հերոսը, որն անձնավորում է բարոյական սկզբունքի ու բանականության բարձր ներդաշնակությունը...

Առաքելության գաղափարն ըստ Մուրացանի՝ ելնում է «անձնականը ընդհանուրին զոհելու» բարոյական բարձր գիտակցությունից, և հենց այս սկզբունքի բացարձակության օրենքով է Մարգալետունին ըմբռնում հայրենասիրությունը, անձնագոհությունն ու բարոյական մաքրությունը: Միացնելով երկրի պառակտված օղակները և ազդեցիկ ու հարգանք ներշնչող կեցվածքով օրինակ լինելով բարձր հայրենասիրության՝ սպարապետը գերմարդկային լարումով կարգա-

վորում է Բագրատունիների արքայական հարստությունը և արդեն տարիներ հետո, երբ անցյալը հիշողություն էր դարձել, իսկ ինքը հասել էր հոգու խաղաղության, իր կենսափորձով ստուգված պատմության դասերն է ուսուցանում երիտասարդությանը՝ չկրկնելու նախորդների սխալը և օրինակ լինելու՝ առաքինության: Այդ դասերից առաջինը «զգացմունքներից ազնվագույնին», այն է՝ հայրենասիրությանը տիրապետելն է, որը մասնավոր անձի մեջ հայտնաբերում է բարոյական վեհություն և նպատակի գեղեցկություն: Երկրորդ դասը «միությունն է», որ ազգը միավորում է գաղափարի ընդհանրությամբ, տալիս նրան ֆիզիկական ուժ և անխորտակելի միասնություն... Մերժելով երջանկության հեղոնիստական (զվարճամետ-խմբ.) ըմբռնումը՝ Մուրացանը դրան հակադրում է ընտանիքը՝ այն համարելով ազգի «բարոյական հարստության» հիմք: Այս է Մարգալետունու ավանդած երրորդ դասը: Հայրենիքի սեր, միություն, ընտանիք. ահա այն սրբազան արժեքները, որոնք ուղեցույց են կատարյալ անհատի համար և որոնց ամբողջական վրա խարսխվում են ազգի միասնությունն ու պետականությունը:

ԿՈՒՅՐ ՎՐԻԺԱՌՈՒՆ

Արևը մայր մտնելու վրա էր: Երկու հեծյալներ արշավասույր անցնում էին Գանձակու դաշտից: Նրանցից մինը տարիքավոր և ազնվական դեմքով տղամարդ էր, ծածկած պղնձե թեթև սաղավարտ և զինված՝ արծաթապատ սրով ու փոքրիկ, փայլուն վահանակով. մյուսը՝ զրահազգեստ, պողպատե գլխանոցով, ծանր ասպարով, վաղակավորն՝ ազդ-

* վաղակավոր-միջնադարում գործածվող կարճ թուր

րին և երկար նիզակը ձեռին հաղթանդամ մի երիտասարդ: Տարիքավոր տղամարդը, որ ըստ երևույթին իշխան էր, ընթանում էր առաջից, իսկ երիտասարդը, որ նրա թիկնապահն էր, հետևում էր նրան: Երկուսի ձիաներն էլ սաստիկ քրտնած էին և փրփուրով ծածկված: Երևում էր, որ նրանք երկար ճանապարհ էին կտրել:

Երբ հեծյալներն ընդարձակ դաշտն անցնելով Գարդմանա ձորը մտան, իշխանը թիկնապահին դառնալով՝ ասաց.

- Եզնի՛կ, արևն արդեն մայր մտավ, պետք է շտապել հասնել ամրոց՝ դեռ մութը չկոխած. ես չեմ կամենում, որ բերդապահներն աղմուկ հանեն դռները բանալու պատճառով:

- Ինչի՞ց ես քաշվում, տեր, – հարցրեց թիկնապահը:

- Չեմ կամենում, որ մեր այստեղ գալը Սահակ իշխանն իմանա. մտադիր եմ ներկայանալ նրան՝ իբրև մի անձանոթ:

- Բայց մի՞թե նրա դոյակում ոչ ոք չի ճանաչում քեզ:

- Կարծեմ՝ ոչ ոք: Ուր տարուց ավելի է, ինչ ես Գարդման չեմ մտել: Նույնիսկ թագավորի հարսանիքին չկարողացա ներկա լինել... Իշխանի Դավիթ որդին Ամրամի բանակումն է. մնում է ինքը իշխանը և յուր Գրիգոր որդին: Իսկ նրանք երկուսն էլ կույր են, հետևապես, չեն կարող ճանաչել ինձ, թե ես ով լինելս ծածկեմ նրանցից...

...Սահակ Սևադան հսկում էր այդտեղ՝ ինչպես մի հզոր առյուծ. նրա համբավը ահաբեկում էր թշնամիներին և խրախուսում լքվածների սիրտը: Իսկ այժմ... այժմ կարծես թե ամրոցը սուգ էր մտել, և նրա արտաքին պատկերը ոչ թե զորություն, այլ լքումն ու հուսահատություն էր արտահայտում...

Պահապանները տեսնելով, որ ներս մտնողը իշխան է

և ոչ հասարակ զինվոր, պատշաճ հարգանք մատուցին նրան, բայց միևնույն ժամանակ խնդրեցին, որ բարեհաճե՝ նախ բերդակալին ներկայանալ, որովհետև իրանց այդպես էր հրամայված:

Իշխանի նպատակն էլ այդ էր: Նա կամենում էր ստուգել, թե արդյոք բերդակալն իսկապես միացա՞ծ է ապրտամբների հետ, թե՞ ստիպված և առերես է հպատակում նրանց ճնշումներին...

Հենց որ իշխանը ներս մտավ, բերդակալը գրկաբաց վազեց դեպի նրան և բացականչեց.

- Գևորգ իշխան, այս դո՞ւ ես, ի՞նչ հողմ, ի՞նչ դիպված:

Այս ասելով՝ նա գրկախառնվեցավ իշխան Մարգալետունուն և համբուրվեցավ նրա հետ: Իշխանն այս սիրալիր ընդունելությունից արդեն գուշակեց, որ բերդակալն ապստամբների հետ չէ, ուստի նշանացի հայտնեց նրան, որ պահապանը կանգնած է դռան առաջ, և խնդրեց, որ հեռացնե նրան...

Մարգալետունի իշխանը հառեց աչքերը բերդակալի վրա և, մի խորհրդավոր հայացքով նայելով նրան ոտքից մինչև գլուխ, լուրջ ձայնով հարցրեց.

- Վահրամ իշխա՛ն, կարելի՞ է այժմ վստահանալ քեզ վրա այնպես, ինչպես վստահանում էինք տարիներ առաջ Վահրամ սեպուհի վրա:

- Իշխան, շնորհակալ եմ այդ անկեղծ հարցի համար: Այժմ այնպիսի ժամանակում ենք ապրում, որ Մարգալետունի իշխանն իրավունք ունի կարծելու, թե նախկին Վահրամ սեպուհը դարձել է արդեն մատնիչ, մի տիրադրուժ, մանավանդ որ այժմ ծառայում է ապստամբների դրոշակի տակ: Բայց ես կարող եմ հավատացնել քեզ, որ ո՛չ տարիները և ո՛չ հանգամանքները չեն փոխել իմ մեջ ոչինչ: Ար-

քայի նախկին հավատարիմը այսօր էլ նրա հավատարմագույն ծառան է: Թե ինչու ապստամբների հետ եմ այժմ, դրա պատճառը ոչ թե իմ, այլ արքայի շահն է, որ ես չկարողացա անտեսել:

- Ինչպե՞ս, բացատրի՛ր ինձ:

- Երբ լուր հասավ այստեղ, թե Յիկ Ամրամը ապրստամբության դրոշ է պարզել, Սևադա իշխանը հարմար առիթ համարեց օգուտ քաղել այդ դեպքից՝ յուր վաղուց գուրգուրած նպատակն իրագործելու համար: Անմիջապես նա հրավիրեց յուր մոտ Գարդմանա ազնվականները և ժողովրդի գլխավորները: Հրավիրվածների մեջ էի և ես: Իշխանն այնպիսի ճառ խոսեց մեր առաջ, որ գարդմանացի հայրենասերները բոլորովին խելագարվեցան...

- Ի՞նչ էր ասում:

- Չեմ կարող բոլորը հիշել, բայց ինչ որ չեմ մոռացել, այն կհաղորդեմ... Ծանր, սարսափելի ծանր տպավորություն արավ մեր վրա կույր հոր ու որդու երևալը: Դեռ Սևադա իշխանը բերանը չբացած՝ բակում խոնված ժողովրդի մեջ թագավորի անվան ուղղված անեծքներ լսվեցան: Սևադա իշխանը դեպի պատշգամբի եզերքը հառաջանալով՝ հենվեցավ գավազանի վրա և մոտավորապես հետևյալը խոսեց. «Իշխանն է՛ր և ժողովու՛րդ. ձեր աչքերով ահա՛ տեսնում եք, որ հզոր Սևադան՝ գարդմանացոց պարծանքը և թշնամիների սարսափը, ապիրատ փեսայից կուրացած՝ յուր ծառաների շնորհիվ է միայն ձեր աչքին երևում: Չէի կամենալ, որ իմ ժողովրդի ամենից սինլքոր անդամը հանդիպեր այսպիսի դժբախտության, որ ծերունի հոր և երիտասարդ որդու համար ստեղծեց հարազատի ձեռքը: Ծանրատար մի վիշտ է այս: Դուք տեսնում եք Գարդմանը. նրա երկինքն ու արևը, լեռներն ու դաշտերը, նրա ծաղիկն ու

գարունը... Ես գրկված եմ այդ բոլորից, բայց այդ չէ միայն իմ ցավը: Ես չեմ կարողանում իմ ժողովուրդն անձամբ խնամել, նրա վշտերն ամոքել, իմ հիվանդներին այցելել, իմ որբերին պատսպարել, իմ այրիների արտասուքը սրբել, իմ գերյալներին վերադարձնել... Սևադան կարոտ է այժմ յուր ծառաների շնորհին... Այս ամենը տանում եմ ես, որովհետև գրկված եմ Աստուծո լույսը տեսնելու կարողությունից: Բայց դուք, գարդմանացի քաջեր, դուք, որ առողջ աչքեր, զորեղ բազուկներ, աննկուն կորով ունեիք և ունիք, ինչպե՞ս եք կարողանում տանել այն անարգանքը, որ Աշոտ Երկաթը դրոշմեց ձեր ճակատին՝ ձեր հայրն ու առաջնորդը կուրացնելով, ձեր ազատությունը շղթայելով... Ժողովու՛րդ Գարդմանա, – բացականչեց իշխանը, – ես բարձրացրի քո անունը իմ հաղթություններով, դու ստորացրիք նրան քո անմոռնչ հպատակությամբ... Եթե քաջություն չունիս դեն ձգել այդ անարգանաց լուծը, քաջություն ունեցիր՝ գոնե մի սուր ցցել իմ կրծքին, որպեսզի Սահակ Սևադայի վշտերը գոնե նրա մահվամբ անհետանան աշխարհից, որպեսզի քո որդիները Սևադայի բողոքը չլսեն և քեզ չանիծեն...»:

Իշխանը դեռ չէր վերջացրել խոսքը, որ բոլոր ավագանին և նրա հետ էլ ժողովուրդը միաբերան աղաղակեց.

«Կորչի՛ բռնավորը, Գարդմանն ազատ է այս վայրկյանից, և մեր իշխանն է Սահակ Սևադան...»:

Մի քանի րոպեից հետո ամբողջ ամբոցը խռովյալ ծովի կերպարանք առավ. ժողովուրդը դուրս եկավ՝ զենքերը ձեռին, կարծես թե թագավորի բանակը պաշարել էր նրան: Պատնեշներից դուրս վռնդեցին վանանդացի պահապաններին՝ սպառնալով կոտորել բոլորին, եթե չէին հնազանդիլ Սևադայի հրամանին: Իսկ կատաղած ամբոխը դղյակի բար-

ձունքից հափշտակելով արքայական դրոշը՝ նրա տեղ Գարդմանա վիշապանիշը պարզեց...

- Օ՛, այդ արդեն չափազանց է,- բացականչեց Մարգալետունին:

- Այո՛, և ուրիշ մեծամեծ ավերումներ կանեին, եթե ես իսկույն իմ պահնորդների խումբը հավաքելով՝ հպատակության երդում չերդվեի Սևադային:

- Ավելի լավ չէ՞ր լինիլ, եթե քո խմբով հեռանայիր ամբողջ, քան հպատակություն երդվեիր:

- Ոչ. այն ժամանակ արքայի օգտին գործելու կամ ուստիացոց շարժումները դիտելու հնարավորությունից կզրկվեի: Իսկ այժմ ապստամբների մեջ գտնվելով՝ կարողանում եմ շատ բան տեսնել և իմանալ:

Բերդակալի պատմածները ծանր տպավորություն արին Մարգալետունու վրա. նա գլուխը կախեց և ընկավ մտածության մեջ:

- Մի՞թե դու ինձ մեղադրում ես,- հարցրեց բերդակալը՝ փոքր լռությունից հետո:

- Այո՛, մեղադրում եմ,- պատասխանեց իշխանը՝ գլուխը վեր բարձրացնելով:

- Բայց չե՞ որ ես տեղի եմ տվել ստիպողական հանգամանքներին:

- Միշտ և ամեն տեղ լինում են այդպիսի հանգամանքներ: Եթե ամեն մի բերդակալ տեղի տա ստիպողական հանգամանքներին, այն ժամանակ բոլոր պետական ամրոցները թշնամու ձեռք կանցնեն:

- Ես տեղի եմ տվել ոչ թե արտաքին, այլ ներքին թշնամիներին: Ես չեի կարող իմ փոքրիկ գնդով դեմ դնել բազմաթիվ ամրոցականներին. չեի կարող նաև եղբայրասպան

կռիվ մղել իմ հարազատների դեմ. բավական է, որքան միմյանց արյուն թափեցինք...

Բերդակալը վերջին խոսքերն արտասանեց ջերմությամբ:

Մարգալետունին նայեց նրան մի խորհրդավոր հայացքով և գլուխը շարժեց:

- Մի՞թե ինձ վրա բարկանում ես դու կամ, գուցե, անկեղծ չե՞ս գտնում իմ պատասխանը:

- Ընդհակառակը՝ շատ անկեղծ եմ գտնում. ինքս լավ ըմբռնում եմ մեր դրության ծանրությունը: Թշնամին աչքերը հառած սպասում է հարմար առիթի՝ մեր երկիրն արշավելու, մենք էլ մեր ձեռքով պատրաստում ենք այդ առիթը: Դու, բարեկամ, չես կամենում եղբայրասպան կռիվ մղել հարազատիդ դեմ, մի՞թե ես կարող եմ այդ արդար իրավանց հակառակիլ. չե՞ որ եղբայրասպանությունը նույնիսկ անձնասպանություն է...

- Շնորհակալ եմ, որ հասկանում ես ինձ: Ես իրավունք կտայի քեզ՝ սուր ցցել իմ կրծքի մեջ, եթե այդպիսի թուլություն արտաքին թշնամու դեմ անեի. բայց, ի՛նչ մեղքս թաքցնեմ, հարազատի վրա ձեռք բարձրացնել չեմ կարող:

- Եվ երբեք էլ չպիտի բարձրացնես... Բայց գուցե կարողանայիր խոհեմության ճանապարհով այս պառակտման առաջն առնել: Պետության ամբողջությունը պահպանելու համար, այո, չպետք է երբեք հարազատի արյուն թափել... Ամբոխն ամեն տեղ էլ նման է այն ոչխարներին, որոնք գայլի խոսքերից խաբվելով՝ նրա ձեռքն են մատնել պահապան շներին, որպեսզի այդպիսով գայլի բարեկամությունը վատակեն. իսկ վերջինս, պահապան շները խեղդելուց ետ, սկսել է հիմար ոչխարները կոտորել: Կախելու արժանի են այն իշխանները, որոնք հարստահարում են ամբոխի այդ

անմտությունը: Մեզանից ամեն մինը յուր բոլոր գործությամբ պիտի զինվի այդ դավաճանների դեմ: Ով որ հայրենական գահի թշնամին է, նրան ամեն մի հայ յուր իսկ անձի թշնամին պիտի համարե: Որովհետև այնքան ծանր գոհաբերություններով ձեռք բերած այս հարստությունը կորցնելուց ետ՝ մեզ դարձյալ գերություն և ստրկություն են սպասում:

- Այդ ամենը գիտեմ. բայց ես խորամանկելու էլ ճանապարհ չունեի, սիրելի՛ իշխան:

- Լավ, քեզ չեմ մեղադրում. անցածն անցել է: Այժմ ինչպե՞ս, ի՞նչ ձևով միացնենք մեր այս պառակտումները. մտածե՛լ ես երբևիցե սրա մասին. չե՞ որ շարունակ դեպի կործանումն ենք գնում:

- Մտածել եմ, այն էլ երկար ժամանակ: Մինչև անգամ որոշ ծրագիրներ եմ կազմել, թե ինչ դեպքում ինչ ձևով պիտի գործենք: Բայց դու, իշխան, ամենից առաջ պատմիր ինձ, թե ի՞նչ դրության մեջ է այժմ Ոստանը. ովքե՞ր են թագավորի հետ միաբան...

- ... Ոստանն այժմ խաղաղ է: Ինչպես գիտես, թագավորը վաղուց հաշտված է Աբաս եղբոր հետ՝ շնորհիվ Սյունյաց Վասակ իշխանի: Միակ չարիքը Աշոտ սպարապետի գծտությունն էր, այդ էլ մեջտեղից վերացավ: Ես և կաթողիկոսը ամեն հնար գործ դրինք, մինչև որ հաշտեցրինք նրան թագավորի հետ: Երկուսը միասին մինչև անգամ Դվինը պաշարելով՝ գրավեցին և հազարացիներին դուրս քշեցին նրա սահմաններից...

- Եվ ահա՝ հանկարծ Յլիկ Ամրամի ապստամբության լուրն առանք: Թագավորը չէր հավատում, թե ապստամբությունն այդքան մեծ ծավալ կլինե՞ր ստացած, ուստի միայն յուր թիկնապահների խմբով դուրս եկավ Շիրակից... Աբասն ու արխագաց Գուրգենը բավական անխոչընդոտ

ավերել են նրան: Այդտեղ, սակայն, ես թագուհուն չհայտնեցի ապստամբության՝ վտանգավոր կերպարանք առնելու լուրը, որպեսզի չանհանգստացնեմ նրան...

- Եվ ես եկա: Բայց ի՞նչ տեսա. ոչ միայն ամբողջ Ուտիքը, այլև Արցախու և Գուգարաց մեծ մասը ապստամբած: Արքային հանդիպեցի Գարգարացոց ձորում: Նա հուսահատված էր և կամենում էր վերադառնալ Ոստան: Բայց այս մի վտանգավոր ձեռնարկություն էր: Եթե առանց Յլիկ Ամրամը նվաճելու նա մտներ Շիրակ, հավատացած եմ, ապստամբությունն ավելի լայն ծավալ կստանար, և պետության ամբողջությունն անդարմանելի կերպով կքայքայվեր: Բայց ի՞նչ անեինք, զորք չկար. երկրի բերդերն ու ամրությունները փակած էին թագավորի առաջ. հավատարիմ ճանաչվածներն անգամ միաբանել էին Ամրամի հետ: Այսուամենայնիվ, հարկավոր էր ցույց տալ, թե թագավորն անօգնական չէ Ուտիքում, և ապստամբին պետք էր տեղն ու տեղը նվաճել: Ահա այս նպատակին հասնելու համար խորհուրդ արինք, որ թագավորը շարունակե յուր ճանապարհը դեպի եգերացոց աշխարհը՝ ցույց տալու համար, թե այցելության է գնում նրանց թագավորին և թե՝ Ուտիքում կանգ առնելու նպատակ բնավ չէ ունեցել: Իսկ եգերացոց թագավորը, հավատացած էինք, օգնական զորք կտար արքային, որովհետև նա շնորհապարտ էր նրան այն բարության համար, որ նա արավ իրան՝ Աբխազաց Գուրգեն իշխանը եգերացոց սահմաններից հալածելով և նրա ասպատակները ցրելով:

Թագավորը յուր թիկնապահներով ճանապարհ ընկավ: Իսկ ես սկսա Ուտիքը շրջել իմ մի հավատարմի հետ միասին: Բոլոր շեներն ու ավաններն անցա, բերդերը դիտեցի, ապստամբության սահմանները քննեցի և եկա այն

եզրակացության, որ չկա այս կողմերում մի կետ, որին ապաստանել կարողանայինք՝ գործը խաղաղության միջոցներով ավարտելու համար: Մնում էր ուրեմն՝ հայտնի պատերազմ մղել ապստամբի դեմ: Այս միջոցում ահա եզերացոց աշխարհից արքայի սուրհանդակը հասավ, որ ավետում էր ինձ, թե եզերացոց թագավորը մեծ գործ է հանձնել նրան, և թե ինքը շուտով կճանապարհվի այս կողմերը:

- Ուրեմն թագավորը գալիս է եզերացոց գործերով, - ուրախացած հարցրեց բերդակալը:

- Այո: Եվ ես հենց մի քանի օր առաջ սուրհանդակ ուղարկեցի թագուհուն՝ հայտնելով նրան, թե շուտով Ամբամի ապստամբությունը պիտի ճնշենք. բայց չհայտնեցի նրան, թե դիմել ենք եզերացոց օգնության...

- Ինձ թվում է, թե նա ապստամբել է Սևադայի խորհրդով...

- Այժմ ուրեմն դու մնա այստեղ և հրամայիր, որ պահապաններիցդ մինն առաջնորդե ինձ դեպի Սևադայի ապարանքը...

Սահակ Սևադայի ապարանքին հասնելով՝ իշխանը հրամայեց յուր առաջնորդին՝ վերադառնալ, և ինքը միայնակ առաջ անցավ:

Իշխանի ապարանքը, որ միևնույն ժամանակ գորավոր մի դղյակ էր, գիշերվա այդ ժամին փակած չէր ոչ մի կողմից: Ըստ երևույթին, նրա կույր տերերը չէին սպասում ոչ մի հարձակման և չէին իսկ երագում, թե կգտնվի մի տմարդ թշնամի, որ սիրտ կանե գիշերվա այդ ժամին՝ երկու դժբախտների գիշերվա խաղաղությունը վրդովելու:

Իշխանը մտավ ապարանքի բակը՝ դղյակի մեծ դռնով... Ապարանքի մի կողմի վրա գտնվող մի քանի նեղ պատուհանների մեջ միայն երևում էր նվազ լույս. իսկ

ստորին հարկի խցերում խլրտում էին ծառաները:

Իշխանը նայեց այդ հսկայական շինության վրա և նրան շրջապատող տխուր լռությունը ճնշեց յուր սիրտը...

«Եվ այս բոլորի պատճառը մի ապօրինի քայլ, ողջախոհության դեմ մի հանցանք...», - շնջաց ինքն իրան իշխանը և խոր հոգոց հանեց... - «Ապարդյուն այցելություն... գուցե և իմ ձեռնարկությանց համար խափանարար հանդիպումն...», - մտածեց ինքն իրան իշխանը և ներս մտավ Սևադայի առանձնարանը:

Գարդմանա հինավուրց իշխանը նստած էր այդտեղ՝ առանձնարանի անկյունում դրված և թավիշներով զարդարած մի տախտի վրա ծալապատիկ, համակ սևագգեստ, համրիչը ձեռքին: Նա գլուխը բարձր բռնած և ուշադրությունը լարած, ինչպես առհասարակ անում են բոլոր կույրերը, ուղղել էր դեմքը դեպի առանձնարանի դուռը: Հենց որ ներս մտնող քայլերի ձայնն առավ, ժպտալով հարցրեց.

- Իշխանն է եկողը:

- Այո՛, քո խոնարհ ծառան, - պատասխանեց Մարգալետունին և արագ քայլերով սկսավ մոտենալ:

- Ե՛կ, իմ սիրարժան հյուր. ե՛կ, մոտեցի՛ր ինձ, ես չեմ կարող քեզ ընդառաջել. Աստված գրկել է ինձ այդ ուրախությունից. ե՛կ և գրկիր ինձ.

Այս խոսքերի հետ նա բացավ յուր գիրկը, և Մարգալետունի իշխանը, որ արդեն մոտեցել էր, ջերմագին գրկախառնվեցավ նրան:

Սևադան սեղմեց նրան յուր կրծքին, համբուրեց մի քանի անգամ և հեկեկալով ասաց.

- Կերպարանքդ չեմ տեսնում, իմ ազնիվ բարեկամ, բայց հոգիս միացած է հոգուդ, և նա ինձ շնջում է, թե

սիրտդ խռոված է Սևադայի դժբախտությամբ և թե աչքերդ արտասվում են արդեն...

- Նստի՛ր այստեղ՝ ինձ մոտ, քաջ եղիր, արհամարհի՛ր ճակատագրի հարվածները, միայն թե... նստի՛ր, սիրելիս (այս ասելով՝ նա իշխանին նստեցրեց յուր կողքին), միայն թե՝ մի՛ արհամարհիր երբեք առաքինությունը... Աշխարհում ոչ մի հանցանք անպատիժ չէ մնում... Անշուշտ, Սևադան էլ գործել է այս պատժին արժանի մի հանցանք...

- Չէի սպասում, թե այդքան դառը խոսքերով ինձ կընդունես, – նկատեց Մարգալետունին՝ դիտմամբ, որպեսզի ստիպեր յուր դժբախտ հյուրընկալին՝ փոխել զրույցի տխուր եղանակը:

- Չէ՛, բարեկամ, դառնություն չի կարող լինել իմ խոսքերում, քանի որ քո գալուստը լցրել է իմ սիրտը ուրախությամբ... Եվ այդպես, Գևորգ իշխան, դու ուրեմն ինձ մոտ՝ իմ տանն ես, մենք դարձյալ միասին ենք... Ինչպե՛ս ուրախ եմ... Իմ Սահականույշն էլ առողջ է, այնպես չէ՞ ...

- Այո՛, իշխան, ես նրան շատ առողջ թողեցի Գառնիում:

- Շատ առողջ... այդ լավ է, շատ լավ է... ես չէի կարծում... – ընդհատելով՝ պատասխանեց Սևադան՝ կարծես թե չկամենալով, որ Մարգալետունին այդպիսի լուր հաղորդեր իրան: Որովհետև ծանր էր գալիս նրան՝ լսել, թե յուր Սահականույշը առողջ է այնպիսի մի ժամանակ, երբ նրա հայրն ու եղբայրը կուրացած, նստած են Գարդմանում... Չէ՞ որ այդ դժբախտության հանդիպել էին նրանք՝ նույնիսկ այդ Սահականույշի երջանկության արգելքները բառնալու պատճառով...

Սևադա իշխանի համար ծանր էր, արդարև, հավատալ, թե Սահականույշը կարող էր մի վայրկյան անգամ

հոգվո խաղաղություն ունենալ այն օրից ետ, որ յուր հայրն ու եղբայրը կուրացել էին յուր պատճառով, թե նա կարող էր ժպտալ, ծիծաղել, ուրախանալ... թե ամեն առավոտ ծագող ոսկեշող արևի ճառագայթները չէին համակիլ նրա սիրտը տխրությամբ՝ հիշեցնելով նրան, որ յուր հայրն ու եղբայրը զրկված են այդ ճառագայթներից հավիտյան...

Ահա՛, այդ պատճառով նրա վրա անախորժ տպավորություն արավ Մարգալետունու այն պատասխանը, թե «Սահականույշին շատ առողջ թողեցի Գառնիում»:

Բայց Գևորգ իշխանը ոչ մի հուզման նշան չնկատեց Սևադայի վրա: Նրան զբաղեցնողն այդ րոպեին Սևադայի հոգեկան աշխարհը չէր, այլ այն միտքը, թե ի՞նչ պիտի պատասխանե իշխանին, եթե նա յուր այստեղ գալու մասին հարցնե: Արդյոք սուտ պատճառնե՞ր հորինե, թե անկեղծությամբ խոստովանե ամեն բան: Եվ ահա նա դեռ այդ վարանման մեջ էր, որ Սահակ իշխանն ասաց.

- ... Մարգալետունի իշխանին, գիտեմ, չեն զբաղեցնում անձնական գործերը: Հայրենիքն ու նրա ցավերն են, որ ուժ կամ հուսահատություն են բերում նրա վրա. այժմ ասա՛, ի՞նչ ցավ դարմանելու համար ես շնորհ բերել մեզ մոտ...

- Շնորհակալ եմ, տեր իշխան, որ այդքան լավ կարծիք ունիս իմ մասին. դու արդեն գուշակեցիր իմ գալստյան պատճառը և լավ ասացիր, թե անձնական գործերն ինձ չեն զբաղեցնում: Այո՛, անձնական գործի համար չեմ այժմ Գարդմանում: Երկիրը, իշխան, դարձյալ տագնապի մեջ է. թշնամիների հարձակման համար դարձյալ մեր հարազատները ճանապարհներ են պատրաստում. եկել եմ քո օգնությունը խնդրելու՝ առաջիկա ընդհարումների առաջն առնելու համար:

- Իմ օգնությո՞ւնը... իշխա՛ն:

- Այո՛, քո օգնությունը:
- Դու առողջ աչքեր ունիս, տեր Մարգալետունի, անկարելի է, որ ճանապարհից մոլորված լինիս, – ժպտալով պատասխանեց Սևադան:

- Իշխանի այդ հեգնությունը խոցեց Մարգալետունու սիրտը, բայց նա չվրդովվեցավ:

- Եթե մինչև անգամ գուրկ լինեի այդ պիտանի զգայաբանքից, այնուամենայնիվ կարող էի դարձյալ իմ հոգվո աչքերով գտնել այն ճանապարհը, որ հանում է դեպի Գարդմանա իմաստուն և հայրենասեր իշխանի դղյակը: Ես գուցե շատ անգամ մոլորվել եմ ճանապարհից, բայց այս անգամ ճիշտ հասել եմ այնտեղ, ուր որ իմ ցանկությունն ու սրբազան պարտքը առաջնորդում էին:

- Գարդմանա իշխանը խելագուրկ մարդ չէ, այո՛, և դու չէիր հավատալ, եթե ես այդ անունը տայի ինձ. բայց նա, իշխան, այլևս հայրենասեր չէ. մի՛ պատվիր նրան այդ անունով:

- Նա չի կամենալ, որ Հայոց արքայական գահը վտանգվի. ես այդ հաստատ գիտեմ, և եթե ինքդ իսկ հակառակը պնդես, ես չեմ կարող հավատալ:

- Սևադան մի չարագործ է այժմ, իշխան, հավատա՛ ինձ:

- Ոչ. նա միայն վրդովված է, նա սրտմտած է հավաստի անիրավության դեմ... Բայց նա այդ ժամանակավոր զայրույթի պատճառով չի պատժիլ հայրենիքը՝ զլանալով նրա ծառաներին յուր իմաստուն խորհուրդները:

- Խորհուրդներ՞ ր, դու ինձ մոտ խորհրդի՞ ես եկել, իշխան, – կարծես զարմանալով հարցրեց Սևադան:

- Այո՛, տեր իշխան. Յլիկ Ամրամը՝ Ուտիքի վերակացուն, ապստամբել է արքայից: Բոլոր Ուտիքը, Արցախու և Գուգարաց մեծ մասը զենք են բարձրացրել իրանց թագա-

վորի դեմ: Եկա խորհուրդ հարցնելու հինավուրց գորավարից, թե ի՞նչ միջոցներ գործ դնենք,

- որպեսզի կարողանանք ճնշել այս ապստամբությունը՝

- առանց եղբայրասպան կոիվ մղելու:

- Դու ծաղրո՞ւմ ես ինձ, իշխան, – լրջությամբ հարցրեց Սևադան:

- Ինչպե՞ս կհամարձակիմ:

- Լսիր, տեր Մարգալետունի, ես իրավունք չունիմ ստիպել քեզ՝ բանալ քո սիրտն իմ առաջ: Դու հայրենիքիդ նվիրված մարդ ես, քո թագավորի հավատարիմ պաշտոնյան ես, Սևադան պարտավոր է քեզ հարգել: Ես չեմ նեղանում, մինչև անգամ, որ դու ազատորեն չես կշտամբում ինձ, թե ինչո՞ւ միացել եմ ես Յլիկ Ամրամի հետ... քաղաքավարությունը, գիտեմ, օտար ունակություն չէ Մարգալետունյաց նախարարական տան ժառանգի համար: Բայց Սահակ Սևադան իրավունք չունի ծածկել յուր գործերը, Գարդմանա տերը չի կարող յուր թշնամությունը բարեկամությամբ վարագուրել... Ես, այո՛, Յլիկ Ամրամի հետ եմ, դու այժմ թեպետ քո անձնական բարեկամի, բայց քո թագավորի թշնամու տանն ես, խոսի՛ր ինձ հետ, ինչպես արքայի հակառակորդի հետ, դրա համար ես միայն կարող եմ շնորհակալ լինել քեզ:

Մարգալետունի իշխանը հանգիստ շունչ քաշեց. նա կարծես թեթևացավ յուր սիրտը ճնշող ամենավերջին ծանրությունից էլ:

- Եվ այդպես, ուրեմն, Գարդմանա տերը ապստամբների հե՞տ է, – հարցրեց իշխանը՝ խաղաղ ձայնով:

- Ո՛չ թե միայն ապստամբների հետ է, այլև նա ինքն է այդ ապստամբությունը վառել, բորբոքել...

- Ի՞նչ էր մտածում Աշոտ Երկաթը, որ կուրացնում էր Սևադային: Մի՞թե կարծում էր, թե մարմնո կուրությունը կարող է արգելել նրա հոգուն՝ տեսնել ամեն օր յուր առաջ չարագործի արյունաշաղախ ձեռքերը և վրեժխնդրության բոցով չբորբոքվել... Ի՞նչ չարիք էի հասցրել ես նրան. ինչո՞ւ նա իմ տեսությունը խավարեցրեց. ինչո՞ւ ինձ դատապարտեց՝ կենդանի մարմնով հավիտյան գերեզմանի մեջ խափելու...

- Բայց դու, իշխան, չէ՞ որ ապստամբեցիր նրանից և քեզ հետ էլ միասին բոլոր հյուսիսային գավառներն ապրտամբեցրիր. դու սպառնում էիր՝ պետության ամբողջությունը քայքայել, դու արքունական գահի պատվանդանն էիր փորում. մի՞թե թագավորը պարտավոր չէր պաշտպանել աշխարհը քո փառասիրական ոտնձգությանց դեմ... ների՛ր, որ ես այս խոսքն արտասանում եմ, բայց դու սիրում ես անկեղծությունը...

- Ասացիր, որ քո թագավորը պաշտպանում էր աշխարհը իմ փառասիրական ոտնձգությանց դեմ:

- Այո՛, ասացի. դու անարգեցիր նախկին հաշտության ժամանակ տված քո երդման գիրը և երկրորդ անգամ ապստամբեցար: Մի՞թե փառասիրությունը չէր մղում քեզ՝ դեպի այդօրինակ ուխտադրություն:

- Ուրախ եմ, որ կարողանում ես այդպես անկեղծորեն խոսել. երկչուտ մարդկանց տանել չեմ կարող, բայց միևնույն ժամանակ տխրում եմ, որ այդքան անձանոթ ես դու ճշմարտությանը: Անդարմանելի մի վիշտ է այդ ինձ համար... Ես չեմ վշտանում, որ Հայոց աշխարհն այդ կարծիքն ունի իմ մասին, բայց վշտանում եմ, որ արքունիքի ամենամոտ անձը՝ Աշոտ թագավորի մտերիմը, Մարգպետունյաց Գևորգ իշխանը նույն կարծիքն է պաշտպանում... Եվ ուրեմն՝

Սևադան ապստամբել էր այն ժամանակ թագավորի դեմ՝ յուր փառասիրական ձգտումներին հետևելով... Մի՞թե պիտի զարմանամ, եթե հայոց ազգի պատմությունը գրող վարդապետներն էլ անարգանաց այդ դրոշմը դնեն իմ հիշատակի վրա... Օ՛, ծանր, շատ ծանր գրադարություն է այդ, իշխան:

- Ի՞նչն էր ուրեմն, քո այն ժամանակվա առաջին և երկրորդ ապստամբությանդ պատճառը:

- Ի՞նչը ... Այո՛, այդ պիտի հարցնես, այդ դու պարտավոր ես իմանալ, եթե դեռ չգիտես: Բայց ամենից առաջ ասա՛ ինձ. կկամենայի՞՞ ես դժբախտացնել իմ հարազատ դուստրը, որ հայոց թագուհին էր և որին սիրում էի ես ավելի, քան իմ գույգ աչքերի լույսը:

- Ո՛չ:

- Կկամենայի՞ խոռվել նրա հանգստությունը, նրա արքունիքը և, վերջապես, վտանգել իմ թագավոր փեսայի գահը: Մի՞թե անձնասպանության հավասար մի հանցանք չէր լինիլ դա ինձ համար:

- Անշուշտ: Մենք էլ հենց դրա համար էինք զարմանում, որ Սևադա իշխանը ապստամբության դրոշ էր պարգում յուր դստեր և փեսայի դեմ:

- Եվ դրա պատճառն էլ իմ փառասիրական ձգտումներն էինք համարում:

- Ուրիշ բան մտածել չէինք կարող:

- Լավ. ուրիշ ի՞նչ փառք էր ինձ հարկավոր... Աղջիկս՝ թագուհի, փեսաս՝ թագավոր, ինքս Գարդմանում ազատ, հարուստ և գորեղ իշխան: Մի՞թե իրավունք ունեի այս բոլորից հետո մի ուրիշ պահանջ անել իմ բախտից:

- Հարկավ՝ ոչ:

- Եվ վերջապես, մի՞թե Սահակ Սևադան մի հասարակ

զինվորի չափ էլ հայրենասիրություն չունեք. մի՞թե ես ան-
ծանոթ էի իմ ազգի պատմության և չգիտեի, թե որպիսի՝
թանկ զոհաբերության գնով ձեռք բերվեց Բագրատունի թա-
գավորության գահն ու թագը, որ ես թույլ տայի ինձ՝ փառա-
սիրության ձգտումներով այդ գահի հաստատությունը
խախտելու:

- Բայց ի՞նչն էր, վերջապես, այն ժամանակվա քո
ապստամբության պատճառը:

- Իմ ապստամբության պատճառը, այո՛, այդ կարող
էս հարցնել. այժմ այլևս ծածկելու կարիք չկա... Բայց, կար-
ծեմ, այդ մասին դու շատ բան գիտես:

- Դեռ ոչինչ չգիտեմ:

- Ոչինչ չգիտես, ուրեմն լսի՛ր: Ես քո արքայից առաջին
անգամ ապստամբեցա՝ նրան չար ճանապարհից զգուշաց-
նելու համար. երկրորդ անգամ ապստամբեցա՝ Հայոց ար-
քայական գահի պատիվը փրկելու համար. իսկ այժմ ապրս-
տամբել և Յլիկ Ամրամին էլ ապստամբեցրել եմ՝ իմ և իմ
որդվո անձնական անարգանաց վրեժը լուծելու համար:

- Ինձ դեռ առաջ բացատրի՛ր՝ նախկին ապստամբու-
թյանդ պատճառը: Ի՞նչ կնշանակե, թե կամենում էիր ար-
քային չար ճանապարհից զգուշացնել. ի՞նչ չար ճանապարհ
էր այդ...

- Քեզ հո հայտնի էր, որ նա մի ժամանակ սիրում էր
Սևորդյաց Գևորգ նահապետի աղջկան:

- Այո՛, մի ժամանակ. բայց այդ շատ առաջ էր...

- Երբ մարդ ամուսնանում է, պետք է որ պատկառ մնա
յուր ամուսնական պարտավորությանց, Աստուծո և աշ-
խարհի առաջ արած երդման, յուր կնքած ուխտին. այնպես
չէ՞:

- Անշուշտ:

- Եթե այդպես անում է հասարակ մարդը, ռամիկը,
գեղջուկը, որքան ավելի պարտավոր է անել թագավորը,
ժողովրդյան հայրը և առաջնորդը. նա՛, որին թագադրու-
թյան ժամանակ եպիսկոպոսն արքայական մատանին
հագցնելով՝ ասում է. «Ա՛ռ զմատանի՝ առհաւատչեայ ար-
դարութեան թագաւորութեան քո, քանզի այսօր օրհնեալ ես
իշխան և թագաւոր ժողովրդեանս: Հաստատ լեր և օգնական
քրիստոնէութեան և քրիստոնէից հաւատոյ, զի փառաւո-
րեսցիս ընդ Թագաւորին թագաւորաց...»:

Արդ, նա, որ կոչված է ո՛չ միայն քրիստոնեական հա-
վատո մեջ հաստատ մնալու, այլև այդ հավատո պահպա-
նության հսկելու և յուր ժողովրդի համար արդարության ու
առաքինության օրինակ հանդիսանալու, կարո՞ղ է և իրա-
վունք ունի՞ արդյոք՝ անարգել այդ հավատը և գայթակղու-
թյան քար դառնալ ժողովրդի համար:

- Հարկավ՝ ո՛չ:

- Բայց թագավորն այդպես էր անում: Նա ամուսնա-
ցավ իմ դստեր հետ, բայց Սևորդյաց նախկին օրիորդին չմո-
ռացավ: Այն օրից, որ նա Յլիկ Ամրամին կարգեց Ուտիքի
վերակացու, ուտի տակ տվավ Աստուծո և աշխարհի առաջ
արած յուր երդումը, նա մոռացավ յուր օրինավոր ամուս-
նուն, անարգեց նրա մաքուր, անարատ և խանդակաթ սերը,
նա դարձավ Յլիկ Ամրամի կնոջ սիրահարը... Հայտնի չէ՞ն
միթե քեզ՝ այս պատմությունները:

- Հայտնի են. բայց...

- Բայց դատապարտելի չեն քո աչքում, այնպես չէ՞:

* Վերցրո՛ւ մատանին՝ որպես առհավատչեայ քո արդար թագավորու-
թյան, քանզի այսօր օրհնվում ես իշխան և թագավոր՝ ժողովրդիս:
Հաստատուն եղիր և օգնական՝ քրիստոնէությանը և քրիստոնեական
հավատքին, որպսզի փառավորվես թագավորների Թագավորի առաջ:

- Աստված մի՛ արասցե, որ ես ամբարշտության գործերը դրվատեմ... Բայց կամենում էի ասել, թե մարդկանց չպետք է խստությամբ դատել՝ առանց նրանց հանցանքի պատճառները խղճի մտոք քննելու:

- Երբ ես կինդրեմ քեզ պաշտպանել քո թագավորին, այն ժամանակ կպաշտպանես. այժմ դեռ ինձ լսիր: Հայ լինելուց առաջ, բարեկամ, ես մարդ եմ և միևնույն ժամանակ՝ սիրող հայր: Չեմ ծածկում իմ փառասիրական փափագը. ես կամենում էի, որ հայոց թագավորը փեսայանար ինձ, մանավանդ, որ տեսնում էի, թե իմ գեղանի դուստրը հիացած է նրանով. իսկ իմ աղջկան սիրում էի ես կաթոզին և իմ ուրախությունը գտնում էի նրա ուրախության մեջ. այդ պատճառով էլ աշխատեցի, որ Աշոտ Երկայթը ամուսնանար նրա հետ: Աշոտը կարող էր բացեիքաց մերժել այդ միությունը, ոչ ոք իրավունք չէր ունենալ շղթայել նրա սիրտը՝ յուր կամքի հակառակ: Բայց երբ մի անգամ կապվեցավ նա իմ դստեր հետ սուրբ ամուսնության կապով, ապա պարտավոր էր՝ պատկառ մնալ Աստուծո և մարդկանց բերանով օրհնված այդ միությանը: Բայց նա անարգեց այդ միությունը: Կներե՞ նրան Աստված, թե՞ ոչ, այդ ես չգիտեմ. դուք էլ, մարդիկդ, տեսնում եմ, չեք կամենում խստությամբ դատել նրան. բայց ե՞ս... Ես հայր եմ. սիրտ և զգացմունք ունիմ. հայրական գուր ու գորով ունիմ. և դրա հետ միասին էլ Գարդմանա Տան հպարտ իշխանն եմ... Ես այդ ծանր վիշտը կրեցի՝ իբրև հայ մարդ. իսկ հետո տանջվեցա՝ իբրև ծնող, երբ իմ դստեր տկար սրտին հասնելիք հարվածի ծանրությունը կշռեցի: Վերջապես թագավորը խոստովանեց ինձ յուր թուլությունը և խոստացավ՝ խզել Յլիկ Ամրամի տան հետ ունեցած բոլոր կապերը: Ես ուրախացա և վերադարձա Գարդման: Բայց... Ես այնուհետև համբերել չկարողացա...

Մինչ այս, մինչ այն, Աբաս արքաեղբոր և նրա աներոջ դավադրությունը երևան եկավ, որից ստիպված, ինչպես գիտես, թագավորը քաշվեցավ Ուտիք: Եվ ահա՛, մի դժբախտ օր նամակ եմ ստանում իմ դստեր դայակից, թե թագուհին մերձիմահ հիվանդ է Տավուշ բերդում և կամենում է ինձ տեսնել: Իսկույն ևեթ շտապում եմ Տավուշ... Հասկացրի աղջկանս, որ չվրդովվի, եթե իմ և արքայի մեջ բռնկող մի պատերազմի լուրն իմանա: «Այս միջոցը, ասացի, գործ եմ դնում՝ ամուսինդ ուղղության բերելու համար, բայց արյունահեղություն չպիտի անես»: Եվ այդ նպատակով էլ հենց Տավուշի մեջ կշտամբեցի թագավորին՝ ամենածանր, նախատական խոսքերով և յուր երկիրն ավերելու սպառնալիք կարդալով նրան՝ հեռացա: Ահա՛, այդ էր պատճառը, որ Գարդման հասնելով՝ գորքերս ժողովեցի և եկա Ուտիքի մի քանի գավառները գրավելու: Բայց որպեսզի համոզվես, թե ես այդ ցույցն անում էի՝ միմիայն թագավորին ուղղության բերելու նպատակով, կասեմ, որ թագավորը դեռ նոր էր յուր բանակը Շիրակից հանել, որ ես ծածուկ սովորեցրի Սյունյաց Սմբատ և Բաբկեն իշխաններին՝ գալ և իրանց կողմից հաշտության միջնորդ հանդիսանալ մեր մեջ: Նրանց հետ միացել էիր և դու, այլև մի քանի ուրիշ իշխաններ: Եթե մինչև ձեր հասնելը ինքս հնարներ գործ չդնեի ընդհարումը դիտմամբ ուշացնելու, Ախայան գյուղի առաջ երկու կողմից էլ մեծ կոտորած պիտի լիներ: Բայց դուք հասաք, և գործն ուրիշ կերպարանք առավ: Սյունյաց իշխանները ոչինչ չէին հայտնել ձեզ՝ իմ գաղտնի նպատակի մասին, ուստի ձեզանից շատերն ա՛յն կարծիքին էին, թե Սահակ Սևադան փառասիրական ձգտումներից մղվելով է ապստամբել թագավորի դեմ: Ես հարկավոր չհամարեցի հերքել այդ կարծիքը, որովհետև ավելի գերադասում էի այն, որ իմ դստեր

դժբախտությունն անծանոթ մնար հայ իշխանական տներին, և արքայի անունը չարատավորվի...

- Այժմ կատարելապես ծանոթացա քո առաջին պատմության շարժառիթների հետ. երկրորդն ի՞նչ պատճառներից հառաջացավ, - հարցրեց Մարգարետունի իշխանը...

- Նրա պատճառներն ավելի ծանրակշիռ են... Ես կարծում եմ, - ասաց Սևադան, - կարելի է միշտ ներել այն հանցավորին, որ կա՛մ հանգամանաց բերմամբ, կա՛մ սեփական թուլությունից գործում է մի հանցանք, բայց ունի կենդանի խիղճ, դյուրագգաց սիրտ, ճանաչում է յուր հանցանքը և գղջում է սրտանց: Բայց ներել այն հանցավորին, որ ոչ միայն չէ խոստովանում հանցանքը, այլև դրվատում է նրան՝ իբր մի առաքինություն, գայթակղեցնում է անփորձ սրտերը՝ յուր օրինակին հետևելու կամ յուր հանցանքի մեծությունը ծածկելու համար զրպարտում է յուր շրջապատողներին՝ մեղադրելով նրանց ծանրագույն հանցանքների մեջ. այդպիսի հանցավորին, ասում եմ, ոչ միայն չպետք է ներել, այլև անհրաժեշտ է պատժել ամենածանր պատիժներով. հակառակ դեպքում մի հատ չարիքը հարյուր նոր չարիքներ կծնե...: Իմ և քո թագավորը, բարեկամ, այս վերջին տեսակի հանցավորների թվին էր պատկանում: Ես պարտավոր էի նրան պատժել... Թագավորը, միևնույն է, ժառանգ չունի. նրա աթոռը վաղ թե ուշ՝ պիտի յուր եղբայր Աբասը պայազատե: Ուրեմն, որքան շուտ, այնքան լավ: Գուցե այդպիսով շատ բան դեպի լավը փոխվեր: Բայց ես հիմարացա: «Պաշտպանե՛նք դեռ գահը վտանգից, - մտածում էի ինքս ինձ. - վատ գործը ամեն վայրկյան կարող ենք անել. պատիժը ամեն րոպե կարող ենք չափել. աշխատենք դեռ՝ գահի փրկության համար...»: Եվ ես հետաձգեցի պատիժը..... Կարծում էի, թե իմ ներողամտությամբ, իմ անհի-

շաչարությամբ կարող եմ կակղեցնել ապառաժ սիրտը կամ հարություն տալ մեռած ու դիակնացած խղճին... Եվ ահա՛, երբ ես այս մտքերով էի զբաղված, Աշոտ Երկաթը կալանավորեց Սյունյաց Վասակ իշխանին՝ իմ բարեկամին և դրավ նրան յուր Կայան բերդում: Ի՞նչն էր նրան կալանավորելու պատճառը, ասա՛, տե՛ր Մարգարետունի. Անշուշտ քեզ, իբրև արքայի մտերմին, հայտնի է այդ խորհրդավոր պատճառը:

- Իսկ քեզ մի՞ թե անհայտ է:

- Ես կամենում եմ, որ ինքդ ասես:

- Սյունյաց Վասակ իշխանը խառն էր արքայի կյանքի դեմ լարված դավադրության մեջ:

- Ո՞ր դավադրության:

- Այն, որ Աշոտ Բռնավորը, արքաեղբայր Աբասը և նրա աներ Աբխազաց Գուրգենը կազմել էին միասին:

- Բարեկամ, խիղճը մի կողմը թողնենք և խելքով դատենք: Աբասը և Գուրգենը վաղուց միացած էին թագավորի դեմ. այդ հայտնի է, ինչպես և հայտնի է դրա պատճառը. Գուրգեն աբխազի դուստրը՝ Աբաս արքաեղբոր կինը, կամենում էր թագուհի դառնալ՝ դեռ իմ դստեր կենդանության ժամանակ... Եվ ահա երիտասարդ Աբասը միանում է յուր աներոջ հետ՝ հարազատ եղբորը գահընկեց անելու կամ նրան սպանելու համար: Արքայազնը, անշուշտ, շատ էր սիրում կնոջը. չէր կարող անկատար թողնել նրա խնդիրը: Դրա հետ էլ միացրու այդ երիտասարդի բնական փառասիրությունը, և այնուհետև կպարզվի դավադրության պատճառը: Փեսա ու աներ, ինչպես գիտես, իրենց գորքերով դիմեցին Երազգավորս՝ թագավորին բռնելու կամ սպանելու: Այդ չհաջողվեց նրանց: Աշոտը օր առաջ տեղեկացել էր դավադրության մասին և յուր ընտանիքով խույս տվել Ուտիք:

Դավադիրները եկան և իրանց «խոփը քարին առած» տեսնելով՝ Երազգավորսը ավարի առան և հեռացան: Այդպե՛ս է, թե ոչ:

- Այո՛, այդպես է:

- Է՛. Աշոտ Երկաթը հո չէ՞ր կարող այդ անարգանքը տանել. նա էլ գնաց Աբխազաց իշխանի երկիրներն ավերեց: Երկու կողմից կռիվն անընդհատ շարունակվում էր: Ճշմարիտ է, ամեն ճակատամարտումն էլ Աշոտ թագավորը հաղթող էր հանդիսանում, բայց այդ միևնույն է. չէ՞ որ Հայոց զորքերից էլ շարունակ ջարդվում էին. մանավանդ, որ Աբաս արքաեղբայրն էլ աներոջ հետ էր, և յուր զորքերն էլ հայ կտրիճներից էին: Ահա՛, այս ավերմանց ու կոտորածի առաջն առնելու համար իմ բարեկամ Վասակ իշխանը միջնորդ դարձավ երկու պատերազմող կողմերի համար և ամեն ջանք գործ դնելով՝ հաշտեցրեց թագավորը յուր եղբոր և նրա աներոջ հետ: Այսպե՛ս է, թե ոչ:

- Այո՛, այդպես է:

- Արդ, նույն Վասակ իշխանը, որ ամեն նեղություն կրել, տասն անգամ մի բանակից մյուսն անցել, հորդորել, համոզել, կրքերը խաղաղացրել ու հաշտություն էր կայացրել, միթե նույն մարդն ինքը մի ուրիշ նոր դավադրության կրնկերանա՞ր. այսինքն՝ այն դավադրության, որ Աբասն ու Գուրգենը կամենում էին կազմել Աշոտ Բռնավորի ընկերակցությամբ...

- Ոչ, չպետք է ընկերանար. չէր կարող ընկերանալ. այդպես էլ մենք ամենքս էինք մտածում: Բայց փաստը հակառակն ապացուցեց: Վասակ իշխանի մոտ գտան Աշոտ Բռնավորի նամակը, որով նա շնորհակալություն էր անում իշխանին այն բանի համար, որ նա աշխատել էր կայացնել այդ հաշտությունը ա՛յն նպատակով, որ միջոց տա Աբխա-

զիո իշխանին և իրան ու Աբասին հզորապես պատրաստվելու և միանգամայն Աշոտ թագավորին հաղթահարելու, որովհետև մինչև այն՝ իբրև թե թագավորի զորքերը հակառակորդների անպատրաստությունից էին օգտվում և հաղթություն տանում... Աստված, Այո՛, Աստված Ինքը մատնեց ինձ իմ թշնամու ձեռքը, նա կամեցավ պատժել ինձ՝ իմ գործած հանցանքների համար... Այո՛, Աստված և ոչ թե Աշոտ թագավորն ընկճեց Սևադային: Ինքդ ասում ես, որ ձեր բանակը թողել էիք Աբխազիայում և միայն մի քանի հարյուր հոգով եկել Գուգարք: Ուրեմն, այդ մի քանի հարյուր հոգին չէին կարող զարդմանացոց ութ հազար հոգուց կազմված բանակը ջախջախել: Բայց Աստված ինձ և իմ որդուն մատնեց ձեր ձեռքը, և զորքն անառաջնորդ մնալով՝ ցրվեցավ: Այդպե՛ս է, թե ոչ:

- Այդպես է:

- Լավ, այժմ ինձ ասա՛, եթե թագավորը կամենում էր հաշտվել ինձ հետ, եթե նա փախուստ էր տալիս արյունհեղությունից, ինչո՞ւ ուրեմն շաղախեց յուր ձեռքերը արյունով հենց այն ժամանակ, երբ այլևս ոչ մի տեղից վտանգ չէր սպառնում նրան: Նա արդեն գերի էր վերցրել ինձ և որդուս. Գարդմանա զորքերը ցրվել էին՝ անհովիվ ոչխարների պես. ի՞նչն ուրեմն ստիպեց նրան՝ կուրացնել ինձ և Գրիգորին՝ յուր հորը և եղբորը... Մարդո՞ւ, թե գազանի սիրտ էր ապրում նրա կրծքի տակ...

- Վախենում էր ապագա ապստամբությունից, ապագա վրեժխնդրությունից:

- Ինչո՞ւ էր վախենում: Փառք Աստուծո, Հայոց թագավորը շատ ամրոցներ ուներ. կարող էր մեզ դնել նրանցից մեկի մեջ և պահապաններ կարգել մեզ վրա. ինչո՞ւ անպատճառ կուրացնել. ինչո՞ւ երկու մարդու՝ յուր իսկ հա-

րագատների արևը հավիտյան խավարեցնել... Ինչպե՞ս կարողացավ նա դահճին այդ անագորույն հրամանը տալ... Ես դեռ ոչինչ, հասակս առած մարդ եմ, շատ բախտավոր օրեր եմ տեսել, երջանիկ ժամեր եմ անցրել և վերջապես՝ հանցանքներ եմ գործել, որոնց համար գուցե արժանի էի պատժի, բայց իմ խեղճ զավակը, երիտասարդ, ծաղիկ հասակում, դեռ նորապսակ, դեռ սիրտը հույսերով լի, դեռ փառքի հետամուտ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ նրան էլ կուրացրավ. չե՞ որ նա ո՛չ մի հանցանք, ո՛չ մի մասնակցություն չունեի այն դժոխային խռովությունների մեջ, որոնք ավելոծում էին իմ թշվառ և յուր դաժան սիրտը, և որոնք մեզ միմյանց դեմ զինեցին: Մի թե, վերջապես, նա ամենափոքր գութ անգամ չունեի յուր թագուհու և ամուսնու՝ իմ ապաբախտ դստեր վրա, նրա, որ այնքան ջերմագին սիրում էր իրան... Ասում ես, որ կասկածում էր ապագա ապստամբությունի՞ց... Լավ, միթե կույրը չէ՞ր կարող վրեժխնդիր լինել:

- Չէր սպասում:

- Չէ՞ր սպասում. լավ, այժմ թող տեսնե, թե ի՛նչ կարող է անել կույր վրիժառուն: Գնա՛ և հայտնի՛ր թագավորիդ, որ ես տանջվում էի՝ յուր հաջողությունները լսելով: Երբ իմացա, որ յուր Աբաս եղբոր և Աշոտ Բռնավորի հետ հաշտվել է և նրանց հետ միասին նորեն Դվինը գրավելով՝ ուրախության տոնախմբություններ է կատարում, բորբոքվեցա չարախնդության կրակով... Հրավիրեցի ինձ մոտ Յիկ Ամրամին, հայտնեցի նրան յուր կնոջ և թագավորի՝ միմյանց հետ ունեցած սիրահարական գաղտնիքները... ապստամբեցրի նրան անօրեն թագավորի դեմ. միացա նրա հետ և ես: Իսկ մեզ հետ կմիանան շուտով ուրիշ շատերը: Այն ժամանակ թող քո թագավորը պինդ բռնե յուր գահը և տեսնե, թե կույր վրիժառուի բազուկները կսասանե՞ն նրան թե ոչ...

- Այդպիսով դուք ձեր վրեժը կլուծեք միայն ազգից և ոչ թե թագավորից, – վշտահար նկատեց Մարգարետունի իշխանը:

- Ո՛չ, մենք մեր վրեժը կլուծենք միմիայն թագավորից:

- Թագավորը չի հաղթահարվիլ: Ահա՛ նա գալիս է եգերացոց կատաղի զորքերով և անպատճառ կվանե Յիկ Ամրամին, կջարդե նրա բոլոր զորքերը, որոնք, դժբախտաբար, միմիայն հայեր են: Գուցե նա կսպանե քո Դավիթ որդուն, որ այժմ Ամրամին զինակից է դարձել:

- Ո՛չ, արդարադատ Աստվածը չի հաջողիլ նրան. ես գուշակում եմ, և դու կտեսնես, որ այս անգամ գոնե Աստուծո բազուկը կպատժի նրան...

ԿՈՒՅՐ ԱԶՔԸ ԿՆԵՐԵ, ԿՈՒՅՐ ՍԻՐՏԸ ԶԻ ՆԵՐԻԼ

Սևադա իշխանի խոսքերը ծանր տպավորություն արին Մարգարետունու վրա: Չնայելով, որ նա բուրբալեղ գրգռվելով սպառնաց իշխանին, թե՛ «ահա՛ թագավորը կգա եգերացոց զորքերով, կվանե Յիկ Ամրամին կամ կսպանե Դավիթ որդուդ և այլն», այնուամենայնիվ, Սևադայի վերջին գուշակությունը երկյուղ ազդեց նրա սրտին: Նա որքան քաջ, նույնչափ և բարեպաշտ ու երկյուղած էր. նա հավատում էր, որ Աստված լսում է կույր ծերունիներին և կատարում է օրհնությամբ կամ անեծքով նրանց հայցած խնդիրները... Նա մտածում էր, որ թագավորը կարող էր հաղթվել, որ ապստամբները կարող էին ցրել եգերացիներին... Եվ այդ մի անպատվություն կլինեի հայոց արքայի համար, որ եկել էր յուրայինների հետ պատերազմելու՝

օտար գորքերով... Իսկ այս անպատվության կհաջորդեին, անշուշտ, նոր կոտորածներ, նոր ավերումներ...

Այս մտքերը սարսափեցրին իշխանին... Նա որոշել էր՝ չհակառակել այլևս նրան, չգրգռել վիրավոր հոգին, այլ խոնարհիլ և խոսել հետը ողորանոք: «Գուցե այդպիսով ամոքեմ կարծրացած սիրտը, կենդանացնեմ ընդարմացած խիղճը և նրա արդար ցասումից հայրենիքին սպառնացող վտանգը հեռացնեմ...», – մտածում էր նա:

Այդ միջոցին ներս մտավ ծառաներից մինը և ջուր բերավ հյուրին՝ լվացվելու համար: Մարգալետունին ակնարկեց նրան՝ նախ Սևադա իշխանին մատուցանել կոնքը, որովհետև իրան, իբրեւ տարիքով նրանից փոքրի, վայել չէր՝ առաջ լվացվել:

Սևադան, որի ուշադրությունից ոչինչ չէր վրիպում, ժպտալով նկատեց.

– Ջարմանում եմ, որ թագավորը մանկությունից սկսած մեծացել է քեզ հետ, Բայց պատշաճից օրենքները հարգելու մասին ոչինչ չէ սովորել քեզանից:

– Բայց նա ունի և ուրիշ շատ առավելություններ, որոնց համար կարծեր ներել յուր փոքրիկ թերությունները...–մեղմությամբ պատասխանեց Մարգալետունին...

– Տեսնո՞ւմ ես, իշխա՛ն, հասարակ ժողովուրդն ավելի խելոք է վարվում: Մի ժամ առաջ ասացի, թե նա յուր տանը մտնող հյուրի գալստյան պատճառները չի քննում, մինչև որ նրան կուշտ չի կերակրում: Բայց ես չկամեցա նրանց նմանվիլ: «Մենք օտարներ չենք. ասացի. տարօրինակ կլինեք, եթե մի վայրկյան առաջ չցանկանայինք տեղեկություններ առնել իրարից՝ մեզ հետաքրքրող խնդիրների մասին»... Եթե ես քո գալստյան պատճառը հարցրած և քեզ պատաս-

խաններ տված չլինեի, այժմ դու ախորժանոք կերակուր կվայելեիր իմ տանը:

– Այդպես է, իշխան, կեղծել չեմ կարող, – պատասխանեց Մարգալետունին, – լավ չէ, որ մենք առհասարակ չենք հետևում մեր փորձված պապերի խրատներին:

– Այո՛, համաձայն եմ քեզ հետ. այդ խրատները սուրբ խրատներ են. երբեք չպիտի մոռանանք նրանց:

– Բայց մենք մոռանում ենք հենց ամենից կարևորները: Այդ խրատներից մինը այն է, որ ասում է. «Զուգութիւն է մայր բարեաց, անզուգութիւն՝ ծնող չարեաց...»՝:

Սևադան մի վայրկյան լռեց և ապա ժպտալով դարձավ խոսակցին.

– Դու ինձ կշտամբում ես, տե՛ր Մարգալետունի, և իրավունք ունիս: Բայց ես խնդրում եմ, որ ընթրիքդ վայելես, այդ ինձ ավելի կուրախացնե, քան թե «զուգություններից» առաջացող բարիքները, որոնց շատ անգամ մենք չենք կարողանում բուն չարիքներից զանազանել...

Իշխանը հիշեց, որ որոշել էր՝ չհակառակել, ուստի լռեց և սկսավ ուտել: Բայց նրա վրա, արդարև, ծանր ազդեցություն էր անում Սևադա իշխանի՝ ծառայի օգնությամբ կերակրվելը...

Երբ ընթրիքը վերջացավ, Մարգալետունին հարցրեց, թե ինչո՞ւ Գրիգոր իշխանը չի կամենում գալ իրանց մոտ:

– Գրիգորը նույնպես Ամրամի հետ է, – պատասխանեց Սևադան: – Դավիթ որդիս առաջնորդում է աղվանցի գնդերին, իսկ Գրիգորը՝ զարդմանացիներին:

– Առաջնորդում է զարդմանցիների՞ն...– զարմացած հարցրեց Մարգալետունին:

* միաբանությունը բարիքների մայր է, անմիաբանությունը՝ չարիքների ծնող:

- Այո՛, առաջնորդում է: Մի՞թե այդ խոսքը զարմացնում է քեզ: Դու անշուշտ մտածում ես, թե ինչպե՛ս կարող է կույրը առաջնորդել. այնպես չէ՛: Բայց իմ գորքերը պատերազմի համար ուրիշ առաջնորդներ ունին:

- Գրիգորի ներկայությունն անհրաժեշտ է բանակում նրա համար, որ զարդմանացիք ամեն բոլոր աչքի առաջ ունենան իրանց կույր իշխանին և սրտների մեջ վառ պահեն վրեժխնդրության կրակը: Ոչ մի գորապետի խրախույսը այնքան չի գրգռիլ իմ գորքերի քաջությունը, որքան իմ որդվո կուրությունը... Նրանք տիրասեր են և չեն հանգստանալ, մինչև որ իմ և նրա վրեժը չառնեն թագավորից:

Մարգալետունին զարմանում էր, որ Սևադան բանում էր նրա առաջ յուր սիրտն անկեղծորեն...

- Եվ այդպես, դու ուրեմն հոգացել ես, որ զարդմանացոց վրեժխնդրությունը լինի անշիջանելի, իսկ ապստամբությունը՝ համաճարակ և կործանի՞չ, - հարցրեց իշխանը՝ հուսահատ ձայնով:

- Այո՛, տեր Մարգալետունի, ուրիշ կերպ վարվել չէի կարող. անիծի՛ր ինձ, եթե կամենում ես, բայց գիտակցիր, որ երբ բաժակը լցվում է, այն ժամանակ այլևս անկարելի է ավելացնել նրա վրա ուրիշ մի քանի կաթիլ և պահանջել, որ նա չթափվի...

Մարգալետունին զգաց, որ հասել է արդեն ժամանակը՝ գործադրել այն զենքերը, որոնցով միայն հնարավոր էր անողորմ իշխանի սիրտն ամոքել. այդ զենքերը յուր խնդիրներն ու աղաչանքներն էին: Այդպիսի զենքերով, իհարկե, նա չէր հայցիլ օտարից՝ նույնիսկ հայրենիքի փրկությունը, բայց մի ներքին խռովություն դադարեցնելու համար նա չէր քաշվում աղաչել հարազատին, որովհետև դրանով նա չպիտի նվաստացներ իրան, այլ պիտի բարձրացներ նույնիսկ

Սևադայի աչքում: Այդ պատճառով ասաց.

- Եթե ես ծունր չոքեի քո առաջ, Սևադա իշխան, համբուրեի քո ոտքերը և աղաչեի, որ խնայես դու եղբարցդ ու որդկերանցդ արյունը... արգելես այն կոտորածը, որ մի օրվա մեջ անթիվ ընտանիքներ պիտի կործանե, բյուրավոր մանուկներ պիտի որբացնե, կանայք ու հարսունք պիտի այրիացնե... Եթե հիշեցնեի քեզ նախ՝ քրիստոնեի և ապա՝ հայ մարդու սրբազան պարտքը, որ է՝ չարին չարյավ չհատուցանել և հայրենիքը կործանելու գնով անձնական վրեժխնդրությունը չհագեցնել... Ի՞նչ կանեիր դու, Սևադա իշխան, մի՞թե անողորմ կմնայիր իմ աղաչանքների, իմ արտասուքների առաջ...

- Ո՛չ մի խոսք այդ մասին, տեր Մարգալետունի... Ապստամբած սիրտը չի հնազանդիլ ուղեղի հրամանին, իզուր ենք մենք այդ մասին խրատներ կարդում մեզ և իզուր էլ քրիստոնյաներ անվանում. մենք մեր կրքերի հպատակներն ենք և ոչ թե Քրիստոսի աշակերտներ... Քրիստոսի պատվերը կատարում են միայն նրանք, որոնք զրկանք չեն կրել ապերախտ ընկերից կամ եթե կրել են, չեն կարողանում «ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման»՝ փոխարինել: Բայց նրանք, որոնք ուժ ունին փոխարինելու, փոխարինում են զրկանքը...

- Իսկ նրա՞նք, որոնք ուժ ունին վրեժխնդիր լինելու և սակայն ներում են...

- Եթե կան այդպիսի մարդիկ, ապա նրանք գերբնական արարածներ, ճիշտ Քրիստոսի աշակերտներ են, բայց ես այդպիսիներին չեմ ճանաչում:

- Դու եղի՛ր նրանցից մինը, Սևադա իշխան, մի՞թե քո սիրտն ավելի չի հպարտանալ այն ժամանակ, երբ մտածես,

* աչքի դեմ աչք, ատամի դեմ՝ ատամ:

թե կարող էիր վրեժխնդիր լինել և սակայն ներեցիր, քան այն ժամանակ, երբ վրեժխնդիր լինելով՝ շուրջդ ավեր և սրածություն սփռես:

- Ով որ գիտե, թե ո՛րն է բարին և լավագույնը և սակայն գործում է հակառակը, նա մի չարագործ է: Անշուշտ՝ Գարդմանա տերը չի ցանկանալ, որ մեզանից մինը համարձակվի՝ նրան այդ անունը տալ: Գարդմանա տերը, դժբախտաբար, մի հասարակ մարդ է...

- Ո՛չ, Գարդմանա տերը մի սինլքոր կամ գեղջուկ չէ, որ չճանաչե առաքինությունը. նա գիտե, թե որքան քաղցր է ներելը, և պիտի ներե անշուշտ: Ես խնդրում եմ քեզանից այդ շնորհը՝ այն մայրերի և կանանց բերանից, որոնց որդիներն ու ամուսինները պիտի գոհվեն քո վրեժխնդրությամբ:

- Տե՛ր Մարգալետունի, դու ինձ զինաթափ ես անում. քո խոսքերը ճնշում են իմ սիրտը, որովհետև դու նստած ես այժմ իմ առաջ, և ես լսում եմ քո կենդանի բարբառը: Բայց երբ դու հեռանաս, և ես մնամ միայնակ, երբ այս ահագին սրահի մեջ չղջիկները գան ինձ ընկերանալու, երբ առավոտյան արևը բերե ինձ նույն խավարը, ինչ որ բերել էր գիշերը, երբ երկու քայլ փոխելու համար կարոտեմ իմ ծառաների շնորհին, երբ տենչանոք տենչամ, բայց չկարողանամ լսել իմ լծակցի մխիթարական մի խոսքը և մտածեմ, որ քո թագավորի անողորմ հրամանը գերեզման տարավ նրան՝ այն ամուսնասեր կնոջը, այն որդեսեր ծնողին... երբ լսեմ իմ թշվառ հարսի տխուր երգերը կամ կույր ամուսնու սև բախտը լացող նրա ողբերը... Երբ Գրիգորի որդին՝ փոքրիկ Սևադան, գա հարյուրերորդ անգամ ինձ հարցնելու, թե՝ «Պապիկ, դու ծերացար, Աստված քեզ կուրացրեց, իսկ իմ հայրը ինչո՞ւ համար է կույր...», ասա՛, տե՛ր Մարգալետունի, երբ այս բոլորը գան և աղմկեն ուղեղս, խռովեն հոգիս, երբ

սիրտս անընդհատ գոռա՝ «Վրե՛ժ, վրեժ անգգամին...», ի՞նչ անեմ ես այն ժամանակ...

- Ի՞նչ արավ Սմբատ թագավորը, երբ յուր աշխարհի ավերումը տեսնելով՝ իջավ Կապույտ բերդից և յուր անձը մատնեց թշնամուն. ի՞նչ արավ, երբ դահիճները յուր թաշկինակն առնելով՝ վարոցներով բերանը խրեցին, երբ կզակին գելարաններ դնելով՝ չվանով պարանոցը պրկեցին, երբ ծանր բեռներ գլխին թափելով՝ տասնյակ հոգի վրան նստեցրին, երբ վերջապես դյուցազնի շունչը հատեցնել չկարողանալով՝ նրա անդամներն սկսան հոշոտել և վերջը խաչի վրա տարածել...

Սևադան լուռ էր: – Ոչինչ չարավ. նա ասաց. «Տե՛ր, ընդունի՛ր այս գոհը, որ բերում եմ իմ ազգի համար և փոխարեն՝ փրկի՛ր իմ ժողովուրդը պատուհասից...»: Նա ասաց. «Լաւ է մեզ, զի այր մի մեռանիցի ի վերայ ժողովրդնանս և մի՛ ամենայն ազգս կորիցէ...»*, և հոժարությամբ հանձն առավ նահատակությունը: Դու էլ, իշխան, ընդունիր, թե չարագործ հազարացու մինն է քեզ կուրացրել, և այն ժամանակ անտրտունջ կարող ես կրկնել նույն խոսքերը, երբ տխուր միայնությունը, ցերեկվա խավարը, սիրեցյալ ամուսնուդ հիշատակը, հարսիդ ողբերը և փոքրիկ Սևադայի թոթովանքը կգան՝ քո սիրտը և հոգին վրդովելու... Հազարացի գազաններին աղաչել, համոզել անկարելի էր, նրանց հոգվո ծաքավը արյունն էր զովացնում, բայց հայ իշխանին Աստված այդ հոգին չէ տվել. ուրեմն նա պիտի լսե յուր խղճի ձայնին, պիտի լսե իմ աղաչանքին և հավատա, որ նույնիսկ իմ բերանով խոսում է յուր հետ ազգի ամեն մի թշվառացող անդամ:

* Լավ է մեզ համար, որ մի մարդ մեռնի ժողովրդի համար, և ամբողջ ազգը չկորչի:

Սևադան լուռ էր մի քանի վայրկյան. հանկարծ նա գլուխը բարձրացնելով հարցրեց.

- Ի՞նչ է քո պահանջն ինձանից, Գևորգ իշխան:

- Այն, որ հեռացնես Ամրամից քո զույգ որդիներին և հետ կանչես Ուտիքից թե՛ Աղվանից և թե՛ Գարդմանա գնդերը:

Սևադան կրկին գլուխը կախեց և սկսավ մտածել: Մենյակում մի առ ժամանակ լռություն տիրեց:

Բայց Գևորգ իշխանն զգում էր արդեն, որ յուր խոսքերը ցանկալի տպավորություն արին Սևադայի վրա, ուստի սրտատրոփ սպասում էր նրա համաձայնության:

Եվ ահա՛, վերջապես, Սևադան խոսեց.

- Դու ինձ համոզեցիր, տեր Մարգալետունի. իմ մեջ շարժեցիր նախանձավորության զգացում. ես չեմ կամենում, որ դու հայրենասիրությամբ գերազանցես ինձ: Թո՛ղ այդպես լինի. ես թողնում եմ վրեժխնդրությունը... Բայց բռնկած ապստամբությունը խաղաղելու համար կա և մի ուրիշ արգելք, որ ես բառնալ չեմ կարող. այդ աշխատությունը դու պիտի հանձն առնես:

- Ամենայն ուրախությամբ, աշխատությունից ես չեմ փախչում, միայն թե ասա՝ ո՞րն է արգելքը:

- Ես իմ որդիներին կհամոզեմ և կվերադարձնեմ իրանց զորքերով, բայց Յլիկ Ամրամին համոզել չեմ կարող, որովհետև ինքս եմ թշնամության կրակը վառել նրա սրտում. այժմ ինչպե՞ս հակառակ խորհուրդ տալ նրան:

- Այդ նեղությունը ես հանձն կառնեմ, – ասաց Մարգալետունին:

- Շատ գեղեցիկ, բայց իմացած եղիր, որ մինչև Ամրամը չհամոզվի հետ կանգնել յուր մտադրությունից, ես իմ զորքերը չեմ բաժանիլ նրանից: Որովհետև խոսք եմ տվել՝

աջակցել նրան ամեն դեպքում: Ուրեմն, և իմ խոսքը դրժել չեմ կարող: Այժմ դու գնա Ամրամի մոտ, աշխատի՛ր համոզել նրան, որ հնազանդե յուր թագավորին: Եթե կհաջողես ձեռնարկությանդ մեջ, սուրհանդակ դրկիր ինձ, և ես իսկույն հարկ եղած հրահանգները կտամ իմ որդվոց, որ հեռանան Ուտիքից՝ իրանց զորքերով: Իսկ եթե չես հաջողիլ, այն ժամանակ իմացիր, որ Աստված չի կամենում անցնել փորձության բաժակը, և ուրեմն, մեզանից մեկը պիտի դատարկե այն...

Մարգալետունի իշխանը սաստիկ ուրախացավ և յուր շնորհակալությունը Սևադային հայտնելու համար առավ նրա աջը և համբուրեց: Իշխանի կարծիքով ամենամեծ դժվարությունն արդեն բարձվել էր: Սևադան, որ ամենքից ճանաչված էր իբր անողորմելի մի քարածայր, ահա՛, համոզվել էր. ի՞նչ դժվարություն կար, ուրեմն, Յլիկ Ամրամին համոզելու՝ մի մարդու, որ համառություն չուներ և որ ի բնե ստեղծված էր բարի սրտով:

Այս մտածմունքով հեռացավ Սևադայից իշխանը և գնաց հանգստանալու դղյակի լավագույն քնարաններից մինում, ուր առաջնորդեց նրան իշխանի սենեկապետը...

Լույսը դեռ նոր էր բացվում, որ Մարգալետունի իշխանը հագնվելով՝ իջավ դղյակի բակը և ծառաներից մինին զարթեցնելով՝ հրամայեց յուր ձին թամբել... Այնուհետև... զարթեցրեց Սևադայի բարապանին՝ իմանալու համար, թե արդյոք կարո՞ղ է տեսնել իշխանին: Նրանց խոսակցության ձայնն առավ սենեկապանը և դուրս եկավ միջանցքը: Նա զարմացավ Գևորգ իշխանին այդպես վաղ այդտեղ տեսնելով:

- Ի՞նչ եք հրամայում, իշխան, – հարցրեց նա Մարգալետունուն:

- Եթե կարող ես զարթեցնել իշխանին, հայտնի՛ր նրան, որ ես կամենում եմ գնալ և կուզեի տեսնել իրան, – ասաց իշխանը:

Մենեկապանը ներս մտավ և մի քանի վայրկյանից վերադառնալով, հայտնեց, որ իշխանն սպասում է իրան... Մենյակը լուսավորում էր տակավին փոքրիկ արծաթյա կանթեղը...

- Ինչո՞ւ այսպես վաղ, սիրելի՛ իշխան,-հարցրեց Սևադան:

- Կամենում եմ այսօր նեթ հասնել Ամրամի բանակը. ժամանակը թանկ է, պետք է շտապել... Շնորհակալ եմ արդեն քո համաձայնության համար: Այժմ տո՛ւր ինձ քո օրհնությունը, և ես կերթամ: Այդ օրհնությունը կհաջողե իմ ճանապարհը:

- Աստվա՛ծ թող օրհնե այդ ճանապարհը: Դու խաղաղության և հաշտության միջնորդ ես, անկարելի է, որ նախանամությունը չհաջողե քեզ: Բայց եթե նա կանխավ որոշել է պատժել հանցավորին...

- Ես կանեմ այն, ինչ որ հրամայում է ինձ իմ պարտքը և հայրենիքը, իսկ Աստուծո կամքը... մենք միայն կարող ենք օրհնել:

Այս ասելով՝ իշխանը մոտեցավ Սևադային, գրկեց նրան և համբուրելով՝ հեռացավ:

Մի քառորդ ժամից նա Վահրամ բերդակալի մոտ էր:

Թանձր ու երկար այծենակաճի մեջ փաթաթված և խոշոր գլուխը պողպատե գլխանոցով ծածկած՝ անցուղարձ էր անում բերդակալը յուր դիտանոցի առաջ, երբ մոտեցավ նրան Մարգալետունին:

- Գիտեի, որ այդպես վաղ պիտի բաժանվիս իշխանից, ուստի լուսածագին դուրս եկա տանից, որպեսզի հրամա-

յեմ՝ ամրոցի դռները բանալու,– ասաց բերդակալը իշխանին և, մոտենալով նրան, հետաքրքրությամբ հարցրեց, թե արդյոք... տեղեկացա՞վ ցանկացած գաղտնիքներին:

Իշխանը պատմեց նրան համառոտ, ինչ որ պատահել էր իրան կամ ինչ որ խոսել էր Սևադայի հետ և լսել նրանից՝ ծածկելով, իհարկե, այն ամենը, ինչ որ ապստամբությունը գրգռող «ընտանեկան գժտություններին ու սիրային գաղտնիքներին» էր վերաբերում...

Բարեսիրտ Վահրամը զարմացավ՝ տեսնելով, որ ինքն այնքան մոտիկ ապրելով Սևադային, չէր կարողացել նրա գաղտնիքները ճանաչել...

- Ի՞նչ ես կարծում, բարեկամ,– ասաց նրան՝ ծիծաղելով,– եթե Սևադան ճանաչած չլիներ քեզ, մի՞ թե թույլ կտար, որ դու մնայիր այստեղ՝ այդ պաշտոնում:

- Ի՞նչ, մի՞ թե նա գիտե, որ ես դեռ հավատարիմ եմ թագավորին:

- Նա ամեն բան գիտե. բայց նա ճանաչում է քեզ...

- ... Այս սուրը ճանապարհ կբանա իմ թագավորի համար՝ ինչպես Ուտիքը, նույնպես և Գարդմանը նորից գրավելու:

Այս ասելու ժամանակ նա բացավ լայնադրոշ այծենակաճը և զորեղ ձեռքը դրավ վաղակավորի երախակալի վրա:

Մարգալետունին ուրախացավ յուր սրտում, որ կարողացավ հուզել Վահրամին և այդ խոստումն առնել նրանից: Թագավորը, արդարև, կարիք ուներ այդ միջոցին Վահրամի նման անձանց աջակցության: Նա այն քաջերի թվին էր պատկանում, որոնք սկզբում զգուշությամբ են մոտենում վտանգին, բայց մի անգամ մոտենալուց հետո այլևս չեն վախենում նրանից:

- Տո՛ւր ինձ քո ձեռքը և երդվի՛ր, որ ո՛ւր որ ել լինեմ՝

պիտի գաս իմ կոչին՝ թեկուզ մահվան դիմաժողովու համար, – ասաց Մարգարետունին՝ յուր թափանցող հայացքը սևեռելով բերդակալի աչքերին:

– Երդվում եմ Լուսավորչի սուրբ Աջովը ... – հարեց իսկույն Վահրամը և ձեռքը տվավ Մարգարետունուն:

Վերջինս սեղմեց նրան ջերմությամբ և ասաց.

– Շնորհակալ եմ, Վահրամ իշխան, մինչև այժմ ես իրավունք ունեի միայն մի անձի վրա, որին կարող էի զոհել գահի և հայրենիքի սիրույն: Այս վայրկյանից, ուրեմն, իրավունք եմ ստանում երկու անձի վրա...

– Այո՛, Վահրամ սեպուհը նույնպես քեզ է պատկանում. զոհի՛ր նրան, երբ հարկը կպահանջե, միայն թե հայրենիքի փրկության սեղանի վրա:

– Ես ուրիշ սեղան չեմ ճանաչում...

Այս ասելով՝ իշխանը գրկեց բերդակալին, համբուրեց նրան ջերմությամբ և մի քանի ուրիշ պատվերներ էլ տալով՝ աշտանակեց յուր նժույգը և սրարշավ դուրս եկավ ամրոցից:

Իշխանի թիկնապահը, որ Գարդման ավանում անախորժ նորություններ էր լսել և այդ պատճառով գրեթե ամբողջ գիշեր անցել էր անհանգստության մեջ, վաղ առավոտվանից ելնելով՝ ուղղվեցավ դեպի ամրոցը...

Բայց որքա՛ն մեծ եղավ նրա զարմանքն ու ուրախությունը, երբ դեռ Գարդմանա գետակը չհասած՝ տեսավ իշխանին, որ իջնում էր ամրոցի գառիվայրից:

– Ո՛ր և ինչո՞ւ այդպես վաղ, Եզնիկ, – հարցրեց իշխանը յուր թիկնապահին, երբ նրանք մոտեցան միմյանց:

– Տե՛ր իմ, եթե մութով կարողանայի հասնել ամրոցը, նույնիսկ այս գիշեր կգայի քեզ մոտ, – պատասխանեց թիկնապահը...

– Ի՞նչ կա, ինչո՞ւ էիր շտապում:

– Նորություններ իմացա, գալիս էի քեզ մոտ. Վախենում էի, թե գուցե մի վտանգ պատահի քեզ իշխանից...

– Հետո՞ ...

– ...Ամրամի մի քանի խմբերը շրջում են Կուրի եղեգնուտներում և նպատակ ունին նետահար անել արքային՝ հենց գետի վրայից անցնելու ժամանակ, որովհետև Ամրամը վախենում է եգերացիներից և չի կամենում ազատ դաշտի վրա ճակատել նրանց դեմ:

– Այդ նրանց չի հաջողիլ, – նկատեց իշխանը հանգրստությամբ, – թագավորի թիկնապահները վանանդացիք են. նրանց վահանափակը կայծակն անգամ չի թափանցել, ո՛ւր մնաց՝ ուտիացիների նետերը:

– Բայց եթե Աբխազաց զորքերը հասնեն, – ասում էր դասալիքը, – այն ժամանակ Ամրամը համարձակ կճակատե թագավորի դեմ:

– Ի՞նչ, Աբխազաց զորքե՞րը, – կարծես լսածին չհավատալով՝ հարցրեց իշխանը:

– Այո՛, Աբխազաց զորքերը: Յլիկ Ամրամը խոստացել է Գուրգենին՝ Ուտիքը հանձնել նրան, եթե վերջինս կօգնե իրան այս ապստամբության գործում...

– Մենք այսօր նեթ պիտի աշխատենք հասնել Ամրամի բանակը...

– Տե՛ր, ինձ թվում է, թե մենք պատերազմին պիտի մասնակցենք և ոչ թե հաշտությանը, այնպես չէ՞, – հարցրեց Եզնիկը՝ մի առանձին անհանգստությամբ:

– Այդ Աստծուն է հայտնի, տեսնենք, թե առավոտը ի՞նչ օր կծագե մեզ համար, – պատասխանեց իշխանը: Հետևյալ առավոտ, հազիվ արևը հորիզոնից մի ասպարեզ բարձրա-

ցած, իշխանն ու յուր թիկնապահը Աղստնի հովիտը հասան:

Դաշնակից ապստամբների վրանները բռնած էին հովտի բոլոր տարածությունը՝ սկսած Աղստնի գետաբերանից, մինչև մոտակա լեռան ստորոտը...

Նոր էին հասել և դաշնակից արխագցիները, որոնք և խառն ու անկանոն կերպով խփել էին իրանց վրանները դեպի Կուրը ձգվող դաշտավայրի վրա:

Ապստամբների այս ահագին պատրաստությունը տեսնելով՝ Մարգալետունի իշխանը դառնությամբ բացականչեց.

- Ինչպե՛ս լավ համախմբվում են՝ իրանք իրանց կործանելու համար:

- Չէիր սպասում այսպիսի կազմության, տեր իմ, այնպես չէ՞, - հարցրեց Եզնիկը ժպտալով:

- Բնա՛վ: Թշվառականները միայն հարազատի դեմ են լավ զինվում... կամ երբ հարկավոր է լինում սեփական երկիրը ոտնակոխ անել...

Երկար դիտելուց հետո նա դարձավ թիկնապահին.

- Տեսնո՞ւմ ես այն ընդարձակ վրանափակը, որի մեջտեղը զարկած է իշխանական վրանը... նե՛րս մտիր և հայտնիր իմ կողմից, որ եկել եմ և կամենում եմ տեսնվել յուր հետ: Ասա՛, որ կարևոր գործի մասին է խոսելիքս:

- Կհրամայե՛ս հայտնել իրան պատճառը, եթե հարցնելու լինի:

- Ո՛չ. պատճառների մասին խոսելը քո գործը չէ. գնա՛, մի՛ ուշանար:

- Իսկույն, տե՛ր իմ: - Այս ասելով՝ Եզնիկը մտրակեց յուր ձին և սրարշավ դեպի բանակն ուղղվեցավ...

Իշխանական վրանի առաջ կանգնած էին զրահագրեւատ պահապաններ՝ երկաթե գլխանոցներով, երկար նիզակներ ու ասպարներ ձեռքներին: Իսկ վրանի մեջ անցուդարձ էր անում Ցլիկ Ամրամը՝ միայնակ և մտախոհ...

Հանկարծ սեպուհը լսեց մի վիճաբանության շշուկ, որ տեղի էր ունենում յուր վրանի առաջ:

- Ո՞վ է այդտեղ, - գոչեց նա ներսից՝ հզոր ձայնով:

- Մի՛ ոստանցի զինվոր, որ կամենում է ներկայանալ քեզ, տե՛ր, բայց չի կամենում վաղակալորն ու վահանը ձգել,- պատասխանեց պահապանը՝ մոտենալով վրանի մուտքին:

- Ո՞վ է այդ համառը, թողե՛ք, որ գա,- հրամայեց սեպուհը:

Եկողը Եզնիկն էր: Նա յուր երկարաբուն նիզակը հանձնեց պահապանին և, ներս մտնելով վրանը, խորը գլուխ տվավ իշխանին:

- Ո՞վ ես դու, - հարցրեց Ամրամը՝ խրոխտ ձայնով:

- Մարգալետունյաց Գևորգ մեծ իշխանի թիկնապահը,- պատասխանեց Եզնիկը:

- Դու չգիտե՞ս, որ իրավունք չունիս՝ սրով ու վահանով իշխանի վրանը մտնելու:

- Երբե՛ք հեռացրած չեմ ինձանից այս զենքերը, տեր իմ:

- Ուրեմն երբեք էլ բանքերի պաշտոն չե՞ս կատարած:

- Առաջին անգամն եմ կատարում և երկրորդ անգամ չպիտի կատարեմ, քանի որ հարկավոր է դրա համար զինաթափ լինել,- պատասխանեց Եզնիկը՝ փոքր-ինչ այլալված:

Սեպուհը ժպտաց:

- Ի՞նչ ունիս ինձ հայտնելու, - հարցրեց նա:

- Իշխանը հրամայեց ինձ՝ ասել, որ եկել է ձեր բանակը կարևոր գործի համար և կամենում է խոսակցել տեր սեպուհի հետ:

- Գևորգ իշխանն այստե՞ղ՝ մեր բանակո՞ւմն է:

- Այստեղ՝ բանակից դուրս, սպասում է քո պատասխանին:

- Գնա՛ ասա՝ թող շնորհ բերե,- պատվիրեց իսկույն սեպուհը և ապա կանչելով պահապանին՝ հրամայեց, որ հայտնե յուր թիկնապահներին՝ ընդառաջել իշխանին:

Իսկույն մի խումբ զրահավորներ, պատրաստ ձիանը աշտանակելով՝ դիմավորեցին իշխան Մարգալետունուն բանակից դուրս և առաջնորդեցին նրան սեպուհի վրանը:

- Ամեն մարդու կսպասեի տեսնել իմ վրանում, բայց Մարգալետունյաց իշխանին՝ թագավորի զինակցին ու հավատարմին՝ երբեք...-ասաց սեպուհը՝ ջերմագին ողջունելով իշխանին և հրամեցնելով նրան մի փոքրիկ եռոտանի աթոռ:

- Բարեբախտաբար, ես միշտ այնտեղ եմ, ուր ինձ չեն սպասում,- ժպտալով պատասխանեց իշխանը:

- Բարեբախտաբար, ի՞նչ կնշանակե այդ:

- Կնշանակե, թե երբեք չար գործի համար չեմ այցելում մեր բարեկամներին:

- Բարեկամներին՝ այո՛, բայց դու թշնամու վրանումն ես:

- Ո՛չ, Մարգալետունին հայ թշնամի չունի. նա այդպիսի թշնամի չի ճանաչում:

- Իսկ թագավորի թշնամիները քո թշնամիները չե՞ն:

- Դու մի օր թագավորի բարեկամն էիր և դարձյալ բարեկամ կլինիս...

- Բարեկա՞մ... դժոխքը տանե նրան... սատանային հաշտության ձեռք կպարզեմ, բայց նրան՝ երբեք,- ուժգին բացականչությամբ ընդհատեց սեպուհն իշխանին:

Մարգալետունին լռեց և մի տեսակ տարակուսական հայացքով սկսավ դիտել սեպուհի դեմքը, որ այլայլվել էր հանկարծական հուզմունքից:

- Եթե գիտենայի, թե պիտի վրդովեմ քեզ... այսքան երկար ճանապարհ չէի կտրիլ... - մեղմ ու հանդարտ ձայնով նկատեց իշխանը:

- Թագավորը հագիվ մի ավուր ճանապարհով հեռի է մեզանից,- խոսել սկսավ սեպուհը՝ նույնպես մեղմությամբ,- վաղը գուցե մենք ճակատենք միմյանց դեմ. եթե դու մեզ հաշտեցնելու համար ես եկել, ցավում եմ, որ ապարդյուն աշխատանք ես հանձն առել:

- Ուստանում ոչ ոք չէր հավատում, թե սեպուհ Ամրամը կարող է ապստամբել յուր թագավորից...

- Ես չեմ ապստամբել իմ թագավորից,- ընդհատեց սեպուհն իշխանին.- հիշում ես, թե ինչպե՞ս անձնվիրաբար էի ծառայում նրան: Քանի-քանի՛ անգամ յուր ապստամբ կողմնակալների դեմ պատերազմեցի, քանի՛ վտանգավոր կռիվների մեջ յուր անձը պաշտպանեցի, ի՛նչ հերոսությամբ Շամշուլտեի վրա յուր դրոշակը պարզեցի, ո՞ր մեկը հիշեմ...

- Եվ նա քեզ պարտապան չմնաց. իշխան կարգեց ամբողջ Ուտիքի և Սևորդյաց աշխարհի վրա, հյուսիսային գորքի հրամանատարությունը հանձնեց քեզ... Դու չպետք է օգուտ քաղեիր քո ձեռքում ունեցած իշխանությունից ու պատրաստի գորքերից և, ապստամբության դրոշակ բանալով, սուրդ ուղղեիր քո բարերարի և թագավորի դեմ:

- Երբե՛ք իմ թագավորի. մի՛ ասիր այդ, այլ իմ անձնական թշնամու...

- Անձնական թշնամի՞... մի՞թե թագավորը կարող է անձնական թշնամի լինել յուր պաշտոնակալին, – նկատեց իշխանը՝ իբրև թե սեպուհի խոսքերը չհասկանալով:

- Իշխա՛ն, եթե դու ոչինչ չգիտես այն ամենից, ինչ որ իմ մեջ թշնամություն է գրգռել դեպի թագավորը, ապա շատացիր այնքանով՝ ինչ որ ես քեզ ասացի. ավելին խոսել չեմ կարող:

- Ես չեմ կամենում, որ շատ բաներ պատմես ինձ: Գիտեմ, թե առհասարակ ի՛նչ պատճառներ են դրդում մեր իշխաններին՝ թշնամանալ թագավորին կամ ապստամբիլ նրա դեմ...

- Գիտես, այնպես չէ՞, – ընդհատեց հանկարծ սեպուհը, – փառամոլություն, շահասիրություն, ընչաքաղցություն, ի՛նչ ես կարծում, դրանցից մեկը չէ՞, որ դրդել է ինձ՝ թշնամանալ իմ թագավորին...

- Չգիտեմ և ասացի, թե չեմ էլ կամենում իմանալ, բայց կամենում եմ, որ դու ապստամբության դրոշակն ամփոփես և թագավորիդ դեմ հանած սուրը յուր պատյանը դարձնես:

- Այդ սպառնալի՞ք է քո կողմից, իշխա՛ն:

- Ո՛չ, այլ լոկ խնդիր, աղաչանք...

- Ջարմանում եմ. Մարգալետունյաց տերը խնդրում, աղաչում է սեպուհ Ամրամին... Այդպիսի խոնարհություն չեն ունեցել, կարծեմ, Մարգալետունի նախարարները... Արդյոք մի խորհրդավոր գաղտնիք չկա՞ թաքնված այդ խնդրարկության մեջ:

- Լսի՛ր, Ամրամ սեպուհ. Մարգալետունի նախարարները հպարտ էին ավելի, քան քո նախահայրերը, բայց նրանց ժառանգը գերադասում է հայրենասիրությունը. մի՞թե այդ մի արատ է նրա համար:

- Բնա՛վ. երա՛նի նրան, ով կարող է անձնվիրաբար ծառայել հայրենիքին:

- Եվ ահա՛, հենց այդ հայրենիքի շահն է, որ իմ հպարտ ճակատը խոնարհեցնում է քո առաջ: Կարո՞ղ ես արհամարհել այս խոնարհությունը կամ անարգ գաղտնիքներ որոնել նրա մեջ:

- Ո՛չ:

- Ուրեմն, լսի՛ր ինձ. կակղացրու սրտիդ կարծրությունը և արգելիք այն կոտորածը, որ տեղի պիտի ունենա մի կամ երկու օրից հետո:

- Չեմ կարող:

- Ուրեմն, հայոց հազարավոր մայրերը որդիներ են ծնել ցավոք ու հեծությամբ, մեծացրել են նրանց՝ բազմամյա տանջանքներով, որ դուք իշխաններդ մի օրվա ընթացքում զոհեք այդ բոլորին ձեր անձնական կրքերի՞ն:

- Իսկ երբ նրանց տանում եք հազարացոց դեմ, երբ նրանց մաշում է մահմեդականի սուրը, ինչո՞ւ այն ժամանակ էլ չեք հիշում հայ մայրերի ցավն ու հեծությունը:

- Հայրենիքի թշնամու դեմ կռվելը, նրա ազատության համար մեռնիլը սրբազան պարտք է, այդ պարտքից ոչ ոք չպիտի փախչի, բայց եղբայրասպանությունը մի ոճիր է՝ Աստծուց և մարդկանցից անիծված:

Ամրամը...մեղմ ձայնով ասաց.

- Տե՛ր Մարգալետունի, շահավոր խոսելն ավելի հեշտ է, քան շահավոր գործելը: Ես չեի ցանկանալ՝ չարագործի անուն վաստակել, բայց հանգամանքները չարագործ շինեցին ինձ: Այսուհետև ես չպիտի մտածեմ, թե ի՛նչ է ասում աշխարհն ինձ համար, ես միայն մի մարդու պիտի հաշիվ տամ. դա իմ ներքին մարդը, իմ խիղճն է...

- Այդ խիղճը թույլ չի տալ քեզ, որ եղբարցոյ կյանքը վտանգի ենթարկես:

- Մի՛ ընդհատիր, իմ խիղճը ավելի ընտանի է ինձ: Բայց այդ չէ խնդիրը. եթե ես մինչև անգամ իմ արդար ցատուժը ճնշեմ, իմ խիղճը բռնաբարեմ, դարձյալ չեմ կարող քո խնդիրը կատարել, որովհետև միայն ես չեմ, որ թագավորի դեմ եմ կանգնած, ինձ հետ են նաև Գարդմանա և Աբխազիո իշխանները՝ իրանց դաշնակիցներով: Անշուշտ, դու տեսար այս հովտի վրա զարկած բազմաթիվ վրանները. այստեղ խմբված են այն իշխանները, որոնք հին հաշիվներ ունին թագավորի հետ վերջացնելու: Եթե ես ամփոփեմ ուտիացոց դրոշը, միևնույն է՝ ինձ չեն հետևիլ ո՛չ սևորդները, ո՛չ գարդմանացիք, ո՛չ աղվանք, ո՛չ տայոց իշխանը, ո՛չ աբխազաց արքայորդին:

- Բե՛ր իշխանը... Նա՞ էլ այստեղ է:

- Այո՛, նա էլ այստեղ է... հայոց թագավորի տոհմական թշնամին:

- Որի հետ միացել ես դո՛ւ:

- Այո՛, և երդվել եմ, ինչպես նրան, նույնպես և մյուս դաշնակիցներին՝ կովել հետերնին միասին, մինչև իմ վերջին շունչը:

- Եվ եթե հաշտվե՞ս:

- Այն ժամանակ այդ բոլորի սուրը կդարձնեմ միայն իմ անձի դեմ: Այս է մեր պայմանը:

- Հիշածների մեջ, սիրելի Ամրամ, միայն Աբխազիո երիտասարդ իշխանն է, որ դժգոհ կմնա հաշտությունից, որովհետև նա եկել է կոտորելու և ավերելու նպատակով: Ինքդ ասացիր, որ նա արքայի տոհմական թշնամին է, և բնական է, որ չկամենա ձեռնունայն վերադառնալ յուր հոր

մոտ: Բայց մյուս իշխաններն ընդդեմ չեն լինիլ, եթե դու հաշտվես և արգելես առաջիկա կոտորածը:

- Իսկ Սևադա իշխանը, նրա երկու որդիները, կատաղի գարդմանացի՞ք, որոնք եկել են՝ իրանց կույր իշխանների վրեժը լուծելու թագավորից...

- Սևադա իշխանը ներեց թագավորին:

- Ի՞նչ, Սևադան ներե՞ց, տեղից վեր թռչելով՝ բացականչեց Ամրամը:

- Այո՛, ես նրա մոտ էի. նա ներեց և հետ կկանչե յուր զորքերը, եթե դու էլ վեհանձնաբար վայր դնես քո սուրը:

Բարկության հուրը ցոլաց Ամրամի աչքերում, նրա դեմքը այլալվեցավ, և շունչը կարծես թե բռնվեցավ, ինչպես հնոցի մեջ խեղդվող բոցի ծուխը: Նա մի քանի քայլ առաջ գնաց, նորեն հետ դարձավ և ապա կանգ առնելով իշխանի առաջ՝ հարցրեց կրկին.

- Եվ այդպե՛ս, նա ուրեմն ներե՞ց... և զորքերը հետ կկանչե, եթե ես հաշտվե՛մ...

- Այո՛, նա բոլորովին ներեց, նա հարգեց իմ խնդիրը, նա ապացուցեց, որ սիրում է հայրենիքը:

- Ամրամը ձգեց յուր ձեռը, բռնեց իշխանի թևից և կամացուկ ձայնով ասաց.

- Այստեղ մեզ կարող են լսել, արի իմ առանձնարանը:

Այս ասելով, նա առաջ անցավ և ներքին վարագույրը բանալով՝ մտավ վրանի երկրորդ բաժանմունքը: Իշխանը հետևեց նրան:

- Այդ Սևադան, այդ հպարտ գարդմանացին, որ երդվել էր պատժել յուր դահճին, ի՞նչ բարիքների հուսով է հաշտվում թագավորի հետ, — դարձավ Ամրամը Մարգալետունուն:

- Յուր անձի համար՝ և ոչ մի: Նա խնայում է յուր հայրենակիցների արյունը:

- Իսկ նա պատմե՞ց քեզ, թե ինչո՞ւ համար եմ սուր վերցրել ես:

- Պատմեց, ես բոլորը գիտեմ:

- Պատմեց, և դու բոլորը գիտե՞ս... – զայրությանից կարծես խեղդվելով՝ հարցրեց Ամրամը:

- Այո՛, բայց մի՛ վրդովվիր:

- Չվրդովվե՞մ, այդ ի՞նչ ցանկությունից է կախված, կարո՞ղ ես հրամայել առյուծին, որ նա չմռնչե, երբ դարանակալ սուրը ցցվում է յուր կողերի մեջ...

- Համբերությունը ամենագորավոր զենքն է...

- Ի՞նչ համբերությունից խոսելու ժամանակ է, Մարգալետունի՛ իշխան: Ասում ես, որ Սևադան ներել է նրան, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ուրեմն այդ ծերուկը դժոխք վառեց իմ սրտում, ինչո՞ւ իմ հոգու խաղաղությունը վրդովեց, ինչո՞ւ իմ կյանքը թունավորեց... եթե այսօր պիտի ներեր:

- Երբ մարդու հոգին կուրանում է վրեժխնդրության կրքերից...

- Էլ ո՞չ մի խոսք, Մարգալետունի՛ իշխան: Սևադան թող ներե, նրա որդիքը թո՛ղ ներեն, բոլոր աշխարհը ներե, Ամրամ սեպուհը չի՛ ներիլ... հաշտությո՞ւն... Աշոտ Երկաթի հե՞տ, երբե՛ք... Եթե կարողանամ, նույնիսկ դժոխքի հետ կմիանամ՝ այդ անարժան թագավորին գահավեժ կործանելու համար... Եթե դու կարողանայիր մտնել իմ հոգեկան աշխարհը և տեսնել, թե տանջանքների ի՞նչ հրդեհ է վառվում այնտեղ, կսոսկայիր, կսարսափեիր...

- Եվ ահա՛, հենց այդ ժամանակն է, որ հերոսը և մեծ հայրենասերը կարողանում է ապացուցանել, թե յուր մայրը հասարակ ծնունդ չէ պարգևել աշխարհին:

- Ամենից հասարակ և ամենից սինքրորը կարող է հանդուրժել այս անպատվությանը, մեծ հոգին, ընդհակառակը, չի կարող տանել նրան:

- Սևադան փոքրիկ մարդ չէ. Աշոտը կուրացրել է նրա երկու աչքերը, կուրացրել է և նրա որդուն, և սակայն նա մոռանում է այսօր այդ անփոխարինելի զրկանքը և ներում է անխիղճ փեսային՝ միայն հայրենիքի սիրուն համար:

- Աշոտը նրա աչքերն է կուրացրել, բայց իմ՝ սիրտը: Կույր աչքը կարող է ներել, բայց կույր սիրտը չի ներիլ... չի կարող ներել:

- Բայց....

- Տե՛ր Մարգալետունի, այն մարդը, «որ գիտե, թե թագավորն ի՞նչ անարգանք է հասցրել իմ անվանը և սակայն խորհուրդ է տալիս ինձ՝ հաշտվել նրա հետ, նա իմ թշնամին է: Եթե դու իմ վրանում չլինեիր, ես կմենամարտեի քեզ հետ...

- Ուրեմն, ես իմ գործը վերջացրի... – ասաց Մարգալետունի իշխանը և տեղից վեր կենալով՝ ողջունեց Ամրամին և վրդովված դուրս գնաց վրանից:

- Հազիվ իշխանը ներքին մուտքից հեռացել էր մի քանի քայլ, սեպուհը բարձրացրեց վարագույրը և ձայն տվավ նրան.

- Տե՛ր Մարգալետունի:

- Իշխանը հետ դարձավ և հարցրեց.

- Դու ինձ ուրիշ ասելիք ունի՞ս:

- Ես դեռ ոչինչ չեմ ասել քեզ, – պատասխանեց Ամրամը:

- Իշխանն ինքն իրան ուրախացավ: Նրա սրտում նոր հույս ծագեց: «Միգուցե նա գղջաց յուր սառն ընդունելության համար, միգուցե նա կամենում է «հարգել իմ խնդի-

րը...», - վայրկենապես անցան այս մտքերը Մարգարետունու գլխով, և նա հոժարությամբ հետ դարձավ և նորեն ներքին վրանը մտնելով՝

- Ուրիշ ի՞նչ ունիս ինձ ասելու:

- Նստի՛ր այստեղ մի վայրկյան, - ասաց սեպուհը՝ ցույց տալով իշխանին յուր մահճակալը:

- Իշխանը նստեց:

- Տե՛ր Մարգարետունի, եթե դու եկել ես ինձ մոտ իբրև պատգամավոր, ապա ուրեմն, պետք է լրիվ պատասխան տանես նրան, ով որ ուղարկել է քեզ, - ասաց սեպուհը:

- Ոչ ոք ինձ չէ ուղարկել: Թագավորը, ինչպես գիտես, նոր է վերադառնում եգերացոց աշխարհից, իսկ Ուտիքում եղած ժամանակ ես նրան չեմ տեսել...

- Ես կարծում էի, թե գուցե թագուհին...

- Եվ ո՛չ թագուհին, և ո՛չ կաթողիկոսը... Ես ինքս տեսա, թե ի՞նչ ավեր է սպառնում մեր աշխարհին: Ամեն կողմ անցա, ամեն ինչ դիտեցի և վերջը որոշեցի գալ և խնդրել ձեզ երկուսիդ՝ քեզ և Սևադային՝ խնայել և խղճալ ձեր բազմաչարչար հայրենիքին... Սևադա իշխանը, շնորհակալ եմ, լսեց ինձ, մոռացավ յուր վիշտը, յուր վրեժխնդրությունը... Դու էլ, ես հավատացած եմ...

- Ո՛չ, տեր Մարգարետունի, մի՛ հավատար, - ընդհատեց հանկարծ սեպուհը. - մի՛ հավատար, թե ես կարող եմ քեզ լսել, թե քո խոսքերը կարող են իմ սիրտը շարժել, թե Ամրամ սեպուհը կարող է հայրենիքի համար մտածել...

- Ինչո՞ւ ուրեմն հետ դարձրիր ինձ. ես այդ համոզմունքով արդեն հեռանում էի քեզանից:

- Հետ դարձրի, որ իմ սիրտը բանամ քո առաջ, ցույց տամ քեզ՝ նրա ժահահոտ վերքերը, որպեսզի թագավորիդ

հանդիպած ժամանակ պատմես նրան, թե Ամրամը ինչո՞ւ կործանման սուրը մերկացրեց:

- Նա քեզ չի արդարացնել:

- Մի՞ թե ես սպասում եմ, որ նա ինձ արդարացնի...

- Ինչո՞ւ ուրեմն հայտնեմ նրան, թե ի՞նչ պատճառով կործանման սուրը մերկացրիր:

- Որպեսզի եթե Աստված ինձ հաջողե, և ես քո թագավորի գործությունը ջախջախեմ, երկիրն ավերեմ, քաղաքները հրդեհեմ և նրա գահն ու թագը ապականության մոխրով ծածկեմ, նա իմանա, թե ո՛ր անարգանաց վրեժը լուծեց Ամրամը իրանից...

- Այդ նա կիմանա... Անշուշտ կիմանա, բայց դու էլ իմացիր, որ այդպիսի անխիղճ գործերի համար բոլոր աշխարհը պիտի քեզ անիծե:

- Այդ անեծքները չեն տանջիլ իմ հոգին ավելի քան, որքան տանջվում է նա այժմ ապիրատ թագավորի՝ ինձ հասցրած անարգանքի պատճառով... Նույնիսկ օրհնություններն անկարող են բուժել այն վերքերը, որոնք լափում, սպառում են այժմ իմ գոյությունը...

- Բայց եթե կարողանայիր մի վայրկյան սառը ուղեղով դատել, եթե երիտասարդական անփորձ եռանդը տեղի տար խոհեմության և իմաստության... եթե վրեժխնդրության փոխարեն վառվեր քո սիրտը հայրենիքի սիրով... այն ժամանակ հավատացած եմ, չէիր կամենալ մի կնոջ պատճառով հայրենյաց դավաճանի անունը վաստակել:

Սեպուհը մոտեցավ իշխանին, յուր հրավառ հայացքն ուղղեց նրա աչքերին և ներքին հուզմունքից դողացող ձայնով ասաց.

- Մի կնոջ պատճառո՞վ ասացիր... Օ՛հ, ինչպե՛ս կկամենայի, որ մենք մի անծանոթ դաշտի վրա լինեինք, և ես

այդ խոսքը լսեի քեզանից այնտեղ և ոչ թե իմ վրանում... Հավատա՛ ինձ, Մարգալետունի՛ իշխան, որքան էլ դու հզոր, որքան էլ քաջամարտիկ, բայց ես իմ սրով կպատահեմ քո կուրծքը, եթե նա մինչև անգամ ծածկված լիներ պողպատե լանջապանով... Դու կարողանում ես ասել մի կին՝ այն արարածին, որ իմ տան թագուհին, իմ սրտի աստվածուհին էր մինչև այսօր...

- Ների՛ր ինձ, սիրելի Ամրամ, ես չեի կամենում քեզ վիրավորել, ոչ էլ «մի կին» ասելով՝ ուզում էի Ասպրամ իշխանուհուն նվաստացնել...

- Լռի՛ր, աղաչում եմ քեզ. մի՛ հիշիր նրա անունը, գոնե մի՛ հիշիր իմ առաջ, մի՛ խոսիր նվաստության մասին. ես կարող եմ խելագարվել... – ընդհատեց իշխանին Ամրամը՝ ներքին հուզմունքից բոլորովին այլայլվելով:

- Ես պետք է կրկին և կրկին անգամ ներողություն խնդրեմ քո վրանը մտնելուս համար, – մեղմ ձայնով ասաց Մարգալետունին:

Սեպուհը չպատասխանեց: Նա վրդովված սկսավ անցուդարձ անել վրանում և ձեռքը մերթ ընդ մերթ դեպի ճակատը տանելով շփել նրան՝ աշխատելով կարծես յուր ուղեղը ծանրաբեռնող մտածությունները ցրել:

Անցան մի քանի վայրկյաններ: Լուռ էին երկուսն էլ: Վրանի մեջ լսվում էր միայն սեպուհի խուլ քայլատրոփը:

Իշխանն աչքերը Ամրամի վրա հառած՝ հետևում էր նրա քայլերին և միևնույն ժամանակ մտածում, թե ինչպե՞ս անե, որ յուր այցելությունն ապարդյուն չանցնե: Նա պարզ տեսնում էր, որ յուր խոսքերն ազդեցություն չեն անում սեպուհի վրա. բայց և այնպես, չէր հուսահատվում: Նրան ծանր էր գալիս մանավանդ այն, որ համառ Սևադային համոզելուց հետո ձեռնունայն պիտի հեռանար Յիկ Ամրամից:

Նա չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, թե խելք ու սիրտ ունեցող տղամարդը կարող է ընդհանուր հայրենիքի շահը զոհել յուր անձնական չնչին հաճույքին, յուր վրեժ-խնդրությանը: Այս պատճառով էլ նա սպասում էր, որ Ամրամի գայրույթն իջնե, և ինքը նորից սկսե խոսել նրա հետ:

Վերջապես սեպուհը նստեց յուր մահճակալի ծայրին և կարծես վրդովմունքից հոգնած՝ լուռ և անթարթ աչքով սկսավ նայել վրանի մուտքին:

- Ամրամ սեպուհ, ի՞նչ անուն կտայիր դու այն մարդուն, որ մի քանի վայրկյան տաքանալու համար հրդեհեր յուր տունը, – հարցրեց հանկարծ իշխանը՝ չսպասելով սեպուհի խոսելուն:

- Խելագար կանվանեի... – պատասխանեց վերջինս՝ առանց աչքերը վրանի մուտքից հեռացնելու:

- Ես կարծում եմ՝ մեզանից ամեն մեկի իսկական տունը և հարազատ ապաստանարանը ապահով հայրենիքն է: Եթե մենք մեր անձնական, մեր անցողական հաճույքի համար վտանգում ենք նրա խաղաղությունը, նմանում ենք այն մարդուն, որ յուր մարմինը տաքացնելու համար վառում է յուր տունը՝ չմտածելով, թե երբ այդ կրակը հանգչի, երբ հարկի սյունները մոխիր դառնան, ինքը պիտի մնա անտուն, անպատսպարան, միշտ հալածական՝ դառնաշունչ հողմերից կամ թե արևի կիզիչ ճառագայթներից...

- Այդ այդպես է, – պատասխանեց սեպուհը՝ իշխանին դառնալով. – բայց կա այնպիսի սառնամանիք, որ երբ պաշարում է մարդուն, այն ժամանակ սեփական տունը հրդեհելն անհրաժեշտ է դառնում: Մենք ամեն բանից առաջ մարդ ենք՝ մսից և արյունից կազմված: Բե՛ր խրեմ այս սուրը կողերիդ մեջ, և տե՛ս, թե մահվան տագնապը կպաշարե՞ քեզ, թե՛ ոչ:

- Կպաշարե: Բայց հենց այդ տազնապի մեջ հոգիս ուրախությամբ կբաժանվի իմ մարմնից, երբ մտածեմ, թե մեռնում եմ հայրենիքի համար:

- Իսկ երբ դաշույնը ցցվի հոգվո՞ւյդ մեջ, երբ հոգին ինքը տանջանքների մատնվի...

- Եթե դու սիրտ և զգացում ունիս, եթե քո երակներում ազնվական արյուն է հոսում, անկարելի է, որ քո հոգին ավելի չխոցոտվի այն ժամանակ, երբ տեսնես, թե քո ձեռքով անարգանք է հասել հայրենիքին, թափվել է եղբարցո՞ւ արյունը, վտանգվել է պետական գահը, և քո բաց արած ճանապարհով մտել է թշնամին, որ ավերում է հայրենի երկիրը...

- Գիտե՞ս ի՞նչ կա, տեր Մարգարետունի:

- Ասա՛, լսում եմ:

- Դու հունաց դպրության ծանոթ ես ինձանից ավելի: Ասում են, որ թագավորի հետ Բյուզանդիոն գնացած ժամանակ կայսեր արքունիքում զարմացել էին քո հունագիտության վրա: Ճշմարիտ է այս, թե ոչ:

- Ճշմարիտ է. բայց դու ինչո՞ւ համար ես իմ հունագիտությունը հիշում:

- Ինչո՞ւ համար. ասեմ: Դու հո կարդացե՞լ ես Հոմերոսը:

- Ինչպե՞ս չէ. նրա հանգերգություններից շատը բերան գիտեմ:

- Ուրեմն և գիտես, թե ինչո՞ւ Տրովադան կործանվեցավ, և ինչո՞ւ նրա պարիսպների տակ բազմաթիվ հույն զորավարներ իրանց բյուրավոր զորքերով ջարդվեցան:

- Գիտեմ. մի կնոջ՝ մի Հեղինեի անհավատարմության պատճառով:

- Ո՛չ, սխալվում ես. մի դավաճան Պարիսի պատճառով:

- Ես այդպես չեմ հասկանում Հոմերոսը:

- Իսկ հին հույներն այդպես էին հասկանում: «Հեղինեն մի կին է, ասում էին նրանք, իսկ կինը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ նույն ինքը թուլությունը, որին առաքինությունն ու մոլությունը միատեսակ են գրավում: Ազնիվ տղամարդի պարտավորությունն է՝ ոչ թե օգուտ քաղել կնոջ թուլությունից, այլ խնամել նրան և պաշտպանել, մանավանդ եթե նա կարոտ է պաշտպանության»: Պարիսը հակառակը գործեց, նա դավաճանեց յուր հյուրընկալ Մենելավոսին, հրապուրեց նրա կնոջը... Այս պատճառով ահա հունաց քաջերը ոտի կանգնեցան, բյուրավոր զորքերով դիմեցին Պոնտոս, տասը տարի շարունակ պաշարեցին Պրիամոսի ոստանը, առան նրան և հիմնահատակ արին... Ի՞նչ կարծիք ունիս դու այս մասին:

- Ես մի Հեղինեի պատճառով նույնիսկ տասը հույնի արյուն չէի թափիլ, ո՛ւր մնաց թե՛ բյուրավոր հույների, զորապետների, թագավորների...

- Հա՛... Ուրեմն դու մեծ մարդ ես...

- Եվ դու ուրեմն արդարացնում ես բյուրավոր մարդկանց կոտորածը մի մարդու պատճառով:

- Պատվի պատճառով...

- Եվ դու նույնը կարող ես անե՞լ:

- Նույնը պիտի անեմ. պարտավոր եմ անել:

- Եվ հանգիստ սրտով կնայես կովի այն դաշտին, ուր եգերացի նիզակները կպատառոտեն հայ կտրիճների կուրծքը, ուր փայլուն սրերը կկիսեն նրանց գլուխները, ուր հայ զորքը յուր դրոշակի պատիվը փրկելու համար կկռվե աննահանջ և կկոտորվի անընդհատ... Իսկ թափվող ար-

յունը, թավալող դիակները, մեռնողների անեծքը, վիրավորների հառաչանքը չէ՞ն կտրտիլ քո սիրտը, մանավանդ երբ մտածես, թե այդ բոլորը լինում է մի կնոջ համար...

- Լսի՛ր, տե՛ր Մարգարետունի: Դու խոսում ես, ինչպես մի աբեղա, բայց ես զինվորական եմ...

- Ամրամ սեպուհ, դու մոռանում ես քեզ, – հանկարծ տեղից վեր թռչելով բացականչեց իշխանը...

- Ներողություն, տեր Մարգարետունի. ես աբեղա բառը գործ դրի խաղաղասերի մտքով. Ամրամն անծանոթ չէ Մարգարետունյաց ժառանգի քաջարիության...

- Դու ուրեմն արժանի չես քաջի և զինվորի անուն կրելու, – վրդովված նկատեց Մարգարետունին:

- Ես չեմ նեղանում այդ խոսքից: Ես պարտավոր եմ հարգել տեր Մարգարետունու աստիճանն ու տարիքը... Բայց պիտի դառնամ նորեն Հոմերոսին: Աքիլլեսը ո՛չ միայն քաջ, այլև դյուցազն էր, այնպես չէ՞, իշխա՛ն...

- Չէի՛ր կամենալ նրանից ավելի մեծ և ավելի քաջ հռչակվել:

- Կկամենայի...

- Ուրեմն մոռացի՛ր քեզ հասած նախատինքը՝ ի սեր հայրենիքի, և դու ավելի մեծ կլինես, քան Աքիլլեսը:

- Ինձ ընդհատում ես. կկամենայի, բայց չեմ կարող, բնությունն ինքն է քարացնում մարդու սիրտն այսպիսի դեպքում... Ես հանցավոր չեմ:

- Ուրեմն ի՞նչ ես որոշել անելու:

- Պատերազմել. ուրիշ միջոց ես չգիտեմ անարժան արքային պատժելու համար: Աշոտ Երկաթը կենդանի չպիտի վերադառնա յուր Ոստանը: Ես որոշել եմ այդպես, և այդպես պիտի լինի:

- Չե՞ս վախենում, որ դու լինիս առաջին զոհը:

- Այդ միևնույն է. կամ ես, կամ նա. մեզանից մինը պիտի մեռնի. երկուսը միասին Աստուծո լույսը չպիտի վայելեն:

- Իսկ երբ դու միայնակ մնաս, կարծում ես, թե ուրախությամբ մեք պիտի վայելես այդ լույսը:

- Ոչ, ինձ համար այլևս ուրախություն չկա. իմ ուրախությունը դառնացավ, իմ շուրջն այժմ դժոխքն է թագավորում... Երբեք, տեր Մարգարետունի, երբեք չէի ցանկանալ, որ նույնիսկ իմ թշնամին տանջվեր այն ցավերով, որով այժմ Ամրամ սեպուհն է տանջվում: Դա ցավերից ամենաանտանելին է. դա Աստուծո անեծքը, դա հավիտենականի պատիժն է... Դու ինձ ճանաչում ես. ինձ ճանաչում են բոլոր հայերը: Ամենքն էլ ինձ Յիկ Ամրամ են կոչում, բայց ո՛չ իմ չարության կամ անգթության, այլ իմ ուժի և քաջության համար: Դու եղել ես ինձ հետ պատերազմներում, գիտես, թե որքան աներկյուղ էի ես, որքա՛ն ահարկու և կործանիչ՝ իմ թշնամիների համար... Տեսե՛լ ես իմ մեջ մի ամենափոքր չարություն՝ դեպի իմ ազգակիցը, դեպի ամեն մի մարդ, որ հայ անունն էր կրում... Հարկավ՝ ոչ: Բայց այժմ ես դարձել եմ մի վայրագ գազան, սրտիս մեջ վառվում է չարության դժոխքը... Էլ չեմ զանազանում, թե ո՛րն է հայը և ո՛րն է օտարը. իմ աչքերը պտրում են միայն մի մարդու՝ դա Աշոտ Երկաթն է. հոգիս ձգտում է միայն մի գործի. դա վրեժ-խնդրությունն է...

Անցան մի քանի վայրկյաններ: Հանկարծ ձիաների խրխնջյուն լսվեցավ վրաններից դուրս, և մի պահապան ներս մտնելով՝ հայտնեց, որ Բեր իշխանը գալիս է սեպուհին այցելելու...

...Մարգարետունին վեր կացավ տեղից և, ձեռքը դեպի Ամրամը պարզելով՝ հուսահատ ձայնով ասաց.

- Մնաս բարյավ, բարեկամ, երևի հաճելի չէր Աստծուն՝ խնայել այս անգամ մեր ժողովրդին, այդ պատճառով նա քո սիրտը կարծրացրեց: Բայց դեպի քեզ ունեցած իմ պարտքը ես կատարեցի, իմ խիղճն այլևս չի տանջիլ ինձ: Մնում է այժմ՝ կատարել դեպի ազգն ու թագավորն ունեցած իմ պարտքը, և ես կերթամ այն կատարելու:

- Երթաս բարով: Այս վայրկյանից մենք հակառակորդներ ենք: Ես չեմ նեղանալ, որ դու պաշտպանես քո թագավորին, այլ կհարգեմ քեզ մինչև անգամ ա՛յն վայրկյանին, երբ դու նրան պաշտպանելու համար քո սուրը կմխես իմ կրծքի մեջ... Բայց կցանկանայի, որ Մարգալետունյաց ազնվարյուն ժառանգը պաշտպան լիներ ավելի ազնվասիրտ թագավորի...

- Ի՞նչ արած, Աշոտ Երկաթն է այժմ գահի վրա, իսկ ես գահի խոնարհ ծառան եմ: Մնաս բարյավ...

- «Գեշի հոտ են առել թշվառականները և հավաքվել, ինչպես անգղներ... Սպասեցեք. կտեսնվենք մի օր ձեզ հետ»...- շնչաց ինքն իրան Գևորգ իշխանը և դառը ժպիտը բերանին՝ աշտանակեց յուր նժույգը և հեռացավ:

Եզնիկը հետևեց նրան:

ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՎԱԽՃԱՆ

Աշոտ արքայի բանակը, որ գլխավորապես կազմված էր եզերացոց թագավորի հեծելազորից, հետզհետե մոտենում էր Հայոց սահմանին: Նրա հառաջապահ գնդերը հասել էին արդեն այն հովտին, ուր վերջանում էին Սևորդյաց անտառները, և ուր կարկաչահոս Խրամը, յուր ծոցն առ-

նելով Ձորագետի վտակը, թափվում էր հանդարտահոս Կուրի մեջ:

Այստեղ, գետի ափին բանակած, նրանք զբաղված էին մոտալուտ հարձակման պատրաստությամբ...

Շուտով հասավ և Աշոտ թագավորը՝ եզերացոց վերջապահ գնդերով: Միջօրյա հանգստությունից հետո նա հանդես արավ յուր զորքերին:

Մի քանի հազարից կազմված հեծելախմբերը բռնեցին գետափի ուղղությամբ ձգվող դաշտավայրը՝ բազմաթիվ շարքերով, որոնցից յուրաքանչյուրին առաջնորդում էր մի իշխանագն զորավար:

Այդտեղ էին եզերացիք, խաղտիացիք, քուրյալցիք, մկրելցիք, ապագցիք և Ճորոխի ձորահովտում բնակվող քաջերը: Նրանց միացել էին նաև Տայոց նահանգի հայ հեծելախմբերը: Այսպիսով, թագավորն առաջնորդում էր մի հզոր բանակի, որին, ըստ երևույթին, չպիտի կարենային դիմադրել ապստամբները: Դրանք բոլորն էլ հուժկու, հաղթանդամ և քաջամարտիկ զորականներ էին՝ ամենքն էլ հագած երկաթե զրահներ և պաշտպանված՝ երկաթագամ լանջապաններով, թիկնապահ տախտակներով, խոշոր և ահարկու սաղավարտներով և երկաթե դիմակալներով: Նրանք զինված էին միաժամանակ թե՛ աշտեններով ու սվիններով, որոնց հեովից ձգում էին թշնամու վրա, և թե՛ երկար նիզակներով, որոնցով կռվում էին հակառակորդի հետ՝ մոտ եղած ժամանակ: Ունեին թեթև վահաններ և ծանր, քառակուսի ասպարներ. զինված էին սրերով և վաղակավորներով: Կային և նետաձիգ գնդեր, որոնք կռվում էին լայնալիճ աղեղներով և թունավոր նետերով:

Հանդես կազմելով զորքին յուր սահմանի վրա՝ թագավորը կամեցավ հավաստիանալ, թե արդյոք այդ հեծելա-

գորը յուր արտաքին կազմության և ահարկու տեսքին համեմատ ունի՝ նաև ռազմական հմտություն և կարող է ուստիացոց ու սևորոյաց գորությունն ընկճել:

Տեղի ունեցող փորձերը համոզեցին թագավորին, թե եգերացիք արժանի էին իրանց հռչակին: Նա ուրախ էր, որ արխագաց այդ տոհմական թշնամիներով պիտի կարողանար կրկին մի խրատական դաս տալ Բեր իշխանին, որ Արխագիայից եկել էր Ուտիք՝ յուր ապստամբ իշխաններին օգնելու համար:

Սակայն չնայելով այս բոլորին, չնայելով և այն հաջողությանը, որին հանդիպեց արքան եգերացոց երկրում՝ ստանալով նրա թագավորից օգնական զորք այնպիսի մի ժամանակ, երբ ինքը մնացել էր մենակ և կարոտ գորավոր բարեկամի օգնության, այսուամենայնիվ, մի ներքին տխրություն ճնշում էր նրա սիրտը:

Այն միտքը, թե ինքը մտնում է յուր երկիրը օտար զորքերով և մտնում է յուրայինների դեմ կռվելու համար, տանջում էր նրան սաստիկ: Բացի հայ զորաց կոտորածը, որ տեղի պիտի ունենար անշուշտ թե՛ հաղթության և թե՛ պարտության դեպքում, և որի մասին մտածելն անգամ վիշտ էր պատճառում նրան, թագավորը ճնշվում էր նաև ամոթից, այն մասին՝ որ ինքը մենակ էր, որ յուր մոտ չկային գեթ մի քանի հայ իշխաններ, որոնք յուր վանանդացի թիկնապահների հետ միասին արքայական շքախումբը կազմեին: Նա ամաչում էր եգերացի իշխաններից և նույնիսկ նրանց զորքերից: Բայց աշխատում էր՝ միշտ ուրախ երևալ և դեմքի վրա ժպիտ ունենալ...

Զորահանդեսը վերջացնելուց և վրանը վերադառնալուց ետ՝ թագավորն զբաղված էր այս մտքերով, երբ յուր

բարապանը, որ վանանդացի հավատարիմներից մինն էր, ներս մտնելով՝ հայտնեց Գևորգ Մարգալետունու գալուստը:

Թագավորն ուրախությունից վեր թռավ տեղից, կարծես մի նոր և մեծ գորություն օգնության հասավ իրան՝ վտանգի վայրկենին:

- Ո՛ւր է, կանչիր այստեղ, - հրամայեց նա իսկույն և ուրախ անհանգստությամբ սկսավ անցուդարձ անել վրանում:

Մարգալետունին ներս մտավ և ողջունեց արքային խոնարհությամբ: Վերջինս, սակայն, գրկեց նրան՝ ինչպես շատ տարիներից ի վեր չտեսած յուր մի սիրելուն:

- Ոչ ոք յուր կյանքում այսպես տենչանոք չէ սպասել քեզ, իշխան, ինչպես որ այժմ սպասում էի ես, - ասաց թագավորը ժպտալով: - Որտեղի՞ց և ինչպե՞ս հասար այստեղ. մենա՞կ ես, թե զորք ունիս հետդ. ի՞նչ են անում ապստամբները, ի՞նչ դրության մեջ են մեր գավառները... - իրար հետևից սկսավ հարցեր անել թագավորը և ապա նստելով բազմոցի վրա՝ իշխանին էլ առաջարկեց նստելու:

- Անշուշտ՝ հոգնած ես, շո՛ւնչ առ, հանգստացիր, հետո կխոսես, - հարեց նա՝ բայց առանց յուր հարցական հայացքը իշխանից հեռացնելու:

- Այստեղ եկել եմ միայնակ, մեծափառ տեր, - պատասխանեց Մարգալետունին՝ արոճակի վրա նստելով. - միակ թիկնապահս Աղստևից վերադարձրի Գարդման՝ Վահրամ բերդակալը յուր վանանդացի հավատարիմներով այստեղ հրավիրելու համար:

- Ինչպե՞ս. Վահրամ բերդակալ՞ը, - ընդհատեց թագավորը անհանգստությամբ. - ինչպե՞ս կարող է նա գալ այստեղ, ո՞ւմ պիտի հանձնե Գարդմանը. չե՞ որ Սևադան

նստած է այնտեղ յուր դոյակում և կարող է մեքենայություններ նյութել...

Մարգալետունին սկսավ այնուհետև մանրամասն պատմել թագավորին յուր ճանապարհորդության պատմությունը՝ սկսած այն օրից, որ ինքը գարդմանացոց ձորում բաժանվել էր արքայից, մինչև այն վայրկյանը, որ վերադարձավ նորեն նրա մոտ:

Նա նկարագրեց երկրի դրությունը այնպես, ինչպես որ տեսել էր. հայտնեց Սևադա իշխանին և Յիկ Ամրամին արած յուր այցելությունը, նրա նպատակը, տեղեկություններ տվավ ապստամբության արտաքին շարժառիթների, նրա ծավալման և ապստամբների ունեցած ուժի և ռազմական ծրագրերի մասին:

Միով բանիվ՝ հաղորդեց թագավորին այն ամենը, ինչ որ կարևոր էր նրան՝ գիտենալ յուր առաջիկա արշավանքը հաջողությամբ պսակելու կամ վերահաս վտանգներից խուսափելու համար: Բայց չհայտնեց նրան ոչինչ՝ ապստամբության ներքին շարժառիթների մասին...

Երբ վերջինս ավարտեց յուր պատմությունը, թագավորը վեր կացավ տեղից և սկսավ լուռ անցուդարձ անել վրանի մեջ: Նրան հայտնի էին Ամրամի ապստամբության իսկական պատճառները, բայց հայտնի չէր այն, թե Մարգալետունին ի՞նչ չափ է ծանոթ այդ պատճառներին: Ուստի ինքնիրան մտածում էր, թե արդյոք խոսե՞լ այդ մասին իշխանի հետ, բանա՞նք նրա առաջ հին վերքերը և դիմե՞նք նրա մտերմական օգնությանը՝ այդ վերքերը սպեղանիով ծածկելու համար, թե անվթար պահպանե՞նք յուր արքայական վեհությունը...

- Եվ այդպես. մենք ուրեմն վաղ առավոտ ճանապարհ կընկնենք դեպի Ադստ, – խոսեց թագավորը իշխանի հետ:

- Եթե ապստամբները չեն կամենում հոգնեցնել իրանց, պետք է այդ նեղությունը մենք հանձն առնենք: Իմ հեծելազորը կարող է կռիվ մղել նաև հոգնած ժամանակ:

- Բայց և այնպես, պետք է խուսափել գաղտնի կամ անսպաս հարձակման ենթարկվելուց. անհրաժեշտ է հետամուտներ ուղարկել՝ թշնամու շարժումը դիտելու համար, նկատեց Մարգալետունին:

- Իմ հետամուտները վաղուց արդեն ապստամբների բանակումն են...

- Պատերազմի համար ի՞նչ ծրագիր ունի կազմած արքան, – հարցրեց իշխանը:

- Հարձակողական: Ճակատել անկարելի է, – պատասխանեց թագավորը...

* * *

Ընդհարումը երկար չէր տևելու, այդ գնդերը նույնպես փախուստ պիտի տային՝ մաքրելով կիրճը արքայական զորքի առաջ. բայց հանկարծ հասան այդտեղ սեպուհ Յիկ Ամրամը և Գարդմանա Դավիթ իշխանը՝ նստած ամեհի նժույգների վրա և շրջապատված մինը կատաղի սևորդիներով և մյուսը՝ հզոր գարդմանացիներով, որոնք և վայրկենապես կռվի կերպարանքը փոխեցին... Արքայականների դրությունը ծանրանում էր...

Այս դրության մեջ դարձյալ նրանք աննահանջ խիզախում էին ապստամբների դեմ: Եվ չնայելով, որ վերջինների թիվը հետզհետե աճում և իրանցը, ընդհակառակը, նվազում էր, այսուամենայնիվ, արքայականները կանգնած էին այդ հզոր հեղեղի առաջ՝ ինչպես անսասան մի հողաթումբ և կռվում էին...

Բայց հանկարծ աջակողմյան լեռնալանջից սկսավ տեղալ նրանց վրա նետերի սաստիկ մի տարափ:

Այդ արբխազցիների գործն էր: Բեր իշխանը, տեսնելով արքայականների համառ դիմադրությունը և այն կոտորածը, որ նրանք անում էին նիզակակից զորքի մեջ, հանեց լեռնալանջի վրա յուր նետաձիգ զորագունդը և սկսավ այդ տեղից հարվածել նրանց նետերով... Թագավորը տեսավ յուր հավատարիմ զորագնդի հուսահատ դրությունը, չափեց նրա և հակառակորդի անհավասար ուժը և, անօգուտ համարելով յուրայինների դիմադրությունը, կանչեց Մարգպետունի իշխանին և հրամայեց նրան՝ «նահանջի» փող հնչեցնել:

Այդ հրամանը կարծես կայծակի հարված տվավ քաջ իշխանին: Այն մարդը, որ միշտ աշխատում էր եղբայրասպան կոիվներն արգելել, այժմ այլևս նահանջի մասին չէր ուզում լսել... Նա մի ծանր հոգվոց հանեց, որ նման էր ավելի՛ խուլ մոնչյունի և հեծյալների ետևն անցնելով՝ հնչեցնել տվավ նահանջի փողը:

Այս հանգամանքը պատճառ եղավ, որ ապստամբները, երկյուղ կրելով եգերացիների հարձակումից, հետ քաշվեցան կովից, և արքայական գունդը, որ բավական նվազել էր, բանակատեղը դարձավ՝ առանց դժվարության...

Բաժանման ոգին, որ հետևում է առհասարակ ամենանհաջողության, լուծել էր արդեն թագավորի և յուր նիզակակիցների միությունը...

Թագավորի հրամանով իշխանները դուրս գնացին, որպեսզի հավատարիմներին հարկ եղած հրահանգները տան:

Երեկոյան դեմ մի քանի եգերացի գնդեր բերդի պարիսպներից իջնելով՝ դեպի Խորաձորն իջան... Այդ շար-

ժումը Գևորգ իշխանի ուշադրությունը գրավեց: «Ուրեմն համաձայնություն է կայացել թշնամու և եգերացիների մեջ», - մտածեց նա ինքն իրան... Դեռ այս մտքի մեջ էր նա, երբ Եզնիկը մոտենալով իրան՝ շնջալով ասաց.

- Տե՛ր իմ, եգերացոց իշխանները դավաճանության խորհուրդ են հղացել. պետք է աշխատել՝ թագավորին փրկել:

- Ի՞նչ խորհուրդ, Եզնիկ, - հարցրեց իշխանը՝ վախենալով:

- Պայման են դրել Յլիկ Ամրամի հետ, որ թագավորին բռնեն և նրա ձեռք հանձնեն: Իսկ Ամրամը դրա փոխարեն խոստացել է արձակել եգերացիներին՝ առանց զինաթափ անելու:

- Ինչպե՞ս իմացար այդ լուրը:

- Խորաձորն իջնող գնդերի ամեն մի զորականն այդ գիտե...

Բայց որքա՛ն մեծ եղավ իշխանի զարմանքը, երբ թագավորն այդ նորությունը լսելուց հետ անհոգ կերպով ծիծաղեց:

- Այդ թշվառականն, ուրեմն, իմ արյանն է ծարավի, - ասաց նա հանգիստ ձայնով: - Վաղուց ճանաչում եմ ես Յլիկ Ամրամին. նա փառասիրություն չունի, ուրեմն և չէր կարող փառասիրական նպատակով ապստամբել յուր թագավորից: Նրան հարկավոր է, անշուշտ, իմ անձը... Այդպես ուրեմն. մեր փոքրիկ գունդը նույնպես փրկված է: Ինձանից հետո թշնամին հանգիստ կթողնե թե՛ նրան և թե՛ եգերացիներին, - ասաց թագավորը՝ առանց Վահրամի հարցին պատասխանելու... Այս գիշեր ես պիտի հեռանամ այս տեղից, - ասաց թագավորը:

- Դե՛ւ, միայնա՛կ, - հարցրեց իշխանը:

- Այո՛:
- Ի՞նչ ճանապարհով:
- Եգերացոց պահանորդ գնդերի և թշնամու բանակի միջով:

Սեպուհին ու իշխանը զարմացած աչքերնին հառեցին թագավորի վրա:

- Պիտի հասկացնեմ եգերացոց ու սևորդյաց իշխաններին, որ Աշոտ Երկաթին բռնելն ու Յլիկ Ամրամին հանձնելն իրանց ուժից վեր գործ է:

Իշխանի սիրտն ուրախացավ, իսկ սեպուհի խոշոր դեմքի վրա փայլեց գոհության ժպիտ:

* * *

Հասավ երեկոն: Թագավորի դիտավորությունը հայտնի էր միայն Մարգպետունի իշխանին և Վահրամ սեպուհին: Արքայի տված հրահանգի համաձայն՝ նրանք կանչեցին իրանց մոտ թագավորի թիկնապահներից երկու երիտասարդների, որոնց հավատարմության ու քաջության վրա վստահություն ուներ ինքը թագավորը, և հրամայեցին նրանց՝ պատրաստ լինել թագավորին հետևելու:

Երբ մութը կոխեց..., թագավորն ելավ յուր վրանից՝ ոտից գլուխ պողպատով զրահավորված: Երկու քաջամարտիկ թիկնապահները, որոնք նույնպես զրահավորված էին երկաթով, մոտեցրին արքային յուր ամեհի նժույգը:

Թագավորը քսանամյա երիտասարդի թեթևությամբ թռավ ձիու վրա, թիկնապահները նույնպես աշտանակեցին իրանց նժույգները...

Մի քանի վայրկենից հետ երեք հեծյալներն անհայտացան խավարի մեջ...

Չորակի մեջ միայն ձիաների քայլատրուփը զարթեցրեց պահանորդ եգերացիներին, որոնք, խմբովին հեծյալների առաջը բռնեցին: Բայց թագավորի նժույգը և ահարկուսի հարվածները ճեղքեցին խումբը...

Թագավորն օգուտ քաղեց այդ խառնակությունից: Թիկնապահների հետ միասին աջ ու ձախ հարվածելով և հորձանքի նման հանդիպակացները խորտակելով՝ կտրեց անցավ նա կիրճի բոլոր երկարությունը, ճեղքեց վերջին պահանորդ խումբը և, ընդարձակ դաշտը դուրս գալով, նույնիսկ Ամրամի բանակի առջևից սլացավ՝ ինչպես կայծակ և անհայտացավ հովտի մթության մեջ...

* * *

Արևի խավարումը ծանր տպավորություն էր թողել Գառնո դղյակում: Իշխանուհիները թագուհու մոտ ժողոված՝ զանազան գուշակություններ էին անում բնության այդ խորհրդավոր երևույթի մասին...

Մուշեղ բերդակալը, սակայն, ավելորդ համարեց կանանց զրույցներին մասնակցել...

Եվ ահա մի երեկո նա նկատեց մի խումբ հեծյալներ, որոնք իջնում էին Գեղա լեռան բարձունքներից: Այդ նորությունը երկյուղ պատճառեց նրան...

Որքա՛ն մեծ եղավ բերդակալի ուրախությունը, երբ նա այդ խմբի մեջ ճանաչեց իշխան Մարգպետունուն...

Թագուհու սիրտն սկսավ տրոփել...

«Ի՞նչ լուր կբերե ինձ արդյոք իշխանը...», - մտածում էր նա...

Գևորգ իշխանը, որ կանգնած էր մուտքի առաջ, տեսնելով թագուհուն՝ ողջունեց նրան խոր գլուխ տալով և ապա եկավ՝ ձեռքը համբուրելու:

Իշխանի լուրջ և խաղաղ դեմքը հանգստացնող տպավորություն արավ թագուհու վրա:

- Երկար սպասեցինք քեզ, իշխան. անշուշտ, մեզ համար ուրախ լուր էս բերել,- ասաց նա սառը ժպտալով և աթոռի վրա բազմելով...

- Թագավորն ազատված է. պետք է փառք տանք Աստծուն...

Եվ իշխանը սկսավ մեկ առ մեկ պատմել...

- Ուրեմն արյուն չթափվեցավ...և սակայն թագավորը փախավ գլխակո ը...ամոթահա ը...այնպես չէ՞: Փառք ամենակարող Աստծուն. Նա դատում է արդարությամբ...

- Մեծափառ տիկին, դու ինձ ապշեցնում ես: Մի՞թե արքայի պարտությունը ուրախություն է պատճառում քեզ, հարցրեց Մարգալետունին՝ թագուհու խոսքերից բոլորովին շփոթված:

- Այո, Մարգալետունի իշխան... Թագուհին այլևս հետամուտ չէ փառքի, այլ հոգվո հանդարտության... Անցան այն ժամանակները, երբ իմ իղձերի լրումը Աշոտի հաղթություններն էին կազմում...

- Վշտերի մասին հիշել ու տխրելն ավելորդ է այլևս, մեծափառ տիկին. ով որ կարողանում է արհաբար համբերել, նա էլ ընկճում է բախտի կամակորությունը: Անցյալն անդարձ է, այդ դու գիտես, այժմ ապագայի մասին պիտի հոգանք...

- ...Արեք, ինչ որ կարող եք:

- Կանենք. բայց դու մեզ պիտի օգնես:

- Ե՛ս:

- Այո, մեծափառ թագուհի:

- Ի՞նչ կարող եմ անել...մի թշվառ կին եմ ես, ոչինչ մի՛ պահանջեք ինձանից:

- Իսկ ես միայնակ կարո՞ղ եմ գործել: Թագավորն անշարժ նստած է Կաթավաքարում. Աշոտ սպարապետն ամրացել է Բագարանում. Աբաս արքաեղբայրը քաշվել է Երագգավորս. Մոկաց տերն ու Անձնացյաց նահապետը պաշտպանում են միայն իրանց լեռները. Գագիկ Արծրունին Վասպուրականից դուրս հայություն չի ճանաչում. կաթողիկոսը փոխանակ միջնորդ լինելու և իշխանները համախմբելու՝ եկել, ապաստանել է Գառնիին. դու էլ ահա՛ հրաժարվում ես գործակցությունից, իսկ այս ընդհանուր անշարժության ժամանակ Նսրեն եկել, գրավել է Դվինը և յուր ասպատակները սփռել ամեն կողմ... էլ ի՞նչ ունինք մտածելու, կործանենք ուրեմն արքայական գահը և գնանք խոնարհենք արաբական դրոշակի առաջ:

Մարգալետունին յուր խոսքերն արտասանեց այնպիսի մի բացականչությամբ, որ թագուհին ցնցվեցավ:

- Ի՞նչ է իմ անելիքն, իշխան,- հարցրեց նա ճնշված ձայնով:

- Գործելու օրինակ տալ նրանց, որոնք նստած են անգործ:

- Իմ սիրտն այնքան հուզված և միտքս այնպես խռոված է, որ ոչինչ գուշակել չեմ կարող: Ասա՛ պարզ՝ ի՞նչ է իմ անելիքը:

- Ես վերադարձել եմ այստեղ՝ Գարդմանա բերդակալ Վահրամ սեպուհի հետ: Մեզ հավատարիմ մնացող իշխանների մեջ դա ամենից անձնվերն է. աչքի առաջ ունենալով մեր արդի ճգնաժամը՝ մենք որոշեցինք սեպուհի հետ միասին դիմել ամրոցաբնակ իշխաններին և ամեն մեկից մի կամ երկու գունդ զորք առնելով՝ բանակ կազմել և դաշտն իջնել: Ինչպես գիտես, բերդերի մեջ եղողներն ապահով են թշնամու հարձակումից, բայց անամրոց քաղաքները, գյու-

դերն ու ավանները մնացել են անպաշտպան, երկրի ժողովուրդը գտնվում է ուղղակի մերկ սրի առաջ. պետք է շտապել՝ օգնության հասնելու նրան:

- Ես չեմ խանգարում ձեզ. գնացեք, Աստված թող օրհնե ձեր ճանապարհը:

- Աստված կօրհնե. Նա մեզ կաջակցե. բայց ամենից առաջ թագուհին պիտի զրկվի յուր մի քանի վաշտերից:

- Ի՞նչ, դու կամենում ես՝ Գառնին յուր պահակներից զրկե՞լ:

- Քանի որ մեր բանակի նպատակն է թշնամու ուշադրությունը յուր վրա դարձնել, Գառնին կամ մյուս բերդերը պաշտպանության մեծ կարիք չեն ունենալ:

- Թշնամու գործությունը մեծ է. նա կարող է միաժամանակ թե՛ ձեզ հետ կռվել և թե՛ բերդերը պաշարել:

- Նա այդ չի կարող անել. մենք թույլ չենք տալ նրան, – պատասխանեց իշխանը՝ վստահաբար:

Թագուհին լռեց և սկսավ մտածել. «Կատարե՞լ արդյոք իշխանի խնդիրը, թե՛ ոչ»:

Մի քանի վայրկյանից հետո նա հարցրեց.

- Ուրիշ ումի՞ց հույս ունիս զորք առնելու:

- Սպարապետից, Աբասից, Սյունյաց տերերից, Անձևացիներից...

- Իսկ եթե նրանք մերժե՞ն:

- Եթե թագուհին առաջին օրինակը չտա, ոչ ոք չի համարձակիլ...-...և որոշեց, որ թագուհին առաջվա նման մնա Գառնիում, որպեսզի արքունական տունը զոնե համարվի Ոստանում: Այդ անհրաժեշտ էր՝ միության գործի համար: Որովհետև եթե իշխաններն իմանային, թե Ոստանը, որ երկրի սիրտն էր, ամբողջապես գտնվում է հագա-

րացոց ձեռքում, այն ժամանակ հազիվ թե համաձայնվեին միանալ նրանց դեմ:

Ինչ վերաբերում էր իրան ու Վահրամ սեպուհին, որոշեցին, որ ինքը դիմեր Աբաս արքաեղբորը և Աշոտ սպարապետին, իսկ սեպուհը՝ Աղձնյաց ու Մոկաց իշխաններին: Դրանց համաձայնությունն առնելուց հետո նրանք պիտի դիմեին նաև Վասպուրականի տերերին:

Կաթողիկոսի հեռանալուց մի օր հետո դուրս եկան Գառնիից Մարգալետունի իշխանը և Վահրամ սեպուհը՝ յուրաքանչյուրը թիկնապահների մի փոքրիկ խմբով և դիմեցին դեպի իրանց առաքելության վայրերը...

ԲՅՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՌՈՒՄԸ

Դեռ նոր արևելքն սկսել էր շառագունել, երբ Սևանա վանուց միաբանությունը առավոտյան ժամերգությունն ու Պատարագն ավարտելով՝ դուրս եկավ Ս. Առաքելոց եկեղեցուց և ցրվեցավ դեպի բլրակի խուցերը:

Հովհաննես կաթողիկոսը, որ չորրորդ օրն էր, ինչ գտնվում էր այդտեղ, աղոթում էր նույնպես միաբանության հետ: Թողնելով եկեղեցին՝ նա, փոխանակ դեպի վեհարան դառնալու, Սահակ եպիսկոպոսի հետ միասին բարձրացավ բլրի գագաթը...

Եվ ահա՝ Այծեմնասարի ետևից ծագեցին արևի առաջին ճառագայթները... ոսկեգոծեցին ավանածիր լեռները, Սևանա բարձունքն ու ժայռերը ... Բայց ամենից գեղեցիկ և սխրալի տեսարանը ներկայացնում էր Նահապետի ծովակը...

Կաթողիկոսը նայում էր այդ բոլորին, նայում էր և զմայլում:

- Ինչպե՛ս գեղեցիկ, ինչպե՛ս հրաշալի է մեր երկիրը, – բացականչեց նա հանկարծ. – ինչո՞ւ, ինչո՞ւ չենք կարողանում հանգիստ սրտով ապրել այստեղ...

Նա հիշեց և այն բախտավոր ժամանակը, երբ հզոր Տրդատը հրամայում էր այդ երկրին. երբ Լուսավորիչը Խաչը ձեռին՝ այցելեց այդ ծովակին. երբ քրիստոնեության նորնծա զինվորները Սևան ամրոցը մտնելով՝ հալածեցին այդտեղից քրմերի խումբը և Սյունյաց տոհմական կոռոց տաճարը ճշմարիտ Աստուծո տուն դարձնելով՝ «Սուրբ Հարություն» անունը տվին նրան... Երբ Հայաստանեայց լուսատուն Քրիստոսի Խաչը հինավուրց կռատան բարձունքը հանելով՝ նրա հովանվույն ու խնամոցը հանձնեց Գեղամա ծիծաղախիտ ծովակը՝ յուր համր ու խաղաղ բնակիչներով, յուր գեղազարդ ափերով...

Իսկ ա՛յժմ... Այո՛, այժմ էլ այդ ծովակն ու կղզին Սյունյաց տերերի կալվածն էին. նա գտնվում էր Հայոց թագավորի հովանավորության ներքո: Բայց եթե հանկարծ հագարացիք շրջապատեին նրան, եթե արաբացոց վայրենի և զարշաղեմ զորքը խուժեր այդ կղզին, ավարի առներ նրա սրբությունները, սրի անցներ միաբանությունը, գերի վարեր իրան՝ կաթողիկոսին, ո՞վ արդյոք պիտի դիմադրեր նրանց...

Այս մտքերը հուզեցին կաթողիկոսի սիրտը, և մի հանկարծական երկյուղ պաշարեց նրան:

- Մի՞ թե այստեղ ապահով ենք մենք թշնամու հարձակումից, – հարցրեց նա Մահակ սրբազանին:

- Ապահով ենք, եթե Աստուծո Աջը հովանի է մեզ... – պատասխանեց եպիսկոպոսը... Մեզ՝ մահկանացուներին,

հայտնի չէ ոչինչ: Կարելի է միայն հուսալ, թե այս բազմաթիվ միաբանության մեջ կգտնվին սուրբ մարդիկ, որոնց շնորհիվ և նա կազատե մեզ փորձանքից:

- Այո՛. «Եթե գտանիցի անդ տասն, ոչ կորուսից և վասն տասանցն»^{*}. – այդպես ասաց Աստուծո հրեշտակն Աբրահամին, երբ գնում էր նա Սոդոմը կործանելու: Բայց կգտնվի՞ն մեր մեջ տասն արդար մարդիկ:

Դեռ Վեհափառը չէր վերջացրել խոսքը, երբ նա նշմարեց մի լաստ, որ Ցամաքաբերդի կողմից հառաջանում էր դեպի կղզին:

- Ովքե՞ր են հյուր գալիս մեզ այսպես առավոտանց, – հարցրեց կաթողիկոսը եպիսկոպոսին:

- Գուցե ուխտավորներ, – պատասխանեց վերջինս...

Կես ժամից հետո ներկայացավ կաթողիկոսին Դվնո կաթողիկոսաբանի սպասավոր Թեոդորոս սարկավազը, որ կղզին մտնողներից գլխավորն էր և հայտնեց Վեհափառին, թե Բեշիր զորապետը պատրաստվում է մեծ զորքով գալ Սևան և պաշարել նրան՝ կղզու մեջ...

Կաթողիկոսը գույնը նետեց:

- Այստեղ էլ հանգիստ չեն տալիս ինձ, – բացականչեց նա երկյուղագին, և ապա դիմելով Մահակ եպիսկոպոսին ասաց. – տեսա՞ր, սրբազան, ուրեմն տասն արդար էլ չկա մեր մեջ:

- Գուցե... Բայց ինձ թվում է, թե Աստված «ոչ կորուսանե՛՝ զարդարն ընդ ամբարշտին»^{*}, – կրկնեց եպիսկոպոսը Աբրահամու խոսքերը:

- Ո՞վ է այդ ամբարիշտը, – հարցրեց կաթողիկոսը:

^{*} Եթե գտնվի այնտեղ տասը, չեմ կործանի այն տասի համար:

^{*} Աստուած չի կորցնում արդարին՝ ամբարշտի հետ:

- Ո՞վ գիտե. գուցե ես. գուցե նա, որ իրան արդար է համարում, – պատասխանեց սրբազանը. – անկարելի է, որ այս չարիքները հասնում չլինին մեզ մի Հովնանի պատճառով...

- Բայց ո՞վ է այդ Հովնանը. ո՞ր է գտնվում նա. ասա, թող բռնենք և ծովը նետենք. գուցե այդպիսով Աստուծո բարկությունն անցնի”:

- Եպիսկոպոսը չպատասխանեց:

- Ինչո՞ւ լռել ես, սրբազան, – հարցրեց կաթողիկոսը:

- Հովնանի տեղը ես չգիտեմ, յուրաքանչյուր մարդ կարող էր յուր գործերը քննելով ասել, թե որքան հեռի է Հովնան լինելուց: Բայց ես մի բան գիտեմ. այդ այն է, որ վեհափառը պիտի հեռանա Սևանից, որպեսզի այստեղի միաբանությունն էլ Այրիվանից հայրերի բախտը չճաշակե:

Կաթողիկոսը հասկացավ Սահակ եպիսկոպոսի ականարկությանց նշանակությունը և խոր հառաչեց...

* * *

...Վահրամ սեպուհն ու Մարգարետունի իշխանը թափառում էին Հայոց մեծ ու փոքր իշխանների գավառներում՝ մի բերդից անցնելով մյուսը, մի ամրոցից՝ դեպի մի ուրիշը:

Բայց նրանց առաքելությունն անցնում էր ապարդյուն, և խոսքն ու հորդորը պտուղ չէր բերում:

“ Խոսքը Հին Կտակարանի Հովնան մարգարեի մասին է, որ Աստուծո հրամանից նավով փախչում էր Թարսիս, որպեսզի չգնար Նինվե քաղաք՝ իրեն ատելի նինվեցիներին փրկության ապաշխարություն չքարոզելու: Աստուած պեկոծում է ծովը, և Հովնանն ստիպված խոստովանում է, որ ինքն է պատճառը. իրեն ծովն են նետում, և ծովը խաղաղվում է: Հովնանին կուլ է տալիս կետ ձուկը և ափ փսխում նրան, որ գնա Նինվե ...

Աղձնյաց իշխանն, օրինակ, խոստանում էր միացնել յուր գործը արքայական բանակին, եթե միացած կտեսներ նրան Աշոտ սպարապետի գործը և Աբաս արքաեղբոր գնդերը: Մոկաց իշխանը նույն համաձայնությունն էր տալիս, եթե հիշյալների հետ միասին կգար պատերազմելու Վասպուրականի թագավորը: Աշոտ Բռնավորը խոստանում էր մտնել դաշնակցության մեջ, եթե արքայական հրովարտակով յուր իշխանության կհանձնվեին Արարատի հինգ գավառները: Աբաս արքաեղբայրը, ընդհակառակը, ավելորդ էր համարում կազմել մի դաշնակցություն, որ պիտի կովեր Աշոտ Երկաթի դրոշի տակ:

Նրա կարծիքով թագավորն արդեն վիստված ու հեռացած էր. պետք էր ուրեմն թույլ տալ նրան՝ հանգստանալ մի ամրոցում, իսկ գահը հանձնել օրինավոր ժառանգին, այն է՝ իրան: «Այնուհետև, ասում էր, կարիք չի լինի, որ Գևորգ իշխանն ու Վահրամ սեպուհը գորք մուրան իշխաններից և կամ միության միջնորդ հանդիսանան, զի քաջ թագավորին կմիանան միշտ քաջերը»:

Այս բանակցություններն ամիսներ տևեցին: Աշունն ու ձմեռը անցան, և սկսավ Հայաստանի գեղեցիկ գարունը:

Եվ սակայն միջնորդ իշխանները ոչ մի միություն ստեղծել չկարացին...

...Հանկարծ Ոստանից լուր հասավ, թե հազարացիք ստվար բանակով հառաջանում են դեպի Ամբերդ: Նորեն փախուստն ու թաքուստն սկսավ:

Կաթողիկոսը, սակայն, դեռ հանգիստ նստած էր Բյուրականում, այլև զբաղված՝ յուր դաստակերտի բարեկարգություններով: Այն օրից ի վեր, որ նա ոստիկանից ստացել էր ապահովության հրովարտակ, բազմացել էին Բյուրականում ոչ միայն հոգևոր կոչման տեր անձինք, այլև,

աշխարհական ընտանիքներ, որոնք ապաստանել էին այդ տեղին՝ ինչպես կաթողիկոսի հովանավորությունը վայելող մի ամրության:

Ահեկի (ապրիլի) գեղեցիկ առավոտներից մինն էր... Հյուսիսարևելյան կողմից երևում էր Արայի լյառը՝ յուր կանաչագարդ լանջերով: Արևմտյան կողմից փակում էին հորիզոնը Բարդողի ձյունապատ կատարները, իսկ հարավից ձգվում էր մի դաշտահովիտ, որ Եռաբլուր լեռան ստորոտը բերելով՝ հասնում էր մինչև Քասախի խառնուրդը և ապա դաշտանալով՝ տարածվում մինչև Մասիս: Այդ դաշտահովտի վրա ընկած էին բազմաթիվ գյուղեր ու ավաններ, որոնց իշխում էր հիշատակաց արժանի Օշականը, որ ամփոփում էր յուր մեջ Հայաստանեայց երկրորդ լուսատուի, այն է՝ սրբույն Մեսրոպա թանկագին նշխարները: Մի փոքր հեռու երևում էր քաղաքամայր Վաղարշապատը, իսկ նրա մոտ՝ Հայոց եկեղեցիների թագուհին՝ Նախաթոռ Էջմիածինը, Սուրբ Գայանեի վանքը, Մարիանե կույսի Շողակաթը և վերջապես՝ հզոր արքայի սերն ու վիշտը մերժող հրաշագեղ Հռիփսիմեի հոյակապ վկայարանը: Այս բոլորից հետ ամբառնում էր վեհապանծ Մասիսի սպիտակափառ կատարը, ծածկված հավիտենական ձյունով ու սառույցով, որ կարծես իշխում էր Արարատյան լայնածավալ դաշտի վրա՝ իբրև հզոր ու անպարտելի միապետ:

Այս գեղեցիկ տեսարանները, որոնք գրեթե ամեն օր գրավում էին կաթողիկոսին և զբաղեցնում նրան՝ վերացական մտածություններով, այսօր, կարծես թե, կրկնապատկել էին իրանց հրապույրը...

Բայց ահա հենց այդ ժամանակ գուժաբերը հասավ Բյուրական: «Բեշիրը գալիս է» խոսքը կայծակի արագությամբ տարածվեց բոլոր ամրոցում և ամենքին սարսա-

փահար արավ: Ամրոցի դռները ճոնչալով փակվեցան, պատրաստի եղած զորքերը զինվեցան, ամրոցում գտնվող և զենք կրել զիտցող մարդկանց զենքեր բաժանվեցան՝ ի բաց չառնելով նաև երիտասարդ հոգևորականները...

Հետզհետե հասնող լուրերը հավաստեցին, թե Բեշիրը գալիս է ոչ թե Բյուրականը գրավելու, այլ կաթողիկոսին ձերբակալելու: Եվ ահա այդ պատճառով նորեն խնդիր ծագեց վեհափառի փախստյան համար...

- Զպետք է մի անձի պատճառով շատերին զոհել, - ասում էին նրանք, - կաթողիկոսի փախստյան համար տեղ չի պակսիլ, բայց նրա ամեն մի փախուստը բազմաթիվ զոհեր է տալիս թշնամուն: Եթե Աստված վեհափառի համար մահ է որոշել, ապա նա չպիտի վարանի այդ որոշման հնազանդել. ըստ որում՝ ո՛ր որ էլ փախչե, դարձյալ պատուհասը կհասնե նրան, իսկ եթե չէ որոշել, ապա Բեշիրի հարձակումը չի կարող վնասել նրան:

Բայց այս զրույցները չփարատեցին կաթողիկոսի և նրա մերձավորների երկյուղը: Կայացավ մի գաղտնի խորհուրդ, որ որոշեց Բյուրականի բախտը. այն է՝ համոզել կաթողիկոսին՝ հեռանալ շուտով դեպի Բագարան՝ Աշոտ սպարապետի մոտ, և ազատել յուր անձը վտանգից: Սպարապետը ոչ միայն մեծ զորք ու անառիկ ամրություն ուներ, այլև վայելում էր ոստիկանի բարեկամությունը: Հետևապես, վեհափառը կապահովեր իրան, եթե ապավիներ այդ իշխանին:

Երբ կաթողիկոսը հայտնեց Սահակ եպիսկոպոսին յուր որոշումը և առաջարկեց նրան «խույս տալ Աստուծո բարկությունից» յուր հետ միասին, սրբազանը պատասխանեց.

- Ես կմնամ իմ ժողովրդի հետ: Ե՛րբ նա կովե, ես կաղոթեմ, երբ մեռնի, կմեռնեմ նրա հետ միասին...

Նույն որոշումն արին կաթողիկոսի հետևորդներից Մովսես վարդապետը, Թեոդորոս սարկավագը, երկու եղբայր՝ Մովսես և Դավիթ քահանաները իրանց աշխարհական եղբոր՝ Սարգսի հետ, և մի քանի ուրիշներ...

...Երբ նրանք Բյուրականի պարիսպներին հասան, ամրոցականները զարմանալով տեսան, որ մի քանի հարյուր հոգուց բաղկացած այս զորագունդը ո՛չ պետ ունի, ո՛չ գլխավոր, այլ մի ինչ-որ խարազանագգեստ մարդ, խաչանիշ դրոշմը ձեռին, առաջնորդում է նրանց:

Երբ ամրոցի դռները բացին՝ օգնության հասնող զորքը ներս ընդունելու, Սահակ սրբազանը դեպի դրոշակակիր առաջնորդը առաջանալով՝ ասաց.

- Այս ի՞նչ եմ տեսնում... հայր Սոլոմոն: Ճգնավորը զորապե՞տ է դարձել...

- Այո՛, սրբազան, Եկեղեցվո ազատությունը պաշտպանող զորքին ճգնավորները պիտի առաջնորդեն, - պատասխանեց խարազանագգեստ հայրը և պատմեց նրան, թե ինչպե՛ս էր ժողովել այդ զորագունդը...

Լսելով Այրիվանքի կոտորածը և հայոց կաթողիկոսի կրած հալածանքները՝ նրա մեջ վառվեց ազգակիցներին օգնելու նախկին եռանդը, և նա սկսավ թափառել շեներն ու ավանները և հորդորել ժողովրդին՝ զենքի դիմելու և իրանց պաշտպանելու, քանի որ իշխանները մերժում էին նրանց՝ այդ պաշտպանությունը:

Ճգնավորին ընկերացան մի քանի ազատ զինվորներ, որոնց շնորհիվ նա հետզհետե կազմակերպեց մի գունդ, որ օգնության էր հասնում հարձակման ենթարկվող գյուղացիներին: Երբ լուր տարածվեց, թե Բեշիրը դիմում է Բյուրա-

կան՝ կաթողիկոսին ձերբակալելու, ճգնավորը հրավեր կարդաց յուր գնդին՝ գնալ հայրապետին օգնության, որովհետև, նա էլ նույնչափ լքյալ ու անօգնական էր, որքան գեղջուկ ժողովուրդը:

Այս հրավերը սիրով ընդունվեցավ գնդի կողմից:

Բացի այդ, ճգնավորի խմբին միացան նաև ավաններում գտնվող ուրիշ ազատ զորքեր, որոնք «մինչև այսօր երկրի իշխանների համար կովեցինք, այժմ էլ Եկեղեցվո իշխանի համար կովենք» ասելով՝ հարել էին Խաչանիշ դրոշմին և դիմել Բյուրական...

Նույն օրն ևեթ զորքերը կարգավորեցին...

Արդեն ամեն ինչ պատրաստ էր, երբ թշնամին երևաց, որ նստաջանում էր Վաղարշապատի կողմից:

Իսկույն ամեն մի մարդ յուր տեղը բռնեց...

Թշնամու զորքը մոտենալուն պես՝ հարձակումն սկսավ: Բեշիրը կարծելով, թե կաթողիկոսը ամրոցումն է, և թե վերջինս թափուր է պաշտպանության միջոցներից, որոշել էր հանկարծական հարձակումով վախեցնել կաթողիկոսին և ստիպել նրան՝ ինքնակամ անձնատուր լինելու: Գոռոզ հազարացին ավելորդ էր համարում՝ մինչև անգամ բանակցություն սկսել նրա հետ...

Բայց որքա՛ն մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ տեսավ, որ Բյուրականում այնպես չեն հանդիպում իրան, ինչպես Այրիվանքում, որ ամրոցի պարիսպներից ու աշտարակներից տեղում է յուր զորքի վրա նետերի սաստիկ տարափ և հարյուրավոր սվիններ ու գեղարդներ օդի մեջ թռչելով՝ շամփրում են հարձակվողների կրծքերն ու թիկունքը: Այս դեռ բոլորը չէր: Բերդի դռան աշտարակից թափվեցավ դուռը ջախջախել ճգնող զորքի վրա կարաձյութի կրակվող հեղեղ, որ շատերին տեղն ու տեղը այրեց:

- Ուրեմն մենք գործ ունինք ո՛չ թե անպաշտպան կաթողիկոսի, այլ զինավառյալ մի ամբողջի հետ, – ասաց Բեշիրը յուր մերձավորներին. – ետ քաշվենք, բանակ դնենք և կանոնավոր հարձակման պատրաստվենք:

Նույն ավուր երեկոյան Բյուրականի պարիսպների վրա վառվեցան հարյուրավոր կրակներ, և զորքն ու ժողովուրդը սկսավ ուրախության տոն կատարել...

Երեք օրից հետ վերջապես թշնամին նորեն սկսավ մոտենալ և առաջ վարել ռազմական գործիները...

Այդ միջոցին Բյուրականի եկեղեցում հանդիսավոր Պատարագ էր մատուցանում Սահակ եպիսկոպոսը: Ժողովրդի հետ միասին գտնվում էր եկեղեցում նաև զորքը: Նա եկել էր վերջին անգամ Պատարագ տեսնելու, վերջին անգամ յուր սուրբ նախահարց հոգեբուխ երգերը լսելու Ս. Փրկչի կենարար մարմնին ու արյանը հաղորդվելու:

Բացակա էին միայն պահնորդ զորքերը, որոնք հսկում էին ամբողջ դռներին և թշնամու շարժմանը:

Չորքին Հաղորդություն տալուց առաջ Սահակ եպիսկոպոսը խոսեց նրա հետ բեմի վրայից.

- Չորս հարյուր յոթանասուն տարի առաջ, ով իմ սիրելի զավակներ, պատրաստվեցան թշնամու հետ կռվելու Վարդանանց քաջերը: Նրանք էլ ձեզ նման նախ՝ Աստուծո օգնության և ապա իրանց բազկի զորության դիմեցին: Նրանք էլ աշխարհային փառքի կամ անձնական շահու համար չէին կռվում, այլ հայրենիքի և եկեղեցու ազատության համար: Ինչպես այսօր, այնպես էլ այն ժամանակ, թշնամին կամենում էր՝ այդ ազատությունը խլել, հայ ազգն ստրկացնել, բայց Վարդանանց քաջերը թույլ չտվին նրան՝ այդ անելու: «Ավելի լավ է՝ ազատ մեռնենք, քան ստրուկ ապրենք», – ասացին նրանք և անկեղծ սրտով հարձակվեցան

թշնամու դեմ, որ կրկնապատիկ զորավոր էր իրանցից: «Զվախենաք հեթանոսների բազմությունից, մահկանացուի ահավոր սրից, – ասում էր Վարդանը՝ յուր զորքերին, – զի եթե Աստված մեզ օգնե, մենք նրանց կսատակենք և ճշմարտության կողմը կբարձրանա: Բայց եթե հասած է մեր մեռնելու ժամը, ապա ավելի լավ է, որ մեռնենք սուրբ կռվի մեջ և քաջության հետ վատություն չխառնենք...»...

Եվ նրանք քաջաբար կռվեցին, բազմաթիվ թշնամիներ սատակեցին, և իրանք էլ քաջությամբ մեռան՝ սրերը ձեռքներին, հարվածները կրծքի մեջ... Բայց նրանց անունը անմահ մնաց մինչև այսօր և անմահ պիտի մնա հավիտյան... Ո՛վ կիմանար աշխարհում, թե եղել են Վարդանանք, եթե նրանք երկչոտությամբ միայն իրանց անձն ապրեցնեին: Չէ՞ որ նրանցից առաջ և հետո ապրել և մեռել են միլիոնավոր մարդիկ. ո՞վ է դրանց անունը հիշում: Իսկ Վարդանանց քաջերին չեն մոռանում, որովհետև նրանք կռվել ու մեռել են ամենասուրբ գործի՝ հայրենիքի ազատության համար: Դուք էլ ահավասիկ կամենում եք հավասարվել Վարդանանց, դուք էլ նրանց նման պատրաստվել եք Եկեղեցու և հայրենի ազատությունը պաշտպանելու, դուք էլ կամենում եք անմահ անուն ժառանգել ազգի մեջ... Ուրեմն մի՛ վախենաք թշնամու զորությունից, նրա ահավոր պատրաստությունից: Ձեր դատն արդար է և կռիվն իրավացի, իսկ Աստված զորավիգ է լինում արդարության: Եթե մինչև անգամ մահ հասնե ձեզ այս կռվում. ուրախությամբ ընդունեցեք նրան, զի դրա փոխարեն երկնքում անանց կյանք, իսկ երկրում՝ անմահ անուն պիտի ժառանգեք: Այս հանդիսավոր ժամուն Ս. Աստուծո Սեղանի առաջ ես էլ կրկնում եմ սուրբ Ղևոնդ Երեցի այն խոսքերը, որ նա ուղղեց Վարդանանց քաջերին. «Մի՛ թուլութեամբ լքանիցեմք, եղբարք, այլ

պնդութեամբ սրտիւ և հաստատուն հաւատով կամակար յարձակեացուք ի վերայ թշնամեացն, որ յարուցեալ զան ի վերայ մեզ: Մեր յոյս մեզ կրկին երեւի. եթէ մեռանիմք՝ կեանք, և եթէ մեռուցանենք, մեզ նոյն կեանք առաջի կան...»^{*}:

Մոտեցեք ուրեմն՝ ճշմարտության և սուրբ իրավանց համար մեռնող Փրկչի մարմնին ու արյանը. հաղորդվեցեք նրան, և այդ հաղորդությունը թող արիացնէ ձեր սրտերը, ուժ տա ձեր բազկին և հաղթություն՝ ձեր սրին...

Երբ պատարագիչ սրբազանը ս. հաղորդության սկիհը ձեռնին խոնարհեց բեմի վրա, գորքերը կարգով առաջ եկան և հաղորդվեցան: Նրանց հետևից ամբողջ ժողովուրդը սկսած փոքրից մինչև մեծը, որովհետև ամենքն էլ պատրաստվում էին օրհասական կովի...

Այս հանգամանքը կատաղեցնում էր Բեշիր գորավարին, նա փրփրում և ատամները կրճտում էր: Բայց ի՞նչ կարող էր անել: Պաշարյալները իրանց պարտքն էին կատարում և պաշտպանվում էին հերոսաբար...

Հետևյալ առավոտ, դեռ արևը չծագած, Բեշիրը նորեն յուր գորքերով դեպի բերդը դիմեց...

Վերջապես մի քանի ժամվա կատաղի կովից ու խիզախ հարձակումից հետո Բեշիրը հրաման արավ գորքին նահանջ տալու և բանակատեղը դառնալու:

Այդպես էլ կատարվեցավ:

Իսկ բյուրականցիք ուրախության աղաղակներով ծաղր ու ծանակ էին անում նրանց:

^{*} Թուլությամբ չհուսալքվենք, եղբայրներ, այլ ամուր սրտով, հաստատուն հավատով կամովի հարձակվենք թշնամիների վրա, որ ելել գալիս են մեզ վրա: Կրկին անգամ մեզ հույս է ծագում. Եթե մեռնենք, կյանք է, և եթե մեռցնենք, նեւյն կյանքը մեր առջևում կա:

Այդ գիշեր թշնամու բանակը կարծես սուգի մեջ էր, մինչդեռ Բյուրականը ջահերով ու դամբարներով լուսավորված՝ հաղթության տոն էր կատարում...

Յոթ օր անցավ այսպես և սակայն Բեշիրը չկարողացավ Բյուրականն առնել...

ՀԵՐՈՍԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Մի քանի օր էր ինչ Գևորգ Մարգալետունին և Վահրամ սեպուհը վերադարձել էին Գառնի: Նրանց առաքելությունը, ինչպես իմացանք, ապարդյուն էր անցել: Ո՛չ Աբաս արքանդայրը, ո՛չ Աշոտ սպարապետը, ո՛չ Գագիկ Արծրունին չէին կամեցել միության մեջ մտնել: Աղձնյաց ու Մուկաց տերերն էլ, նրանց նայելով, մնացել էին ձեռնպահ:

Ի՞նչ պետք էր անել այժմ:

Այս մասին էր մտածում իշխան Մարգալետունին, երբ լուր հասավ, թե Բեշիրը Բյուրականն առել, ավերել և բնակիչներին սրի է անցրել:

Այդ լուրը ծանր տպավորություն արավ իշխանի վրա:

«Ուրեմն ավերումն սկսավ և մենք չկարողացանք դրա առաջն առնել...» — մտածեց նա և խորը հառաչեց... Հիշում էր մի քանի ամսից ի վեր յուր գործ դրած ջանքերը, անխոնջ աշխատությունները՝ բաժանված ու պառակտված ուժերը միացնելու, երկիրը օտարի բռնությունից, իսկ գահը՝ կործանումից ազատելու համար...

Բայց...նա հավատում էր Քրիստոսի այն խոսքին, թե «Որ հայցէ, գտանէ, որ բախէ, բացցի նմա...»: Իսկ ինքը շա-

^{*} Ով որ խնդրի, կգտնի, ով բախի, կբացվի նրան:

րունակ հայցեց և սակայն, ոչինչ գտավ, բոլորի դուռը բացեց և ոչ ոք բացավ նրան...

Այս հուսահատ մտքերի մեջ էր իշխանը, երբ սեպուհը մտնելով՝ հայտնեց նրան մի ուրիշ նորություն...

- Թագավորը Կաքավաբերդից հեռանալով՝ եկել, նստել է Սևան...

- Սևա՞ն, – զարմանալով հարցրեց Մարգալետունին:

- Այո՛, Սևան. և որոշել է՝ չելնել այլևս այնտեղից:

- Իսկ թագուհի՞ն:

- Նա էլ թագավորի հետ է...

- Ձորք չունինք, և իշխանները չեն միանում... Ուրիշ ի՞նչ գիտես, ա՛յն ասա:

Էլ ուրիշ ի՞նչ ասեմ, մենք միայնակ ենք. «մի ձեռք ծափ չի տալ», «մի ծաղկով գարուն չի գալ»:

Իշխանը մի քայլ առաջ անցավ, ձեռքը դրավ սրին և գլուխը վեր բարձրացնելով՝ հպարտ-հպարտ նայեց սեպուհի վրա:

- Էլ ուրիշ ոչինչ չե՞ս կարող ասել, – հարցրեց նա կրկին:

- Ոչինչ, – պատասխանեց սեպուհը:

- Իսկ ես կասեմ, որ «մի ձեռք ծափ կտա» և «մի ծաղկով գարուն կգա»:

Սեպուհը ժպտաց.

- Անկարելի է, տեր Մարգալետունի:

- Հաստատուն կամքի և անձնվեր աշխատության առաջ անկարելի ոչինչ չկա:

- Մենք ամեն բան արինք և սակայն չշահեցանք ոչինչ:

- Մենք երկուսս միասին, այո՛, ամեն բան արինք. բայց ես՝ Մարգալետունի իշխանս, ամեն բան չարի. ես դեռ ուրիշ պարտք ունիմ կատարելու:

- Ի՞նչ է մնում քեզ՝ այլևս անելու:

- Այդ մասին կհայտնեմ ես վաղը հրապարակավ՝ բոլոր ամրոցական զորքերի և Գառնիին ապաստանող իշխանագունների առաջ...

Հետևյալ առավոտ, իշխանի հրամանով, ժողովվեցան Տրդատա հովանոցի առաջ Գառնիում գտնվող բոլոր զորքերը՝ իրանց պետերով ու առաջնորդներով: Այստեղ հավաքվեցավ և Գառնո ժողովուրդը յուր հոգևորականներով...

Մարգալետունի Գևորգ իշխանը հագած էր այդ օրը տոնական զգեստ և զրահավորված ամբողջապես...

Երբ ամենքը իրանց տեղերը բռնեցին, իշխանն առաջացավ դեպի հովանոցի սյունաշարը և աստիճաններից վերնագունի վրա կանգնելով, բարձր ու խրոխտ ձայնով խոսեց.

- Ազնիվ իշխաններ և իշխանուհիք, սիրելի զինակիցներ և ժողովուրդ: Անցան ահա մի քանի ամիսներ, հորմե հետե թագավորը բացակա է Ոստանից: Ապստամբ իշխաններին նվաճելու, համար նա հեռացավ այստեղից, բայց որովհետև անհաջողության հանդիպեց, ուստի քաշվեցավ Կաքավաբերդ և սպասում էր իշխանների օգնության: Ոչ ոք տեղից չշարժվեցավ, ոչ ոք յուր թագավորին չհիշեց: Ինձ թվում էր, թե եթե մինը մեզանից հանձն առնե միջնորդի պաշտոն և հորդորե բաժանված իշխաններին միանալու, անշուշտ նրանք արքայի շուրջը կժողովվին: Եվ ահա՛ այդ պաշտոնը հանձն առանք ես և ազնիվ սեպուհ Վահրամը: Երկար ճանապարհորդեցինք, ամբողջ Շիրակը, Աղձնիքը, Մոկաց աշխարհը և Վասպուրականը շրջեցինք, բոլոր իշխաններին այցելեցինք, ամենքին խնդրեցինք. հորդորեցինք, որ միանան և թև ու թիկունք լինին արքային, պաշտպան՝ հայրենիքին ու գահին. բայց ո՛չ ոք մեզ լսեց և ո՛չ ոք մեր

խնդիրը հարգեց: Ամեն մի իշխան յուր գորքերով ու պաշարով ամրացած է մի անառիկ բերդի մեջ. ամեն ոք այդտեղ ապահով ապրում է յուր համար: Բայց թե երկրի ժողովուրդը մնացել է անխնամ ու անպաշտպան, թե գահը մնացել է թափուր և արքան դարձել աստանդական, այդ մասին ոչ ոք չէ մտածում: Նույնիսկ կաթողիկոսը միայն յուր փրկության համար հոգալով, շարունակ մի ամրոցից դեպի մյուսն է փախչում: Նա էլ զլանում է հասարակաց օգտի համար հոգալու: Եվ այս ամենի արդյունքը լինում է այն, որ ոստիկանը գրավում է մայրաքաղաքը, որ Բեշիրը քանդում ու ավերում է Այրիվանքը, գրավում է Բյուրականը, կոտորում ժողովուրդը, նահատակում է հոգևորականներին, և այսուհետև էլ գնալով ավելի պիտի ընդարձակե յուր ավերումների շրջանը:

– Այս ամենը տեսնելով թագավորը, ավելի էս հուսահատվում և Կաքավաբերդից քաշվում է Սևան: Այն դուցազներ, որ մի օր թշնամու ահն ու սարսափն էր, որ չէր ընկճվում ոչ մի զորության առաջ, որ չէր խուսափում ոչ մի վտանգից, այժմ ապաստան է որոնում հոգևոր հայրերի խուցերում, որովհետև այլևս հույս չէ տաժում յուր զինակիցների վրա... Ամո՛թ մեզ, հայեր, ամո՛թ, ո՛վ զինակիցներ...

– Ի՞նչ անենք մենք, ի՞նչ կարող ենք անել... – ձայն տվին այս ու այն կողմից:

– Ի՞նչ կարող ենք անել... Լավ հարց է. լսեցե՛ք, ես պիտի պատասխանեմ: Մեր արդի դրությունը հայտնի է ձեզ բոլորիդ: Հայրենիքը, ժողովուրդը, արքայական և կաթողիկոսական գահերը վտանգի մեջ են. այդ գիտեք: Գիտեք և այն, որ ես ձեր բոլորի կողմից, ողջունյալ հայության կողմից դիմեցի կարող իշխանների օգնության, աղաչեցի, պաղատեցի նրանց՝ սպառնացող վտանգի առաջն առնել, ոչ ոք

ինձ լսեց, ոչ ոք ինձ ընկերացավ: Դատապարտո՞ւմ եք այդ մարդկանց, թե՛ ոչ:

– Այո՛, այո՛, դատապարտում ենք, – ձայն տվին այս ու այն կողմից:

– Բարի: Այժմ ուրեմն դառնում եմ դեպի ձեզ, ո՛վ Գառնո զինվորք և ժողովուրդ, դառնում եմ նույն խնդիրքով ու առաջարկությամբ, որ մեր իշխանները մերժեցին. այդ իմ վերջին պարտքն է, որ կատարում եմ. լսեցե՛ք: Գառնին ամուր է և անառիկ, թշնամին նրան վնասել չէ կարող, եթե միայն մատնիչները չդավաճանեն, և եթե պաշարը չսպառի: Մատնիչներ չեմ ճանաչում այստեղ, իսկ պաշար շատ ունինք... Բեշիրը հրոսակների խմբեր է պատրաստում արքայական, գավառներն ավարելու համար, մենք դրանց կհանդիպենք և զատ-զատ կջարդենք: Չի անցնիլ մի ամիս, և մեր բանակը կստվարանա: Առաջին հաղթանակին կհաջորդե երկրորդը, երրորդը և հազարավոր զինվորներ ինքնակամ հոժարությամբ կգան, կժողովվին մեր դրոշակի տակ... Այնուհետև մեր հաջողությունը հույս կներշնչե նաև թագավորին, նա նորեն դեպի յուր գահը կդառնա, նորեն յուր գորքի գլուխ կանցնի, և իշխանները իրանք կմիանան նրան... Այս փառքը, օ՛ գառնեցիք, մենք կարո՞ղ ենք ժառանգել. օ՛ն ուրեմն, դեպի գործ...

Իշխանը լռեց և աչքերը հաժեց այս ու այն կողմը, տեսնելու համար, թե ո՞վ է արձագանք տալիս իրան:

Բայց բոլորը միանման անխոս էին և անշարժ: Երկու հոգի միայն իրանց հրացայտ աչքերը հառել էին իշխանի վրա և շրջապատի լռությունից գրգռված՝ բոլորի փոխարեն, կարծես, կամենում էին թռչել դեպի նրան: Դրանցից մինը Գոռն էր, որ կանգնած էր զինվորականների հետ, և մյուսը՝ Շահանդուխտը, որ գտնվում էր իշխանուհիների խմբում:

Բայց Գևորգ իշխանը դրանց չէր որոնում. նա հինավուրց զինվորների և նրանց առաջնորդների ձայնին էր սպասում: Սակայն երբ տեսավ, որ նրանք լուռ են և շատերը, մինչև անգամ, աշխատում են իրանց հայացքը նրանից թաքցնել մեղմ ձայնով շարունակեց.

- Չէի սպասում, թե այստեղ, Գառնիումն էլ այսքան շատ երկչոտների կհանդիպեմ: Ուրեմն, չկան ձեր մեջ գեթ հարյուր հոգի, որոնք ապացուցանեին, թե քաջերի զավակ են իրանք:

- Տե՛ր իշխան ի՞նչ կարող է անել հարյուրը: Թո՛ղ հազար զինվոր ունեցողը գոնե ասպարեզ իջնե, և մենք միանանք նրան, – ձայն տվավ մի երիտասարդ հարյուրապետ:

- Ո՛վ որ շատերի ուժն է պտրտում, ապացուցանում է, որ ինքը վատարանց մեկն է, – գոչեց Մարգալետունին: - Ո՛չ մի զինվոր, եթե իրոք նա զինվոր է, չպետք է սպասե ընկերին, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է գտնվում: Ո՛վ որ ուժ ունի կռվելու, ո՛վ որ կարող է հարված տալ թշնամուն կամ մի նետ ուղղել նրա կրծքին և սակայն թաքչում է պարսպի տակ կամ ձեռքը ետ քաշում, նա մի մատնիչ է: Կամենո՞ւմ եք ապրել, կամենո՞ւմ եք կյանք վայելել, բարի. էլ ինչո՞ւ համար եք գենք կրում, ինչո՞ւ անպատվում եք սուրն ու երկաթը: Դե՛ն ձգեցեք դրանց, առեք ձեռքներիդ մուրացիկի եղեգը և գնացեք կանգնեցեք ամիրաների դռանը, գուցե նրանք շնորհ անեն ձեզ իրանց ստրուկների թվում կարգելու...

Չորքերն ու պետերը մնացին ապշած, նույնիսկ իշխանագույնները չէին հավատում իրանց ականջներին: Ոչ ոք մինչև այդ չէր լսել իշխանից որևէ ծանր խոսք կամ մի վիրավորանք, ի՞նչ էր պատահել այժմ, ինչո՞ւ այդ աստիճան վրդովվել էր նա: Չգիտեին: Շատերն սկսան իրար նայել, մի

քանիսը մինչև անգամ փորձ փորձեցին առաջ գալու և նրան իրանց դժգոհությունը հայտնելու: Բայց իշխանի հրացայտ հայացքը ամեն մի շարժում յուր տեղը մեխեց: Նա լռեց մի վայրկյան, շուրջ հաճեց աչքերը և Վահրամ սեպուհին դառնալով գոչեց.

- Տե՛ր սեպուհ, երեկ ասում էիր ինձ, թե «մի ձեռք ծափ չի տալ», «մի ծաղկով զարուն չի գալ». քո խոսքը կրկնում են այժմ այս արեղացուները, որոնք սխալմունքով զինվորական են դարձել: Այժմ ես կամենում եմ ապացուցանել, որ դուք ամենքդ էլ սխալվում եք:

Այս ասելով՝ իշխանը սուրը հանեց և մի քայլ առաջ անցնելով՝ որոտաձայն գոչեց:

- Ահա՛ ես միայնակ գնում եմ հազարացոց դեմ. ո՞վ է այն քաջը, որ կկամենա ինձ հետ միանալ, թո՛ղ առաջ գա:

- Ե՛ս, հայր իմ, – որոտաձայն գոչեց Գոռը և սուրը հանելով՝ դիմեց դեպի նրան:

- Ի՛մ քաջ... – շնջաց իշխանը և գրկախառնվելով որդուն, որ հուզմունքից շառագունել էր, համբուրեց նրան ջերմագին:

- Եվ ե՛ս, տեր Մարգալետունի, – ասաց Վահրամ սեպուհը և մոտեցավ նրան՝ խաղաղ ժպտալով:

- Ազնիվ սեպուհը մի գունդ արժե ինձ համար, – պատասխանեց իշխանը և ձեռքը պարզեց դեպի նրան:

- Եվ ե՛ս, տեր իմ, – խոնարհությամբ մոտեցավ Եզնիկը:

- Եվ մե՛նք, – առաջ անցան սեպուհի չորս թիկնապահները:

- Ե՛վ ե՛ս... և մե՛նք... – այս խոսքերով հետզհետե մոտեցան իշխանին մի քանի գառնեցի, բասենցի և ոստանիկ զինվորներ:

Ընդհանուր թիվը եղավ տասնինը:

Վերջապես մոտեցավ Մուշեղ բերդակալը և գլխանոցը հանելով ասաց.

- Սպասում էի, տեր իշխան, որ ինձանից ավելի արժանավորները առաջ անցնեն: Այժմ տեսնում եմ, որ քաջերի թիվը լրացավ, ընդունի՛ր ուրեմն ինձ ևս իբրև վերջին ծառա այս անձնվեր և քաջասիրտ խմբի, որ քո հրամանի և դրոշի տակ պիտի կռվի:

- Արի՛, իմ սիրելի և հավատարիմ Մուշեղ, արի, տո՛ւր ինձ քո ձեռք: Քո աջակցությունը թանկագին է ինձ, զի դու ծերացել ես կռիվների մեջ: Անշուշտ, Աստված մեզ կօգնե՝ հայրենիքի թշնամուն հաղթահարելու, քանի քեզ նման արդարներն ընկերակցում են մեզ:

Իշխանի զինվորների թիվը եղավ քսան:

- Դուք արդեն բավական եք. ես հազարներ կջախջախեմ ձեզմով, – բացականչեց Գևորգ իշխանը և դիմելով Վահրամ սեպուհին՝ ասաց. – գնանք այժմ երդվելու:

- Ո՛ւր եք դիմում, եկեղեցին այս կողմն է, – նկատեց սեպուհը:

- Ո՛չ, մեր երդման սեղանը այստեղ է, – ասաց իշխանը և մոտեցավ Մաշտոց կաթողիկոսի շիրմին, որ գտնվում էր հովանոցի արևելյան անկյունում:

- Սիրելի զինակիցներ, – դիմեց իշխանը յուր խմբին, երբ վերջինս շիրմիմբ շրջապատեց, – մեզ պիտի երդվեցնեք, մեր սրերը պիտի օրհներ հայոց հայրապետը, եթե նա յուր անձի փրկությունը որոնելով՝ թափառում չլինեք այս ու այն կողմը... Ձեր սրերը թո՛ղ օրհնե սուրբ Մաշտոցը և ձեր օգտին ու երդման թո՛ղ վկա լինին նրա նշխարները:

Զինակիցները հանեցին իսկույն սրերը և կաթողիկոսի շիրմի վրա դնելով՝ հավատարմություն ուխտեցին իշխանին, արքային և հայրենիքին:

Երբ ամենքը իրանց երդման խոսքն արտասանեցին, Գևորգ իշխանն առաջ անցավ և բարձր ձայնով ասաց,

- Սիրելի զինակիցներ, ես ձեր երդումը լսեցի, այժմ էլ դուք իմը լսեցեք. «Երդվում եմ ձեր առաջ, երդվում եմ Հավիտենականի անունով, երդվում եմ իմ հայրենիքի արևով և այս սուրբ գերեզմանով, որ ես չեմ վերադառնալ այլևս իմ ընտանյաց գիրկը, չեմ մտնիլ իմ հարկի տակ, մինչև վերջին հազարացին չհալածեմ հայրենի սահմաններից: Թո՛ղ կործանե ինձ Աստված, թո՛ղ քրիստոնյան ինձ Հուդա և հայր Վասակ անվանե, եթե ես երբեք դրժեմ իմ ուխտին ու երդմանը: Ես պիտի ապացուցանեմ, որ ամրոցների և իշխանական զորության մեջ չեմ ամփոփվում հայրենիքի ուժը, այլ նրա որդիների անձնվիրության մեջ. պիտի ապացուցանեմ, որ քսան անձնագոհ նահատակներն ավելի արժեն, քան քսան հազար զինվորներից կազմած բանակը... Օ՛ն ուրեմն, հառա՛ջ... Հայի Աստվածը մեզ օգնական, հայի Խաչը՝ մեզ ապավե՛ն...»...

- Կեցցե՛ թագավորը, – գոչեցին միաբերան ուխտի զինվորները:

Եվ նույն ավուր երեկոյան ամենքը միասին, զրահավորված ու զինվորված, ելան Գառնո ամրոցից և ուղղվեցան դեպի Սևան...

ՎՇՏԵՐԻՑ ԾԱՆՐԱԳՈՒՅՆԸ

Լուսնի շառագույն սկավառակը երևաց Այծեմնասարի ետևից, և Գեղամա մթապատ ծովակն սկսավ լուսավորել...

Սևանի վրա լռություն էր տիրում...

Միայն կոզու արևելյան կողմը բարձրացող բլրակի վրա, ուր Ս. Հարության տաճարն էր և ուր ցիրուցան ընկած էին մամռապատ խաչարձաններ, լուռ անցուդարձ էր անում մի բարձրահասակ մարդ... Նրան թվում էր, թե հենց այդ վայրկենին, երբ աշխարհը նիրհում է խաղաղական քնով, ելնում են թաքստից չարության ոգիները կամ աշխարհ իջնում բարվո հրեշտակները և տկար մահկանացուի վիճակը տնօրինում՝ մինին բախտ և երջանկություն, մյուսին՝ վիշտ կամ տանջանք սահմանելով...

Եվ ահա՛ մի քանի քայլ հեռավորության վրա լսվեցավ մի թույլ քայլատրոփ...

- Ո՛վ է սա... – ձայն տվավ նա և ապա իսկույն ճանաչելով՝ վեր թռավ տեղից. – Թագուհի՛, այս դո՞ւ ես... – հարցրեց մեղմ ձայնով:

- Այո՛, իմ սիրեցյալ թագավոր... – պատասխանեց վերջինս՝ գրեթե շշնջալով:

- Այստե՞ղ... միայնա՞կ, այս գիշերաժամի՞ն...

- Մի՞թե միայնակ եմ ես... չէ՞ որ ինձ մոտ է Աշոտ թագավորը...

- Ի՞նչ է պատահել. մի՞թե մի որևէ մարդ մի նոր վիրավորանք հասցրեց քեզ... Ի՞նչ է քո խնդիրն ինձանից, – հարցրեց թագավորը:

- Այն, որ վերադառնաս Ոստան, բազմես քո գահի վրա, փայլ տաս արքունյացո՞ղ, շուրջո՞ղ հավաքես ավագանին, գորքն ու բանակը կարգավորես, թշնամու առաջն առնես, երկիրը տազնապից ազատես...

- Միով բանիվ, դու կամենում ես, որ Աշոտ Երկաթը թագավորե նորից:

- Այո՛, թագավորե այնպես, ինչպես որ թագավորում էր առաջ...

- Բարի է քո ցանկությունը, բայց կատարել նրան՝ անկարող եմ ես:

- Ինչո՞ւ:

- Պատճառները բազմաթիվ են...

- Անցյալը հիշելով՝ ոչինչ չես շահիլ, – ասաց թագուհին, – մոռացի՛ր այն և աշխատիր՝ մեր ներկա վիճակը բարվոքել:

- Անցյալը մոռանա՞մ... մի՞թե կարելի, մի՞թե հնարավոր է այդ. – բացականչեց թագավորը: - Երկնքի աստղերը կկողոպտեի՝ վարձատրելու համար այն մարդուն, որ կկարողանար մոռացնել տալ ինձ իմ անցյալը... որ ...հնար կգտներ՝ իմ հիշողությունները բթացնելու: Մոռանա՞լ... Այո՛, այդ եմ կամենում. այդ է իմ միակ փափագն ու ցանկությունը: Բայց ո՞վ կարող է լրումն տալ այդ ցանկության: Օ՛, ինչպես երջանիկ կլինեի, եթե կարողանայի չհիշել այլևս այն, ինչ որ կատարվել է... Այն, որի հիշատակը բազմազխյան վիշապի պես կրծում, կեղեքում է իմ խիղճը... Կարո՞ղ եմ միթե մոռանալ, որ ես Սևադայի՝ իմ բարյացապարտ ազգակցի տունն ավերեցի՝ հորն ու որդուն միասին կուրացնելով... Կարո՞ղ եմ մոռանալ, որ ես Ամրամի՝ իմ հավատարիմ զինակցի ընտանիքը կործանեցի՝ նրա խաղաղության օթևանը դժոխքի փոխարկելով... Կարո՞ղ եմ մոռանալ, որ ես քո կյանքը թունավորեցի՝ կաթոզին սերդ անարգելով, երջանկությունդ կապտելով... Ո՞րը նրանցից կարող եմ ես չհիշել կամ ո՞րն արդյոք մոռանալ... Գուցե ա՛յն, որ այս չարիքների շնորհիվ իմ իշխանների՝ առ գահն ունեցած հավատարմությունը կորուսի և նրանց միությունը խանգարեցի, թե՞ այն, որ Ամրամի ապստամբությունը գրգռելով՝ հյուսիսային գավառներից զրկվեցա և թե վերջապես, այն, որ ռազմական ուժերս թուլացնելով՝ իմ երկրի

սրտում հագարացոց բռնապետությունը հաստատեցի... Ասա՛, իմ սիրելի, սրանցից ո՞րը մոռանամ. կամ ինչպե՞ս չհիշեմ, որ այս ամենը կատարվել է մի հանցավոր սիրո, մի տմարդ օրինազանցության պատճառով... Ո՛չ, ես արժանի չեմ ներման. մի՛ աշխատիր մոռացնել տալ ինձ՝ մեղքերով լի իմ անցյալը: Ես քրիստոնյա եմ և խիղճ ունիմ. այդ խիղճը տանջում է ինձ, նրա ձայնը խլացնում է իմ հոգվո լսելիքը, նա հրամայում է ինձ՝ հեռանալ արքայական գահից, փառքերից, պերճությունից և քաշվել, առանձնանալ մի անապատ, լալ այնտեղ իմ մեղքերը և խստամբեր ճգնությամբ քավել նրանց: Եվ ես ահա եկել, մտել եմ Սևան՝ իմ ապաշխարության վայրը: Իզուր ես կարծում, թե ես հեռացա Կաքավաբերդից նրա համար, որ դու, իմ սառն ընդունելությունից վշտացած, պատմեցիր, թե աշխարհը գիտակ է իմ հանցավոր սիրույն, թե ժողովուրդը գրգռված է իմ դեմ, թե իշխաններն ու հոգևորականությունը դատապարտում են ինձ և այլն: Ո՛չ, դրանց պատճառով չհեռացա, ոչ էլ հուսահատությունն ինձ հալածեց: Այլ՝ խիղճը, իմ ներքին մարդը... Հանգիստ լինե՛ր խիղճս, արդար լինե՛ին իմ գործերը, այն ժամանակ թեկուզ բոլոր աշխարհը կանգներ իմ դեմ, ես չեի ընկճվիլ. ոչ էլ հուսահատությունը կարող էր իմ հոգին հաղթահարել... Բայց խղճի անողոք խայթերին ես դիմադրել չկարողացա: Ինձ հալածեցին, մանավանդ, քո տխուր աչքերը, վշտալի հայացքը, դալկահար դեմքը... Ես փախուստ էի տալիս քեզանից, այո՛, բայց ոչ թե նրա համար, որ ատում էի քեզ, այլ նրա համար, որ ամեն մի քեզ տեսնելիս՝ սիրտս տակնուվրա էր լինում, ամոթն ու խիղճը տանջում էին ինձ չարաչար: Վերջապես, ես եկա այստեղ՝ իմ վշտերը թաքցնելու և հանցանքները լալու: Կարծեցի, թե այս անգամ կհեռանաս ինձանից և կերթաս Ոստան, ուր դու

դեռ հավատարիմներ ունիս: Բայց իմ հույսը պարապ ելավ. դու չկամեցար թողնել ինձ իմ վշտերի հետ, դու հետևեցիր ինձ՝ իբրև ամուսնասեր կին և ապացուցեցիր հարյուրերորդ անգամ, թե ես արժանի չեի քո սիրույն, թե բախտը իզուր էր կապել մեզ միմյանց հետ... Այս բոլորը գիտենալուց ետ, սիրելի տիկին, անկարելի է ինձ այլևս՝ մտնել այն աշխարհը, որտեղից խիղճս ինձ հալածեց. թո՛ղ ինձ այս ապաշխարանաց վայրում. գուցե կարողանամ իմ մեղքերը քավել, գուցե կարողանամ իմ հոգին գեհեներից փրկել...

- Միթե ավելի հաճելի չի՞ լինիլ Աստծուն, եթե դու հանցանքդ քավես՝ ուրիշներին բարիք անելով, – հարցրեց թագուհին:

- Ինչպե՞ս չէ, այդ ավելի հաճելի կլինի նրան, զի լավ է՝ բարիք գործել, քան անօգուտ տեղը լալ:

- Է՛հ, ուրեմն դարձի՛ր Աթոռո, ձե՛ռքդ առ կառավարության դեկը և փրկի՛ր ժողովուրդը՝ սպառնացող վտանգներից:

- Այդ պետք է անեմ իբրև թագավոր, այնպես չէ՞:

- Անշուշտ:

- Բայց ես արժանի չեմ համարում ինձ այլևս այն գահին, որի վրա Աշոտ Առաջինը և հայրենասեր ու առաքինի Սմբատը բազմեցին. Սևանն է իմ արժանավոր կացարանը. այստեղ կապրեմ, այստեղ էլ կմեռնեմ:

- Իսկ արքայական գա՛հը:

- Թո՛ղ Աբասը պայազատե. նա է իմ օրինական ժառանգը...

- Ինչպե՞ս թե Աբասը թագավորե. ուրեմն և Գուրգեն-դուխտը լինի թագուհի՞... Սևադայի դստեր կենդանության ժամանակ՝ Աբխազաց Գուրգենի աղջիկը հռչակվի հայոց գահի դշխո՞...

- Ո՛հ, իմ մեծափառ թագավոր. այդ որոշումը չպիտի կատարվի. Սևանում դու չպիտի մնաս. գահին ու ժողովուրդը քեզ են սպասում, և դու պիտի վերադառնաս Ոստան, – խոսեց թագուհին վճռաբար:

- Անկարելի է... Այդ անելու համար նախ պետք է սիրտս խլեմ իմ կրծքից և գանգս դատարկեմ ուղեղից... Այս սրտով և ուղեղով ես գահ բարձրանալ չեմ կարող:

- Չէ՛, դու պիտի գթաս քո ժողովրդին. նա նմանում է այժմ հովվից զրկված և անապատներում ցրված անտիրական մի հոտի. գայլերը չորս կողմից հալածում են նրան, մայրերի ու գառնուկների մայունը խլացնում է ձորերը...

- Այդ հոտը կժողովե Աբասը, նա ավելի պիտանի կլինի այժմ երկրին, քան ես...

- Մի՛ ասիր այդ խոսքերը. մի՛ հիշիր անցյալը, աղաչում եմ քեզ...

Այս ասելով՝ թագուհին բռնեց թագավորի ձեռքը և քնքշաբար նայելով նրա աչքերին, որոնք անթարթ ուղղված էին լուսնին, կամացուկ ձայնով մրմնջաց.

- Աշո՛տ, իմ մեծափառ թագավոր, իմ սիրեցյալ ամուսին. մի՛ թույլ տար, որ արխագուհին ծաղրե քո Մահականույշի հպարտությունը, թո՛ղ որ Հայոց թագուհին յուր կոչման մեջ հանդիպե մահվան...

Թագավորը չպատասխանեց, նա լուռ նայում էր ծովակին:

Եվ ի՞նչ պիտի պատասխաներ. ինչպե՞ս կարող էր նա յուր սրտի վարագույրը բանալ...

ՄԻ ԾԱՂԿՈՎ ԳԱՐՈՒՆ

Կեսօր էր: Ցամաքաբերդի ձկնորսները ուռկան էին ձգում ծովակը՝ Գեղամա համեղ ու բազմազան ձկներից որսալու, երբ Գևորգ Մարգվետունու հեծելախումբը հասավ այդտեղ: Իշխանը զարմացավ՝ տեսնելով, որ ձկնորսները փոխանակ լաստերով դեպի լճի խորը գնալու, շարունակ նրա եզերքն են պտտում, որով հաջողակ որս չպիտի կարենային անել: Բացի այդ, լճի վրա կամ եզերքում ոչ մի լաստ կամ նավակ չէր երևում: Այդ հանգամանքը շարժեց նրա հետաքրքրությունը, մանավանդ, որ իրան այն միջոցին լաստ էր հարկավոր՝ դեպի կղզին ուղղվելու համար:

Իշխանի հարցին, թե՛ «ո՞ւր են ձեր նավակները», ձկնորսները պատասխանեցին.

- Արքայից հրաման եկավ, որ ոչ ոք եզերքում լաստ կամ նավակ չպահե, այդ պատճառով ամեն ոք յուր ունեցածը ծածկել է գյուղում:

Իշխանը գուշակեց, որ թագավորի հրամանը տրված է՝ թշնամիների մուտքը դեպի Սևան արգելելու նպատակով: Այսուամենայնիվ պատվիրեց, որ իրանց համար նավակ իջեցնեն ծովը, բայց ձկնորսները դժվարացան:

- Թագավորը մեզ կկախե, եթե համարձակվենք նրա հրամանն անարգելու, – ասացին նրանք և խնդրեցին չստիպել իրանց՝ անհնազանդ գտնվել արքայի առաջ:

Իշխանը չպնդեց, բայց հրամայեց նշան տալ կղզեցիներին՝ լաստ դրկել իրանց համար, իսկ մինչ այդ՝ հյուրասիրել յուր հեծյալներին Գեղամա թարմ ձկներով:

Ծովափը պատող ժայռերի վրա ձկնորսները կրակ վառեցին իսկույն: Բոցը բորբոքվելով ծառացավ, բարձրա-

ցավ դեպի վեր: Այդ էր այն նշանը, որով կղզեցիներից լաստ էին խնդրում եզերքում եղողները:

Շուտով կղզու պարիսպներից դուրս ելան երկու սևագգեստներ, որոնք դեպի նավամատույցը հառաջանալով՝ լուծեցին այդտեղ կապած լաստերից մինը և դեպի ծովի խորը մղեցին:

Մինչև լաստի մոտենալը, ձկնորսները իրանց որսած ընտիր «իշխաններից» ու «գեղարքունիներից» պատրաստեցին համեղ նախաճաշ և հյուրասիրեցին իշխանի հեծյալներին:

Միջօրեի ժամերգությունը նոր էին ավարտել կղզում, երբ իշխանը յուր խմբով հասավ այդտեղ:

Թագավորը զարմացավ՝ տեսնելով յուր առաջ Գևորգ Մարգալետունուն:

- Դո՛ւ էլ քո թագավորի հետ ճգնելու եկար, - հարցրեց նա իշխանին՝ ժպտալով:

- Ո՛չ, տեր արքա. այժմ հանցանքներ գործելու և ոչ թե ապաշխարելու ժամանակ է, - պատասխանեց Մարգալետունին:

- Հանցանքներ գործելո՞ւ... - հարցրեց թագավորը. - մի՞թե հանցանք գործելու համար էլ որոշ ժամանակ է լինում:

- Այո՛, տեր արքա: Տասը պատվիրաններից մինը «մի՛ սպանաներ» խոսքն է: Այժմ հասել է այդ պատվիրանի դեմ գործելու ժամանակը. մենք շարունակ պիտի սպանենք:

- Հույս ունիմ՝ ինձ քո հանցանքին մասնակից անելու համար չես եկած:

- Եթե իմ գորքին թագավորն առաջնորդեր, ես քսան տարով կերիտասարդանայի:

- Քո գորքի՞ն. մի՞թե գորք ունիս ժողոված, - զարմանալով հարցրեց արքան:

- Այո՛, մեծափառ տեր:

- Որտե՞ղ է գտնվում բանակը:

- Այստեղ՝ Սևանում:

- Սևանո՞ւմ, - ավելի ևս զարմանալով հարցրեց թագավորը:

- Այո՛, տեր արքա, Սևանում...

- Թագուհին, որ ներկա էր իշխանի խոսակցությանը, ընդհատեց նրան.

- Ես նայում էի իմ դիտանոցից, երբ քո լաստը մոտենում էր կղզուն. քեզ հետ միայն մի խմբակ կար, հազիվ քսան մարդուց բաղկացած, իսկ մնացածները ե՞րբ հասան այստեղ:

- Իմ բանակը կազմված է հենց քսան մարդուց. ես ավելին ձեռք բերել չկարողացա, - պատասխանեց իշխանը:

- Դու հիվա՞նդ ես, Մարգալետունի իշխան, - հարցրեց թագավորը՝ աչքերը նրա վրա սևեռելով:

- Գուցե կասկածում ես, թե խելագարվա՞ծ եմ, - ժպտալով հարցրեց իշխանը:

- Այո՛, ինձ այդպես է թվում, - հարեց թագավորը՝ լրջությամբ: - Ասում ես, որ քսան մարդուց է բաղկացած բանակդ, և միևնույն ժամանակ փափագում, որ քո թագավորն առաջնորդե նրան: Ծա՞ղր է այդ, թե երգիծանք...

- Քա՛վ լիցի, եթե համարձակվեմ այդ չափ լրբանալ քո առաջ, տեր արքա... - պատասխանեց իշխանը՝ հուզվելով:

- Ի՞նչ գորք է ուրեմն այն, որի անունով խոսում ես դու:

- Հենց հիշածս քսան հոգիներն են: Նրանք են իմ գորքն ու բանակը կազմում:

Թագավորն ու թագուհին զարմացած նայեցին իրար՝ կարծես կամենալով հարցնել միմյանց, թե «արդյոք այս մարդը չէ՞ խելագարվել...»:

Մարգալետունին թափանցեց նրանց սրտի խորքը և դառը ժպտալով ասաց.

- Իրավունք ունիք ինձ խելագար անվանելու: Այս ընդհանուր տազնապի օրերում, երբ գորեղ իշխաններն իրանց հազարավոր զորքերով փակված են ամրոցներում, խելագարություն է, իհարկե, քսան հոգով բաց դաշտն իջնել՝ թշնամու հետ ընդհարվելու համար: Բայց ես այդ անում եմ, որպեսզի կարողանամ ամոթի կնիք դրոշմել բոլոր այն իշխանների ճակատին, որոնք հայության անունով խոսում, հայ տոհմականությամբ հպարտանում են, բայց հայրենիքը ճգնաժամում եղած միջոցին մատը չեն շարժում՝ նրան օգնելու համար:

- Այդ դու կարող ես անել, եթե հաղթությամբ պսակես հանդուգն ձեռնարկությունդ, – նկատեց թագավորը. – Բայց ի՞նչ կարող են անել քսան հոգիները թշնամու ահավոր զորության առաջ:

- Իմ քսան հոգիներից յուրաքանչյուրը կարող է վանել հարյուր հազարացի: Եթե հոգնախումբ բանակների դեմ կանգնել չկարողանանք, գոնե նրանց ուժը ջլատել կամ կարգը խանգարել կարող ենք միշտ:

- Այդպիսով շատ փոքր օգնություն կարող ես անել հայրենիքիդ:

- Ամեն մեծ գործ նախ փոքրով է սկսվում:

- Ուրեմն դու հույս ունիս, թե վերջ ի վերջո պիտի հաղթանակես:

- Երկուսից մինը. կա՛մ կհաղթանակեմ, կա՛մ թե իմ խմբով ի սպառ կջնջվեմ: Ես չեմ կարող նստել իմ բերդում և

իմ կյանքը խնամել այնպիսի մի ժամանակ, երբ թագավորը գահը թողած՝ ճգնում է Սևանում, երբ կաթողիկոսը Աթոռը կորցրած՝ թափառում է աստանդական, երբ ժողովուրդը հազարներով ճարակ է դառնում թշնամուն... Եթե իմ եղբայրակիցները մեռնում են, ես ինչո՞ւ պիտի ապրեմ. մի՞թե նրանց կորուստը ողբալու համար: Այդ վայել է կանանց, երբեք՝ այն մարդուն, որի բազուկը դեռ կարող է սուր շարժել, որի ձայնը դաշտում կարող է որոտալ...

Թագավորն աչքերը հառած նայում էր իշխանի վրա, որ խոսում էր՝ ինչպես մարմնացյալ հայրենասիրություն. նրա սիրտը հուզվում էր, նա կամենում էր գրկել և համբուրել այդ քաջին և միևնույն ժամանակ կամենում էր ասել. «Որքան երջանիկ ես դու, Գևորգ իշխան, որ կարող ես՝ իբրև հասարակ զինվոր՝ մարտնչել հայրենիքի համար... իսկ ես գրկված եմ նույնիսկ այդ մխիթարությունից...»:

- Ինչո՞ւ ուրեմն եկար Սևան, – հարցրեց թագավորը՝ յուր հուզումը ծածկելով:

- Իմ արշավանքն սկսելուց առաջ արքայի հրամանն ու օրհնությունն ստանալու եկա:

- Իմ քա՛ջ և հավատարիմ իշխան, դու, ուրեմն, փառքն անգամ չես կամենում՝ առանց քո արքայի հրամանին վայելել... Դու արժանավոր զինակից հանդիսացար ինձ, բայց ես, ավա՛ղ, քեզ անարժան թագավոր...

- Մի՛ ասիր այդ, տեր արքա. բախտը կարող է վանդակի մեջ փակել առյուծին, բայց նրա սիրտն ու կորովը կապտել չի կարող: Ապրիր դու այստեղ, մինչև որ քո ծառան վանդակը դարբնող ձեռքերը կփշրեն...

- Իմ քաջ, իմ ազնիվ իշխան, վանդակը դարբնել են...

Նա կամենում էր ասել՝ «այնպիսի ձեռքեր, որոնց եթե փշրեիր, ինձ հավիտենական վիշտ պիտի պատճառեիր...», բայց նա ընդհատեց խոսքը և վեր կացավ տեղից հանկարծ.

- Ո՛ր են քո քաջերը. գնանք նրանց մոտ: Այդ հերոսներն արժանի են, որ թագավորը նրանց ընդառաջե և ոչ թե իրանք գան նրա կոչին:

Այս ասելով՝ թագավորն առաջ անցավ և իշխանը հետևեց նրան:

Բարապանն արդեն ուրիշ ճանապարհով վազեց դեպի ուխտավորների կացարանը՝ խմբի անդամներին արքայի գալուստը հայտնելու:

Վահրամ սեպուհի հրամանով նրանք դուրս եկան իսկույն իրանց խուցերից և սպառազինված շարվեցան կղզու ծառագարդ տափարակի վրա:

Թագավորն ու իշխանը իջնում էին բլրի կողմից: Երբ նրանք հասան Ս. Աստվածածնի տաճարին և խոտորեցան դեպի տափարակը, ուխտի զինվորները միաձայն որոտացին՝ Կեցցե՛ թագավորը:

Այդ գոչունը հուզեց արքային: Որքա՛ն ժամանակ էր, որ նրա ականջին չէր հնչել այդ ձայնը, որքա՛ն ժամանակ էր, որ նրան ոչինչ չէր հիշեցնում, թե ինքը՝ Հայոց թագավորը, Հայաստանի իշխանապետն է, թե դեռ այդ երկրում կան մարդիկ, որոնք հավատարիմ են իրան և որոնց ինքը կարող է հրամայել... Ճգնազգյաց միաբանների ընկերակցությունը, նրանց հանապազօրյա պաշտամունքները, որոնց գրեթե միշտ ներկա էր լինում ինքը, կղզու անշարժ ու խաղաղիկ կյանքը և նրա հետ միասին էլ յուր ծանրագույն վշտերը ամեն ինչ մոռացրել, ամեն կենդանություն մեռցրել էին յուր մեջ: Նրան թվում էր, թե բոլոր աշխարհը քնած է

Սևանի պես, թե ոչ մի տեղ այլևս չկա կենդանություն, թե մահը յուր թևերը տարածել է արդեն համայն Հայոց վրա...

Բայց ուխտի զինվորների աղաղակը կարծես վայրկենապես սթափեցրեց նրան. մի հաճոյական և կենարար դող նրա մարմինը ցնցեց և քաջագնական զգացմունքով հոգին ու սիրտը լցվեցան:

Թագավորը թեպետ ուներ կղզու մեջ հարյուրի չափ զինվոր, բոլորն էլ ընտիր, զինավարժ մարդիկ, բոլորն էլ քաջասիրտ և դիմագրավող, բայց ... կղզու շուրջը թափառելիս, երբ տեսավ յուր առաջ Մարգալետունու սակավաթիվ, բայց գոտեպինդ, զրահագեցած և զինավառյալ այդ խմբակը՝ պատրաստ, կարծես հարձակվելու և ամեն զորություն ու ընդդիմություն ընկճելու և կործանելու, նա մի տեսակ աշխույժ ստացավ և քայլերն արագացնելով՝ հասավ զինվորներին:

- Ապրի՛ք, իմ քաջեր, – բացականչեց նա և խումբը նորեն որոտաց.

- Կեցցե՛ թագավորը:

Վահրամ սեպուհն առաջ անցնելով՝ սաղավարտը հանեց և զլուխ խոնարհեց արքային:

Վերջինս աջը պարզելով՝ ողջունեց նրան ջերմագին:

Սեպուհին հետևեց Մուշեղ բերդակալը, որին թագավորը բարեհաճ խոսքերով ընդունեց:

Առաջ անցավ ապա Գոռ իշխանիկը: Թագավորը նրան տեսնելուն պես բացականչեց.

- Դո՛ւ էլ այստեղ, իմ սիրեցյալ Գոռ... Դո՛ւ էլ՝ անձնվեր քաջերի խմբում:

Այս ասելով՝ թագավորը թևերը բացավ և գրկախառնելով պատանուն, որ սաղավարտը ձեռին՝ մոտեցել էր իրան, համբուրեց նրան սրտագին:

- Որի՞ պաշտպանության հանձնեցիր հարսնացուդ, Գոռ, – հարցրեց թագավորը ժպտալով:

- Յուր իսկ պաշտպանության, – պատասխանեց պատանին՝ շառագունելով:

- Այո՛, հայրդ ինձ պատմեց: Նրա պաշտպանության է հանձնված և Գառնին: Սյունյաց օրիորդը արժանի է այդ պաշտոնին: Երբ այր մարդիկ կռվում են դաշտում, կանայք կարող են բերդերը պաշտպանել... Թեպետ ցավալի է, որ Հայոց երկիրը միայն քսան տղամարդ է դաշտը հանում այսօր. բայց մյուս կողմից էլ ուրախալի է, որ այդ քսան քաջերին հետևում է մի կին, և որ այդ կինը իմ որդեգրուհին և Գոռի հարսնացուն է... Գնա՛, ի՛մ քաջ, արժանի՛ եղիր քո մրցանակին:

Այս ասելուց հետո՝ թագավորը մոտեցավ մյուս զինվորներին, բոլորի հետ խոսեց, բոլորին էլ քաջալերեց և ապա դառնալով Մարգալետունուն՝ առաջարկեց նրան՝ միացնել յուր խմբին Սևանում գտնված զինվորների կեսը:

Իշխանը հրաժարվեցավ արքայի առաջարկությունից՝ չկամենալով նվազեցնել նրա թիկնապահների թիվը:

- Վտանգի միջոցին մենք կարող ենք փախչել, – ասաց նա նրան, – բայց արքան այս կոգում խույս տալու տեղ չունի. անկարելի է՝ մի գորական անգամ հեռացնել այստեղից:

Թագավորը գովեց յուր հավատարմի հոգածու զգուշությունը և ապա դառնալով նրան ու Վահրամ սեպուհին՝ ավելացրեց.

- Իմ իշխանները թողեցին ինձ միայնակ և ամոթահար, այդ պատճառով ես մտա Սևան՝ իբրև կամավոր գերի: Եթե դուք կհաջողիք ձեր ձեռնարկության մեջ և կկարողանաք սրբել այն արատը, որ դրին մեր դրոշի վրա տիրադրուժ իշխանները, այն ժամանակ ես նորեն կելնեմ իմ բանտից և

կպսակեմ ձեր հաջողությունը իմ արշավանքներով: Այս օրվանից իմ դրոշը ես կհանձնեմ ձեր խմբին. թո՛ղ նա ամեն տեղ ոգևորե այս քաջերին և հիշեցնե, որ թագավորը կալանավոր է Սևանում...

Այս ասելով թագավորը հրամայեց թիկնապահներին բերել արքայական դրոշը:

Խոր լռություն տիրեց: Ուխտի զինվորները ակնածությամբ սպասում էին թիկնապահների դարձին:

Երբ դրոշը երևաց, ամենքն իսկույն սաղավարտները հանելով միաբերան գոչեցին՝ Կեցցե՛ թագավորը:

Վերջինս առավ դրոշակը թիկնապահների ձեռքից և, հանձնելով այն Մարգալետունուն, ասաց.

- Այս դրոշի հետ միասին տալիս եմ քեզ իրավունք՝ գործել ամեն տեղ՝ իմ կողմից և անունից: Այս դրոշը իմ փոխարեն կլինի քո խմբին և՛ առաջնորդ, և՛ զինակից:

Նույն օրը ուխտի զինվորներին սեղանակից արին իրանց թագավորն ու թագուհին: Իսկ հետևյալ առավոտ հեռացավ խումբը Սևանից՝ տանելով յուր հետ արքայական դրոշը և թագավորի, թագուհու և բոլոր միաբանության օրհնությունը:

Հասնելով Ցամաքաբերդ՝ ուխտի զինվորները ձիաները հեծան և Արարատյան դաշտի ճանապարհը բռնեցին: Նրանց նպատակն էր՝ հանդիպել Բեշիրի հրոսակներին, որոնք զանազան խմբերի բաժանված՝ շրջում էին այդ դաշտի անպաշտպան գյուղերը և ավարի տալիս նրանց: Բյուրականի առումը և անխիղճ կոտորածն ավելի էր նրանց համարձակություն տվել և բարբարոսությունները գրգռել: Այժմ անարգել առաջ էին գնում նրանք՝ չակնածելով բնավ հայ իշխաններից, որովհետև գիտեին, որ դրանք բերդերից

չպիտի իջնեն և շինականի գույքն ու կյանքը պաշտպանելու համար իրանց անձը վտանգի մատնեն:

Արդ, Մարգալետունի իշխանը կամենում էր հանդիպել այդ հանդուգն հելուզակներին, որովհետև հույս ուներ, թե առանձին-առանձին պատահելով նրանց՝ կարող է շատերին ոչնչացնել:

Բայց հազիվ յուր հեծելախումբը Հրազդան գետն անցավ և ահա՝ գաղթականների մի բազմություն ընդառաջեց նրան:

- Որտեղացի՞ եք և ո՞ւր եք գնում, - հարցրեց նրանց իշխանը:

- Գեղա բերդիցն ենք, տեր, - պատասխանեց հաղթանդամ ու բարձրահասակ առաջնորդը. - գնում ենք Սյունյաց լեռներում ամրանալու:

- Ուրիշները դիմում են դեպի Գեղ, իսկ դուք փախչո՞ւմ եք այնտեղից, ի՞նչ է պատահել. ո՞վ է հարձակվում ձեզ վրա:

- Բեշիրը, տե՛ր:

- Ո՞վ ասաց ձեզ:

- Դվինից լուր դրկեց կաթողիկոսարանի վերակացուն:

- Է՛, լավ, էլ ինչո՞ւ եք փախչում, չե՞ որ Գեղա բերդն ամուր է բավական:

- Ամուր է, բայց զորք քիչ ունի:

- Թշվառականներ ր, եթե ամենքդ այդպես կփախչեք այնտեղից, իհարկե, զորք չեք ունենալ, ինչի՞ համար է այդ հաղթ հասակը, եթե տագնապի բռնեին տուն-տեղ պիտի ձգես. ե՛տ դարձեք այս վայրկենին, թե չե՛՝ ամենքիդ սուր քաշել կտամ:

Առաջնորդը նայեց յուր ընկերներին, կանայք ծածկոցները բանալով սկսան դիտել խոսող իշխանին, իսկ երեխաները վախկոտ նայվածքով նրանց շուրջը կծկվեցան:

- Ե՛տ դարձեք, - կրկնեց իշխանը, - այստեղ եղող բոլոր տղամարդկանց պահակ պիտի կարգեմ Գեղա պարիսպների վրա:

Գաղթականներն սկսան աղաչել իշխանին՝ թույլ տալ իրանց՝ շարունակել ճանապարհը, բայց Մարգալետունին մնաց անողոր:

- Տե՛ր, դու մեզ, ուրեմն, մատնում ես Բեշիրին. նա մի երկու օրից Գեղա բերդը պիտի գրավե, - խոսեց պառավ մի կին:

- Ես թույլ չեմ տալ, մայրիկ, որ Բեշիրը հասնե Գեղ, բայց եթե Աստծուց վիճակված է քեզ մահ, ապա լավ է, որ տանդ մեջ մեռնես, քան թե օտարության մեջ:

- Ես ցավում եմ ոչ թե ինձ, այլ երիտասարդների համար:

- Նրանք թող իրանք պաշտպանեն իրանց:

- Այս ասելով նա հրամայեց գաղթականների առաջնորդին՝ ետ դարձնել ամենքին. իսկ ինքը յուր խմբին դառնալով՝ ավելացրեց.

- Մեր ծրագիրը փոխվեցավ: Ուղեկցենք այս փախըստականներին մինչև Գեղա ստորոտը, իսկ այնուհետև կղիմենք, ուր որ հարկավոր է:

Հետևյալ ավուր երեկոյան իշխանը յուր հեծելախումբով բաժանվեց գաղթականներից. նրանք բարձրացան դեպի Գեղա լանջերը, իսկ ինքը բռնեց Դվնո դաշտի ճանապարհը:

Որովհետև մուրը կոխում էր, իշխանն ու սեպուհը որոշեցին՝ շատ չհեռանալ Գեղա սահմաններից: Ուստի ուղղվելով դեպի Ուրծաձոր՝ բարձրացան մի փոքրիկ լեռնագոտու վրա, որ ծածկված էր անտառով ու մացառուտով: Այդտեղ գտան նրանք ծառերով հովանավոր մի անքույթ ծածկարան, ուր և իջան հանգստանալու և զիջերելու:

Զինվորներից մի քանիսը զբաղվեցան իսկույն խմբի սակավապետ կերակուրը պատրաստելով, իսկ մի քանիսը փութացին ջուր բերելու: Լեռան լանջերի վրա աղբյուր չգտնելով, նրանք վայր իջան դեպի հովիտը՝ այդտեղ հոսող գետակից ջուր վերցնելու: Դա Վեդիի վտակներից մինն էր, որ խոխոջալով իջնում էր Գեղա բարձունքներից: Հազիվ մացառուտից ելան զինվորները և ահա՝ հանդիպակաց լանջերի վրա զարկած տեսան բազմաթիվ վրաններ, որոնցից շատերի առաջ խարույկներ էին վառվում:

Դա հազարացիների բանակն էր:

Զինվորները վերադարձան և պատմեցին այս մասին իշխաններին:

- Դրանք, ուրեմն, Գեղն առնելու են գնում, - գուշակեց սեպուհը:

- Անշուշտ, - պատասխանեց Մարգալետունին:

- Ի՞նչ պիտի անենք այժմ մենք:

- Մի թե դեռ չգիտես:

- Գիտեմ. պիտի խանգարենք... բայց...

- Ուրիշ անելիք չունինք: Վայելենք մեր ընթրիքը և գործի սկսենք, - վճռաբար ասաց իշխանը և բազմեց խոտերի վրա, ուր բացված էր անպաճույճ սեղանը: Նրանք բոլորեցին ամենքը միասին, որովհետև, նրանց մեջ չկար այլևս իշխան ու ծառա. նրանք ամենքը եղբայրներ էին, մի Խաչի ու դրոշի զինվորներ...

Երբ ընթրիքը վերջացավ, Գևորգ իշխանը վեր կացավ տեղից և ասաց.

- Սիրելի քաջերս, Աստված թշնամին մատնել է մեր ձեռքը. պիտի օգուտ քաղենք այս հաջողությունից: Առավոտը՝ դեռ լույսը չբացված, մենք կհարձակվենք թշնամու վրա: Այս արդեն վճռված է... ես և Վահրամ սեպուհը կեր-

թանք նախ թշնամու դիրքն ու բանակը հետազոտելու և ապա կբարձրանանք Գեղ՝ տեղացիներից հարկ եղած օգնությունը հայթայթելու:

- Թո՛ւյլ տուր, հայր իմ, որ ես ևս հետևեմ ձեզ, - ասաց Գոռ իշխանիկը:

- Ո՛չ, զավակս, դո՛ւ էլ պառկիր և հանգստացիր, զինվորը չպիտի զատվի յուր ընկերներից, - պատասխանեց իշխանը լրջությամբ, կամենալով հասկացնել որդուն, թե ինքը ոչ մի առավելություն չունի մյուսներից և, հետևապես, պիտի հնազանդե հոր ձայնին, ինչպես յուր ընկերները:

- Գոռը ժպտալով գլուխը խոնարհեց: Իշխանն ու սեպուհը թողնելով զինվորներին՝ ուղղվեցան դեպի բանակի կողմը...

- Եթե հարձակվենք այս կողմից, - ցույց էր տալիս իշխանը ձորահովտի հյուսիսակողմը, - այն ժամանակ կստիպենք թշնամուն՝ փախչել դեպի հարավ:

- Մեր գործը պիտի լինի հանկարծակի բերել նրանց:

- Ուրեմն, ամեն հնար գործ պիտի դնենք՝ շփոթել թշնամուն և թույլ չտալ, որ կարգի գան կամ ճակատեն, որովհետև նրանց թույլ ընդդիմությունն անգամ կարող է մեր գործը խանգարել:

- Գլխավորը ջահեր ձեռք բերելն է. հենց որ մի երկու վրան կարողանանք վառել, սարսափը կտիրե ամենքին, - խոսել սկսավ սեպուհը, - սակայն այդ պաշտոնը գեղեցիկները պիտի կատարեն, իսկ մերոնք պիտի հարվածեն:

Երկար խոսելուց և այս ու այն կողմը հետազոտելուց հետո՝ իշխանն ու սեպուհը վերադարձան զինվորների մոտ: Նրանք ամենքն էլ քաղցր քուն էին մտել, բայց մի քանիսը եկողների քայլատրոփը լսելուց՝ վեր թռան տեղներից: Ար-

թուն էր միայն մի զինվոր, որ պահպանություն էր անում ձիաներին:

Գևորգ իշխանը տեսնելով Գոռին, որ գլուխը մի կոճղի հենած՝ անուշ մրափում էր, ակամա կանգ առավ նրա առաջ: Լուսինը, որ սահում էր երկնականարի վրա, պայծառ շողերը ծառերի միջից թափանցելով՝ լուսավորել էր պատանու գեղեցիկ դեմքը, որ հանգչում էր այդ բույսին մի հանգիստ և խաղաղ ժպիտ:

Պղնձե գրահը, որ պատում էր նրա առողջ կուրծքն ու թիկունքը, ոսկեդրոշ սաղավարտը, որ ծածկում էր տակավին նրա գեղեցիկ գլուխը, բայց չէր կարողանում ամփոփել յուր մեջ նրա հարուստ խոպոպիները, որոնք զարդարում էին պատանու ճակատն ու պարանոցը, և վերջապես կմբավոր, արծաթազարդ վահանակը, որ բռնած էր ձախ ձեռքում և որով, քնի մեջ անգամ, պաշտպանում էր նա յուր կուրծքը, փայլում էին լուսնի առաջ մեղմ ճաճանչներով:

Իշխանը սկսավ նայել որդուն... «Գուցե իմ ձեռնարկությունը հաճելի չէ Աստծուն, գուցե նա բարկանում է, որ ես հանդուգն մտքեր եմ հղանում և խաղաղ քուն վայելող արարածների վրա անակնկալ հարձակումն եմ գործում... Գուցե նա ինձ պատժելու համար հագարացիներից մինի սուրը միտե իմ այս միամոր որդու կողը և նրա կենաց արևը խավարեցնե... և ես հավիտյան զրկվեմ նրանից... իմ կյանքի այս միակ մխիթարությունից... Օ՛հ, և տեսնեմ նրան՝ արյունաշաղախ, ժպիտը գեղեցիկ դեմքի վրա սառած և սիրուն աչքերը հավիտյան փակված... Ո՛չ, անկարելի է. ո՛ր Աստվածը այնուհետև կարող է իմ կսկիծը փարատել... Եվ ի՞նչ լուր տանեմ ես նրա մորը, ի՞նչ երեսով նրան երևամ... Արդյոք մի անգուր, մի բարբարոս չե՞մ ես. ինչո՞ւ չարգելեցի նրան Գառնիում... Ի՞նչ ուժ պիտի ավելացներ նա ինձ

համար, մի՞թե մի հասարակ զինվոր չէր կարող նրա գործը կատարել, ինչո՞ւ կամեցա Մարգարետունյաց Տան վերջին ճրագը խավարեցնել... Չէ, սա պիտի հեռանա այստեղից. և կամ մեր արշավանքը պիտի հետաձգենք»...

Այս մտքերն էին հուզում Մարգարետունու հոգին, երբ սեպուհը մոտենալով՝ զորավոր ձեռքը դրավ նրա ուսին և ասաց.

- Մենք ուշանում ենք, տե՛ր Մարգարետունի, այստեղ պառկած բոլոր զինվորները նույնպիսի մայրեր ունին, որպիսին ունի Գոռ իշխանիկը. գնա՛նք:

- Սեպուհի այս խոսքը սասանեց իշխանին, և նա կարծես անուրջից սթափվելով՝ բացականչեց.

- Գնա՛նք. թող բոլորի մայրերն էլ նահատակների ծնող հոչակվեն...

Համաձայն կանխավ արած որոշման՝ իշխանը պիտի բարձրանար Գեղ, նրանցից օգնական մարդիկ բերելու, իսկ սեպուհը պիտի իջներ Վեդի ավանը... Նրանց նպատակն էր՝ հայթայթել ոչ թե կովող գորք, այլ միայն գոռացող ու աղմուկ հանող ամբոխ, որ գիշերային ժամում կարողանար սարսափ ազդել թշնամուն:

Ճիղին վտակի մոտ նրանք բաժանվեցան: Իշխանը լեռան լանջերը բարձրանալով՝ դարձյալ սկսավ Գոռի վրա մտածել: Բայց այս անգամ ոչ իբրև թուլասիրտ հայր, այլ իբրև հայրենասիրտ զինվոր:

«Մինչև այսօր բյուր մեզ նմանները գոհվե՛լ են թշնամու սրին. դրա պատճառը եղել է այն, որ ամեն մի իշխան, յուր տոհմն ապահովել մտածելով կամ սիրելիների կյանքը խնայելով՝ ձեռնպահ է մնացել ընդհանուր գործին մասնակցելուց: Երկրի ժողովուրդը զոհ է գնացել այն երկչոտ զգացմունքներին, որոնք մի ժամ առաջ պաշարել էին իմ

սիրտը: Փրկության սեղանը դադարել է ազատություն բաշխելուց, որովհետև այդ սեղանի վրա գոհ մատուցանող չկա... Բայց ես հրապարակական խոստում արի. ես ահավոր երդում երդվեցա. ինչպե՞ս կարող եմ այդ երդման դրժել... Իմ Գոռը հավիտյան հո չի ապրելու. մահը վաղ թե ուշ՝ պիտի փակե նրա աչքերը, կարող է պատահել, որ նա մեռնի հենց իմ հարկի տակ՝ մի ապիրատ դավաճանի թաքուն հարվածից... Ինչո՞ւ ուրեմն չկամենալ, որ այդ մահը հանդիպե նրան՝ հայրենիքի համար մղած կռվի դաշտում: Ինչո՞ւ չցանկանալ, որ անփառունակ մահվան փոխարենը նա մարտիրոսական պսակը ստանա. ինչո՞ւ չմխիթարվել այն քաղցր մտքով, թե աշխարհի մեջ ունեցածս ամենաթանկագին հարստությունը իմ հայրենիքի ազատության նվիրեցի... և վերջապես, մի՞թե իմ Գոհարը որդվո մահը լսելուն պես՝ չի կարող հերոս հեղինակուհու նման ասել, թե՝ «հենց դրա համար ծնեցի որդիս...»:

Այս մտքերն այնպես ոգևորեցին իշխանին, որ նա չզգաց, թե ինչպես անցավ Գեղա դարևանդները և հասավ ամրոցի պարիսպներին:

Դռան մոտ թակ չգտնելով, նա վերցրեց մի ահագին որձաքար և զարկեց երկաթապատ դռներին: Փեղկերը դողդացին, բայց աշտարակից պահապանի ձայն չսվեցավ: Իշխանը նորից կրկնեց յուր հարվածը և այս անգամ միայն պահապանը յուր խոպոտ ձայնը լսեցրեց:

- Բացե՛ք դուռը: Ի՞նչ քնելու ժամանակ է, հիմարներ, թշնամին ձեր առջևն է, – գոչեց իշխանը:

Մարզպետունու ձայնը ծանոթ էր Գեղա պահակներին: Իսկույն իրար զարթեցնելով՝ դիմեցին նրանք բերդակալին, որ և շտապեց դուռը բանալու:

Իշխանը ներս մտնելուն պես հրամայեց՝ շեփոր հնչեցնել և ամրոցի բնակիչները զարթեցնել:

- Ի՞նչ կա, տեր իմ, մի՞թե թշնամին մոտենում է արդեն, – սրտատրոփ հարցրեց բերդակալը:

- Ամեն մեկի հետ զատ-զատ խոսելու ժամանակ չունիմ. հավաքի՛ր այստեղ ժողովուրդը, ասելիքս թո՛ղ ամենքը լսեն, – պատասխանեց իշխանը:

Բերդակալի հրամանով զինվորներն իսկույն ազդարար շեփոր հնչեցրին ամրոցի անցքերում: Բնակիչները սարսափահար վեր թռան տեղներից և յուրաքանչյուր տան կարող անձինքները դուրս թռան փողոց:

Կես ժամվա մեջ արդեն Գեղի բոլոր ժողովուրդը, ի բաց առնելով կանանց ու երեխայոց, հավաքված էր բերդի դռան հրապարակը: Նրանցից շատերը մինչև անգամ զինված էին սրերով ու նիզակներով:

Այստեղ հասան և այն զինվորները, որոնք պահապանություն էին անում բերդին: Իշխանը հրամայեց նրանց՝ ջահեր վառել, որպեսզի կարենային միմյանց երես տեսնել: Ապա բարձրանալով ժայռի մի բեկորի վրա՝ սկսավ խոսել.

- Այսօր վերադարձրի Գեղ՝ այստեղից փախչող բազմաթիվ անձանց: Նրանք պատմած կլիեին ձեզ, որ մենք արքայի հրամանով եկած ենք թշնամու դեմ, որ բանակած է այժմ Վեդիի հովտում... Դուք ամենքդ մեզ պիտի օգնեք այս գործում, հավատացած լինելով, որ հաղթությունը մեր կողմը պիտի լինի: Հակառակ դեպքում՝ Գեղը վաղվանից ավերակ կդառնա:

- Մենք այստեղից ելնել չենք կարող... մենք կռվելու ուժ չունինք... մենք զինվոր չունինք... – սկսան խոսել ու գոչել այս ու այն կողմերից:

- Լռեցեք. ինձ լսեցեք, – հրամայեց իշխանը:

- Ժողովուրդը լռեց:

- Ես ձեզանից չեմ պահանջում ո՛չ գորք և ո՛չ զենք: Այլ միայն այն, որ բոլոր այստեղ եղողներդ հետևեք ինձ և Վեդիի հովիտը պատող բլուրների վրա կենալով՝ ձեր գոռոցն ու աղաղակը միացնեք հարձակում գործող մեր զինվորների ձայնին: Եվ եթե կգտնվեն ձեր մեջ մի քանի քաջեր, որոնք կցանկանան թագավորի ու թագուհու շնորհակալության արժանանալ, նրանք էլ ջահերով թշնամու վրանները կկրակեն: Հենց որ աղաղակն ու հրդեհն սկսվին, թշնամին շփոթված պիտի փախչի: Այն ժամանակ կոտորածը կանեն իմ զորքերը, իսկ ավարը կմնա գեղացոց:

Իշխանի խոսքերն ազդեցին ժողովրդի վրա: Թեպետ նրանցից ոմանք դարձյալ ընդդիմության աղմուկ հանեցին, բայց իշխանի առաջարկությունն ընդունողների թիվը շատ մեծ էր: Մի հասարակ աղաղակի կամ որևէ մի վրան կրակելու համար արքայական շնորհաց արժանանալու հույսը շատերի եռանդը վառեց: Իսկույն խմբեր կազմվեցան. զենք չունեցողը զենք առավ վրան, պահակներից շատերը ջահեր պատրաստեցին, ոմանք էլ հողե ամաններով կամ փոքր տիկերով կպրաձյութ վերցրին: Կային և մարդիկ, որոնք զինվեցան տապարներով կամ բահերով, և այսպես ամենքը միասին խմբվելով՝ լուռ ու մունջ դուրս եկան բերդից և հետևեցին իշխանի ձիու սմբակներին:

Առաջին պայմանը՝ անձայն ու անշշուկ ընթանալն էր, որին ամբոխը հետևում էր զգուշությամբ...

Բայց որքան մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ ուխտի զինվորների կացած տեղը հասնելով՝ տեսավ, որ սեպուհը վաղուց սպասում է իրան և որ Վեդիից ու Ճերմանիսից բերած մի բազմաթիվ ամբոխ խլրտում է լեռնալանջի ծմակում:

... Ամբոխը բաժանեցին երեք հավասար մասի: Նրանցից ամեն մինը պետք է բռներ հովտի մի գառիվայրը: Զահավոր պահակները գաղտուկ պիտի մոտենային վրանների: Հարձակման նշանը պետք է տար Մարգպետունին, իսկ առաջին կրակը պիտի վառեր սեպուհը: Այնուհետև պիտի փրթեր սոսկալի աղաղակ, որին կմասնակցեին բոլորը՝ առանց ընդհատելու: Կոտորածը կսկսեին միայն ուխտի զինվորները՝ աշխատելով, սակայն, չփակել փախչողների ճանապարհը:

Գիշերից բավական անցել էր. առավոտյան աստղը ծագում էր արդեն և արևելքի մեջ խավարն սկսում էր լուսից բաժանվել:

Հագարացիների բանակը ընկղմած էր խոր քնո մեջ...

Ըստ երևույթին, ոչ մի երկյուղ չունեին նրանք հայերից: Եվ ո՞վ պիտի համարձակեր հազար մարդուց բաղկացած այդ բանակի հանգիստը վրդովել...

Հանկարծ հովտի մեջ որոտաց Մարգպետունու ձայնը.

- Հառա՛ջ, քաջերս, Աստված մեզ օգնական...

- Կեցցե՛ թագավորը, - գոռացին ուխտի զինվորները և հարձակվեցան:

Բլուրների վրա և լեռնալանջերում ամբոխն սկսավ գոռալ: Արձագանքը որոտաց հովտի մեջ և բանակի վրանները սկսան վառվել: Հագարացիք սարսափահար եղած՝ դուրս թռան վրաններից, աղմուկն ու շփոթը տիրեց ամեն տեղ և ուխտի զինվորներն իրանց կոտորածն սկսան: Հետզհետե վառվող վրանների լույսն ընկավ բլուրների վրա և երևան հանեց ամբոխի խմբերը, որոնք իրանց գոռուն-գոչյունով և զանազան շարժումներով նմանում էին այդ բարձրություններից իջնող ստվար բանակների: Հագարացիք կարծելով, թե շրջապատված են արդեն բազմաթիվ

գորքերով, սկսան իրար կոտորելով փախուստ տալ դեպի Վեդիի հովտաբերանը. ամեն ոք աշխատում էր յուր անձը փրկել. ձի ունեցողը ձիով էր փախչում, հետևակը հետիոտն էր վազում, ամենքը, թեպետ սրերը մերկացրած, բայց գրեթե ոչ ոք հարված չէր կշռում, այլ վահանը գլխին բռնած՝ հարվածներից ազատվիլ էր աշխատում:

Չնայելով, որ Բեշիրը կատաղած դուրս թռավ վրանից, հեծավ իսկույն յուր ձին ու սկսավ գոռալ և կարգի հրավիրել գորքը, բայց լսող չկար: Կրակի և մթության խառնուրդում չէր որոշվում՝ որոնք են հայերը և որոնք՝ հագարացիք: Բեշիրին այնպես թվաց, թե մի հսկայական գործություն սեղմել է յուր գրկում հագարացոց բանակը, բայց և այնպես՝ մի քանի թիկնապահների օգնությամբ նա սկսավ վանել յուր վրանի վրա հարձակվող քաջերին, որոնց թվումն էր Գոռը:

Արի պատանին, կամենալով հաղթության պսակներից թանկագինը գրավել, խիզախել էր մինչև գորապետի վրանը: Հսկա հագարացին ահագին սուրը բարձրացրած՝ պատրաստվում էր յուր հարվածը կշռել պատանու գլխին, երբ Մարգալետունի իշխանը, որ աչքից չէր թողնում քաջ որդուն, ետևից որոտաց.

- Թշվառակա՛ն, ո՛ւմն ես հարվածում:

Այս ասելով՝ նա պողպատիկ սուրը իջեցրեց Բեշիրի գրահապատ թիկունքին այնպես սաստկագին, որ նա սասանելով՝ գլորվեցավ ձիուց: Իշխանն առաջ վարեց նժույգը՝ նրան կոխկրտելու համար, բայց Բեշիրի թիկնապահները յուր դեմն արձանացան, և նա ստիպված էր յուր սրի հարվածները նրանց գլխին իջեցնել:

Բեշիրը, չնայելով յուր հաղթանդամ հասակին, ճարպկությամբ դուրս սողաց խոնված մարտիկների միջից և մահը իրան հետամուտ տեսնելով՝ արագությամբ աշտանա-

կեց թիկնապահներից մեկի ձին և սրարշավ դուրս փախավ հովտից:

Այնուհետև փախուստն ընդհանրացավ. էլ ոչ մի տեղ դիմադրող չկար, ամենքն իրանց կյանքը փրկելու վրա էին մտածում:

Այս տեսնելով բլուրների վրա եղող խուժանը՝ որոտ-ընդոստ աղաղակով ընկավ փախչողների ետևից: Ուխտի զինվորներից ազատվողները զոհ էին դառնում նրանց բրեքին և տապարներին:

Հաղթությունը կատարյալ էր:

Առավոտյան դեմ հալածողները ետ դարձան և զարմանալով տեսան, որ ամբողջ հովիտը ծածկված է թշնամու դիակներով: Նրանք չէին կարողանում հավատալ, թե այդ ահագին կոտորածն իրանք են արել:

Իշխանի առաջին գործը եղավ այն, որ շուրջը ժողովե ուխտի զինվորներին և տեսնե, թե այս անհավասար կռվի մեջ ի՞նչ կորուստ է ունեցել ինքը:

Նա համարեց բոլորին և ցավելով տեսավ, որ երեք հոգի պակասում էին յուրայիններից. նրանք ընկել էին կռվի մեջ:

Այսուամենայնիվ, հաղթությունն այնքան մեծ ու փառավոր էր, որ այդ երեք հերոսների կորուստը ծանր վիշտ չպատճառեց նրանց: Ինքը իշխանը սեպուհի և Գոռի հետ միասին որոնելով գտավ սպանված հերոսների մարմինները և իսկույն էլ հրամայեց՝ վրաններից մեկի մեջ պատսպարել: Ապա կարգադրեցին, որ ամբոխը ժողովե ավարը մի կողմ, իսկ դիակները ծածկե հողով:

Իսկույն սկսան վրանները քակել, դիակները կապտել և ամեն ինչ ժողովելով բերել իշխանների մոտ:

Խուժանի այդ տենդային աշխատությունը դիտելով՝
Գևորգ իշխանը դարձավ սեպուհին.

- Հիշո՞ւմ ես, Վահրամ, այն խոսքը որ ասացիր ինձ
Գառնո դղյակում:

- Ի՞նչ խոսք, – հարցրեց սեպուհը:

- Այն, որ ասում էիր, թե «մի ծաղկով գարուն չի գալ»:

- Հիշում եմ:

- Է՛, ինչպե՞ս եղավ, մի ծաղկով գարուն բացվեցա՞վ,
թե՛ ոչ:

- Օրհնյա՛լ է Աստված. բացվեցավ, – պատասխանեց
սեպուհը, և ժպիտը խաղաց նրա խոշոր դեմքի վրա:

ԾՈՎԱՄԱՐՏ

Մարգալետունի իշխանը, յուր գիշերային հարձակումը
հաջողությամբ պսակելուց ետ, սուրհանդակ ուղարկեց
Սևան՝ արքայական դրոշի տարած հաղթությունը թագա-
վորին ավետելու:

Նույնպիսի ավետյաց լուրով շտապեց Գառնի Գոռ իշ-
խանիկը: Գեղանի բերդակալուհին, որ դիտանոցից արդեն
նշմարել էր ուրախության հայտարար դրոշը, դիմավորեց
փեսացուին՝ ամրոցի դռներում: Ավետյաց լուրը կայծակի
արագությամբ տարածվեց բերդում: Գոհար իշխանուհին,
որ ամուսնու և որդու հեռանալու օրից ի վեր շարունակ
տանջվում էր տխուր մտքերով, եկավ և փարեց որդուն՝
ուրախության արտասուքով: Դղյակի և ամրոցի բնակիչ-
ները խոնվեցան իսկույն պատանու շուրջը՝ հաղթության
մանրամասնությունները նրանից լսելու: Ապա ամենքը
միասին մտան եկեղեցի՝ գոհություն մատուցանելու Աստ-

ծուն՝ ուխտի զինվորների ձեռքով կատարած այդ հրաշքի
համար: Այնուհետև օրվա մնացորդներն անցուցին նրանք
տոնակատարությամբ:

Բայց Գևորգ իշխանը այդ միջոցին զբաղված էր ուրիշ
գործով: Նա հաստատ գիտեր, որ Բեշիրը չի հանգստանալ,
մինչև որ յուր կրած պարտության վրեժը չլուծե: Ուստի
առանց ժամանակ կորցնելու՝ սկսավ նորանոր պատրաս-
տություններ տեսնել, որպեսզի ոչ միայն ապագա հարձակ-
մանց դիմադրե, այլև ինքը, հագարացիների ուժը ջլատելու
համար, նորանոր հարձակումներ գործե:

Այդ նպատակով, ահա՛ թշնամու թողած ավարը յուր
զինվորների և կովին մասնակցող խուժանի մեջ հավասա-
րապես բաժանելուց հետ, նա անմիջապես քաշվեցավ Գեղ,
յուր բանակն այդտեղ կազմակերպելու համար:

Եվ որովհետև հաջողությունը միշտ հաջողություն է
ծնում, ուստի այս անգամ նրա կոչին շատերն եկան: Գեղա
ամրոցի բոլոր զորքերը, Վեդի ավանի և Ճերմանիս գյուղի
զինավարժ բնակիչները, Ուրծաձորի փախստականները և
այլն, գունդագունդ հասան Գեղ և մտան իշխանի դրոշի
տակ: Նույնպես Գառնո բերդապահ զորքերից շատերը
խնդրեցին Սյունյաց օրիորդին՝ միջնորդել իշխանի առաջ,
որպեսզի իրանք ևս ընդունվին նրա բանակի մեջ: Այդ միջ-
նորդությունը տեղի ունեցավ, և Գառնո զինվորները Գոռի
հետ միասին փութացին Գեղ: Այսպիսով Գևորգ իշխանի
բանակն սովաքացավ: Այժմ նա հինգ հարյուրից ավելի
զինվոր ուներ, որոնք կարող էին կռվել բաց դաշտի վրա:

Բայց Բեշիրը Մարգալետունու հետ ընդհարվելու
միտք չուներ: Յուր պարտությունը, փախուստը և զորքերի
կոտորածը այն աստիճան էին նրան կատաղեցրել, որ մի
Մարգալետունու հաղթելը կամ նրա «հրոսակները» ցրվելը

գոհություն չէր պատճառիլ նրան: Նա որոշել էր դիմել Սևան, առնել նրա բերդը և բռնել այդտեղ ապաստանող հայոց թագավորին: Այդպիսի արիության գործը միայն կարող էր մոռացնել տալ նրան՝ յուր կրած նախատիները և սրբել այն արատը, որ ինքը յուր ձեռքով դրել էր հազարացոց դրոշի վրա:

Այդ միջոցներին Նսրը ոստիկանը հեռացել էր դեպի Ատրպատական՝ Գաբավոնացիների ապստամբությունը ճնշելու համար: Նա Բեշիրին կարգել էր Դվինում՝ իբրև լիազոր տեղակալ...

Եվ ահա՛ նա հրամայեց՝ ժողովել Դվին բոլոր հազարացի զորքերը, բերդերի պահակախմբերը, հետ դարձնել, մինչև անգամ, արաբացի հրոսակներին, որոնք մինչև այն՝ ավարում էին անպաշտպան գյուղերը, և կազմել այդ բոլորից այնպիսի մի բանակ, որի տեսքից միայն թագավորը սարսափեր:

Երբ ամեն ինչ կազմ ու պատրաստ եղավ, նա ելավ Դվինից գիշերանց և ուղղվեցավ դեպի Սևան...

Գևորգ Մարգարետունին, ընդհակառակը, սպասում էր Բեշիրին Գեղա ամրոցում, որովհետև հավատացած էր, թե նա իրանից միայն պետք է յուր պարտության վրեժն առնե:

Երեք օրից հետո հազարացոց բանակը Գեղամա ծովափունքը բռնեց, զարկելով յուր վրանները ուղիղ Սևանա հանդեպ:

Բայց Բեշիրը, որ բնավ գաղափար չունեի այդ կղզու մասին, մնաց տաքակուսած, երբ տեսավ նրան՝ չորս կողմից շրջապատ:

- Ինչպե՞ս պիտի գրավենք այս տարօրինակ ամրոցը, - մտածեց նա ինքն իրան և խորհրդի հրավիրեց յուր գնդապետներին:

Նրանցից ոմանք խորհուրդ տվին լաստեր կազմել տալ և նրանց միջոցով զորքը հանել կղզին: Ոմանք ծովակի հատակը խոր չտեսնելով՝ առաջարկեցին հողով և քարերով լցնել այն անջրպետը, որ կղզին բաժանում էր ափից, և նրա վրայով հասնել մինչև ամրոցը: Իսկ մի ծեր զինվորական, որ ծանոթ էր հազարացիների՝ դարեր առաջ Հայաստանում արած ավերածությանց պատմության, առաջարկեց զորապետին ծովակն արձակել:

- Ինչպե՞ս թե ծովակն արձակել, - զարմացած հարցրեց Բեշիրը:

- Այնպես, ինչպես որ երկու հարյուր տարի առաջ Մահմեդ Բ ոստիկանն արավ, - պատասխանեց զինվորականը:

- Բայց նա ինչպե՞ս արավ:

- Երեք տարի շարունակ այս կղզին պաշարեց, բայց գրավել չկարողացավ, որովհետև կղզեցիները յուր բոլոր հնարները ի դերն էին հանում: Քանի՛-քանի՛ անգամ նա լաստեր շինեց և բազմաթիվ զորք հանելով նրանց վրա՝ կղզին շրջապատեց: Բայց հայերը քարընկեց մեքենաներով ժայտեր էին գլորում այդ լաստերի վրա և ջրի տակը խորասուզում նրանց: Շատ անգամ էլ երկաթե երկար կարթերով քաշում էին լաստերը դեպի կղզու ժայտերը և վառած նավթածելով զորքի վրա՝ ցրտկում նրանց: Ոստիկանը փորձեց՝ մինչև անգամ երկարամյա պաշարմամբ սովամահ անել կղզեցիներին, բայց այդ էլ չկարողացավ, որովհետև նրանց վարժ լաստավարները ելնում էին կղզուց գիշեր ժամանակ և շրջակա ափերը հասնելով՝ առատ պաշար էին բերում կղզին այնպիսի ժամանակ, երբ հազարացիներից ոչ ոք չէր կարողանում խանգարել նրանց: Երբ ոստիկանը, ամեն կողմից հույսը կտրած, կամենում էր պաշարումը թողնել և

հեռանալ, մեր արաբացի գիտուններից մինը, որ գտնվում էր այդ ժամանակ Մուհամեդի բանակում, եկավ և խնդրեց նրան հրաման տալ իրան՝ կղզին առնելու մի նոր հնարք գտնել: Ոստիկանը շնորհեց արաբացուն այդ իրավունքը: Եվ նա մի քանի օր շարունակ ծովակի շուրջը պտտելուց հետ եկավ և հայտնեց ոստիկանին, թե գտել է ծովն արձակելու և Սևանն ավիից բաժանող անջրպետը ցամաքեցնելու հնարը: Երբ Մուհամեդը զարմացած հարցրեց, թե՝ «ո՞րն է այդ», նա պատասխանեց. – Սևանա լիճը գտնվում է շատ բարձր լեռների վրա, և այդ լճից ելնում է Հրազդան մեծ գետը: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, թե հնարավոր է Սևանը պատող ավերից մինը փլցնել և դեպի շրջակա ձորերը անցք բանալով՝ ծովակի ջուրը դատարկել:

– Արաբացի գիտնականի գյուտը հավանական գտավ Մուհամեդը և հրամայեց՝ իսկույն փորել այն ավեր, որ հարմար էր գտնում հնարագետը: Մի քանի շաբաթվան ընթացքում արաբացի զորքերը պատրաստեցին մի հսկայական ջրանցք, որտեղից ծովակի ջուրն սկսավ հոսել դեպի յուր շուրջը պատող ահավոր ձորերը: Հոսանքը բանալուց երկուերեք օր հետո այս անջրպետը, որ ահա մեր առջևն է, ցամաքեց բոլորովին, և Մուհամեդի զորքը անաշխատ մտավ կղզին, գրավեց հինավուրց բերդը, որ, ասում էին, յուր հիմնարկության օրից ի վեր դեռ ոչ մի զորավոր թշնամի չէր կարողացել գրավել, ապա սկսան կոտորել բնակիչներին, կողոպտել գանձերով հարուստ եկեղեցիները, գերի վարել այդտեղ ապաստանած հայազն իշխանուհիներին...

– Այդպես էլ մենք կանենք, – ընդհատեց Բեշիրը զինվորականին: – Ո՛վ որ ձեզանից կարող է այդ հինավուրց ջրանցքը գտնել, թող շտապե. ես նրան ամենամեծ պարգևը կտամ:

– Այդ գիտնականը, տեր, իմ նախահայրերից մինն էր, – շարունակեց զինվորականը, – և այդ պատմությունը ավանդաբար մնացել է մեր ընտանիքում: Գուցե դարձյալ նախկին հնարագետի թոռներից մինին հաջողի այդ գյուտը, ուստի խնդրում եմ՝ ինձ շնորհել այդ հետազոտության իրավունքը:

Բեշիրը զիջավ հնարագետի ժառանգին խնդրած իրավունքը, և նա յուր մի քանի ընկերներով շտապեց՝ Գեղամա ծովափունքը հետազոտելու:

Բայց որպեսզի այդ հնարը չհաջողվուց ժամանակ չկորցնե, նա հոգաց նաև մյուս միջոցների մասին. այն է՝ փայտահատներ դրկեց մոտակա անտառը, որպեսզի գերաններ կտրեն լաստերի համար:

Թողնենք այժմ հագաբացիներին իրանց պատրաստությանց հետ և տեսնենք, թե ի՞նչ էին անում այդ

ժամանակ Սևանա կղզում:

Առավոտ էր, երբ վանական հայրերից մի քանիսը ծովափն իջնող հրոսակների գնդերը նշմարեցին... թշնամու հեծելագնդերը բռնել էին արդեն հանդիպակաց տափաստանները:

Մարգպետունու հաղորդած լուրը չէր հարմարում այս անակնկալ նորության: «Եթե Բեշիրը հաղթված էր, ապա ո՞րի զորքերն էին Սևանի վրա հարձակվողները...»: Այս միտքը երկյուղ բերավ միաբանների վրա:

Բայց երբ այդ մասին հայտնեցին թագավորին, նա ամենի կասկածը փարատեց՝ ասելով.

– Մարգպետունուց ջարդ ուտելու պատճառով է, որ Բեշիրը հարձակվել է մեզ վրա. նա իշխանի վրեժը կամենում է լուծել թագավորից:

- Ի՞նչ պիտի անենք այժմ,- սրտատրուփ հարցրեց թագուհին, որ միաբանների հետ միասին գտնվում էր թագավորի մոտ:

- Ոչինչ,-անհոգ եղանակով պատասխանեց թագավորը,- եթե արաբացիք կփորձեն մոտենալ մեր կղզուն, մենք կջարդենք նրանց լաստերը և իրանց էլ ջրի հատակը կխորասուզենք:

- Բայց ի՞նչ ուժով, մենք այստեղ ընդամենը հարյուր զինվոր ունինք, - հարցրեց թագուհին՝ երկյուղագին:

- Հարյուր էլ միաբան,- հարեց թագավորը.— ով որ ազգի հացն ուտում է, ազգի համար էլ կարող է կռվել:

- Մենք պատրաստ ենք. մենք չենք փախչիլ կռվից,- դիտեց վանահայրը. - միայն թե զենք է պակասում մեր

- եղբարց:

- Զենք շատ ունին նրանք, - պատասխանեց թագավորը.— կղզին, փառք Աստուծո, ժայռապատ է. իսկ լաստերի հետ կռվելու համար հարկավոր չէ սուր կամ նիզակ: Հրամայիր, որ քարհատները ժայռեր պոկեն կղզու խարակներից և ժողովեն նրանց ափերի մոտ: Մեր սուրբ հայրերը, կարծում եմ, քարկոծել կարող են. հետևապես, երբ իմ զինվորները կսկսեն նետահարել և կամ կարթերով լաստերը քաշել, նրանք էլ իրանց տարափը կտեղան:

- Այդ կարող ենք անել...

- Թույլ չենք տալ, որ կղզուն մի լաստ մոտենա...

- Բոլորին կխորասուզենք...

Այս ու այն կողմից եռանդով խոսեցին միաբանները:

Տակավին այս խորհրդի մեջ էին թագավորն ու կղզեցիք, երբ արքայի թիկնապահներից մինը ներս մտնելով հայտնեց, թե թշնամու կողմից դրկված մի նավակ գալիս է դեպի կղզին:

- Թո՛ւյլ տվեք, որ մոտենա, մի նավակը մեզ չարիք բերել չի կարող,- հրամայեց թագավորը: Ապա ելնելով յուր կացարանից՝ պատվիրեց թիկնապահներին՝ սպառազինվել իսկույն և իջնել կղզու տափարակը: Նույն տեղ ժողովելու պատվեր տվավ նաև միաբաններին:

Երբ ամենքը հավաքվեցան, թագավորը նույնպես իջավ այդտեղ և, զինվորները առաջից, իսկ միաբանները՝ վերջից կարգերով, կանգնեցրեց նրանց կղզու մուտքի կամ պարիսպների առաջ այնպիսի մի ձևով, որ ափին մոտեցողը կկարծեր, թե կղզին լիքն է զորքերով:

Նավակը, որ վարում էր ցամաքաբերդցի մի հայ, մոտեցավ ափին: Նրա մեջ նստած էին երկու հագարացի իշխաններ և մի քանի զորական: Ելնելով ցամաք՝ նրանք հայտնեցին, թե Բեշիր զորապետի կողմից պատգամ են բերել հայոց թագավորին, ուստի կամենում են տեսնել նրան:

Արքայի հրամանով թիկնապահները առաջնորդեցին նրանց դեպի արտաքին տունը, ուր գտնվում էր այդ ժամանակ թագավորը: Նա չէր ցանկանում, որ օտարները կղզու ներսը տեսնեն, ուստի պատգամավորներին ընդունեց այդտեղ:

- Ի՞նչ բարի հրաման, - հարցրեց թագավորը ժպտալով:

Պատգամավորները գլուխ խոնարհելով՝ պատասխանեցին.

- Բեշիր զորապետը բարեհաճեց յուր ողջույնն ուղարկել Հայոց թագավորին և հայտնել, որ ամիրապետի հրամանով ու դրոշով նա եկել է Սևան կղզին առնելու և իրան՝ թագավորին, գերելու: Բայց որովհետև ինքը Բեշիրը ի ներքուստ բարեկամ է արքային, ուստի առաջարկում է նրան գալ յուր վրանը՝ խաղաղության ու բարեկամության դաշն կռելու, իսկ Սևանն առանց կռվի հանձնել իրան՝ իբրև ամի-

րապետի իշխանության պատկանող կալված: Հակառակ դեպքում, – ավելացրին պատգամավորները, – զորապետը չպիտի խնայե ո՛չ քո անձին և ո՛չ Սևանի բնակիչներին:

Թագավորը թեպետ խորը վիրավորվեցավ այս հանդուգն խոսքերից, բայց յուր սառնությունը պահել աշխատելով՝ ժպտալով պատասխանեց.

– Հայոց երկիրը ամիրապետինն է. ոչ ոք կարող է այդ ուրանալ, ուրեմն հարկ չկա կռիվ մղել այս կողմի դեմ, քանի որ նրա մուտքը փակված չէ ձեր առաջ: Իսկ ինչ վերաբերում է ինձ, հայտնեցեք Բեշիր զորապետին, որ շատ զգացված եմ նրա ողջույնի և ինձ առաջարկած բարեկամության համար: Ասացեք, որ վաղ առավոտ անձամբ կգամ նրան ողջունելու: Տեսությունս հետաձգում եմ մի օր այն պատճառով, որ կարողանամ պատրաստվել և պարտ ու պատշաճ մեծարանքով դիմավորել զորապետին:

Պատգամավորները հիացան թագավորի խոնարհ ու քաղաքավար պատասխանի վրա, որովհետև նրա սիրտը թափանցել չկարողացան, ուստի ուրախ-ուրախ իրանց նավակը դառնալով՝ դեպի բանակն ուղղվեցան:

Երբ Բեշիրը թագավորի պատասխանը լսեց, հրճվեցավ. նա հավատաց, որ թագավորը սարսափել է արդեն յուր զորքի բազմությունից և թե յուր տեսությունը հետաձգել է այն պատճառով, որ արժանավոր ընծաներ պատրաստե յուր համար:

Բայց թագավորը, դառնալով յուրայինների մոտ, հայտնեց, որ պատրաստվին վաղը կեթ՝ թշնամու վրա հարձակվելու:

Արքայի թիկնապահները, որոնց թիվը հազիվ հարյուրի էր հասնում, մնացին ապշած:

«Ինչպե՞ս թե հարձակվել թշնամու վրա. ի՞նչ կարող ենք անել մենք այն ահագին բանակի դեմ...», – մտածեցին նրանք:

Թագավորն այդ իմացավ և զինվորներին դառնալով՝ հարցրեց.

– Կուգե՞ք, որ ձեր թագավորը գերվի Բեշիրից:

– Երբե՞ք, – գոչեցին նրանք միաբերան:

– Պատրաստվեցե՞ք ուրեմն՝ կովելու: Իշխան Մարգալետունին քսան հոգով ջախջախեց այս բանակը, մի՞թե դուք՝ հարյուր հոգիք, նույնը չեք կարող անել:

Մարգալետունու քաջերի անունը ցնցեց զինվորներին:

– Առաջնորդի՛ր մեզ, տեր արքա. մենք հետ չենք մնալ նրանցից, – գոչեցին նրանք եռանդով:

– Ես ձեզ հետ կլինեմ մինչև իմ վերջին շունչը, – ասաց թագավորը: Ապա դառնալով կղզու դարանապետին՝ հարցրեց. – քանի՞ լաստի պատրաստություն ունի կղզին:

– Քսան, եթե գործածական նավակները չհաշվենք, – պատասխանեց դարանապետը:

– Այդ բոլորը թող հանվին դարաններից: Վաղ առավոտ՝ դեռ արևը չծագած, նրանք պատրաստ պիտի լինին՝ ծովն իջնելու:

– Պատրաստ կլինին նույնիսկ այս գիշեր, – հարեց դարանապետը և զլուխ խոնարհելով արքային՝ հեռացավ:

Թագավորի ձեռնարկությունը ավելի քան հանդուգն էր:

Մի քանի տասնյակ զինվորներով գնալ հազարավորների դեմ և այն՝ ջրերի խորքից նրանց հետ կովելու համար, կնշանակեր՝ գնալ իսկական մահվան դեմ:

Վանքի միաբանները, որոնք ավելի լավ էին կշռում վտանգի մեծությունը, խոսեցին այս մասին թագուհու հետ,

իսկ վերջինս եկավ արքային համոզելու, որ հետ կանգնե նա յուր մտադրությունից:

– Այս կղզու մեջ մենք կարող ենք ապահովապես պաշտպանվել, – ասաց նրան թագուհին. – մեր ունեցած զորքը և նրա հետ էլ վանքի միաբանությունը կարող են հաջողությամբ հետ մղել ավերից՝ թշնամու լաստերը: Դրա համար կղզին ունի ամեն հարմարություն: Իսկ կղզուց դուրս՝ չկա քեզ համար հենարան. թշնամին յուր նետերի տարափով կծածկե քո հարյուր զինվորներին, այնուհետև կղզին կմնա արաբացոց կատաղության նշավակ:

– Երկու զորավոր պատճառներ ստիպում են ինձ՝ այդ քայլն անելու, – պատասխանեց թագավորը, – առաջինը՝ իմ արքայական պատվասիրությունը: Այս գոռոզ հագարացին համարձակվեցավ պատգամավոր ուղարկել ինձ և Սևանը պահանջել՝ անվանելով նրան ամիրապետի կալված: Բացի այդ, նա ինձ հրավիրեց յուր բանակը՝ բարեկամության դաշն կռելու, որ իրանց լեզվով կնշանակե՝ գերության շղթայով կապվելու... Այդ թշվառականը, որ ջարդ է կերել Մարգալետունու քսան զինվորներից, այնքան անգոր է համարում Հայոց թագավորին, որ համարձակվում է այսօրինակ նվաստացուցիչ առաջարկություն անել նրան: Այժմ իմ պարտականությունն է՝ հասկացնել նրան, որ առյուծը գառանգղի մեջ էլ առյուծի սիրտ է կրում... Բացի այդ՝ Մարգալետունու օրինակը իմ առջևն է. որքա՛ն էլ իմ զինվորների թիվը նվազ, այսուամենայնիվ, ես պիտի հարձակվեմ, որովհետև ամոթ է, որ Աշոտ Երկաթը Գևորգ իշխանի չափ գոնե կորով չարտահայտե այս դեպքում: Երկրորդ պատճառը, որ առավել զորավոր է, այն է, որ կյանքը կորցրել է յուր արժեքը իմ աչքում... Այժմ ահա՛ հասել է ժամը, և ես պիտի օգուտ քաղեմ նրանից... Ես վայրկյան առաջ կամենում եմ ազատ-

վել խղճի խայթերից, հոգվո անվերջ տանջանքներից... Եվ այս դեպքում ինձ մնում է տակավին մի միփթարություն. այդ այն է, որ այս կովի մեջ ստացածս մահը կարող է իմ անունը փառավորել: Ես, իհարկե, չեմ մտածում իմ հիշատակի, այլ հետնորդների մասին. իմ մահվամբ ես մի խրախուսական օրինակ կթողնեմ նրանց համար...

– Առաջին պատճառը և՛ հարգելի, և՛ իրավացի է. բայց երկրորդը՝ անիրավ, – պատասխանեց թագուհին: – Եթե կյանքը բեռն է դարձել քեզ համար, և դու կամենում ես նրանից ազատվել, դա քո իրավունքն է. բայց քեզ հետ միասին տանել մահվան դեմ ուրիշ հարյուր հոգի, անիրավացի է: Այդ մարդիկը գուցե կղզում պատսպարվելով ազատ մնային վտանգից. ինչո՞ւ աշխարհից ելնելու վայրկենին իսկ ծանրաբեռնվել հանցանքներով... Ինչո՞ւ պատճառ դառնալ ընտանիքների դժբախտության, զրկել նրանց կերակրող ձեռքերից...

– Այդ դեպքում արդեն թույլ չեմ տալ, որ ինձ մեղադրեն. ես արդեն չափել եմ, կշռել իմ քայլը և գիտեմ, թե նա ո՞ւմ կարող է վնասել: Այս հարձակումը գուցե մի գո՛հ ունենա, բայց այդ գոհը կլինի նա, ով հետամուտ է մահվան, մնացյալները հաղթանակով կվերադառնան:

– Տարօրինակ մի գուշակություն է այդ...

– Այդպես է. Բեշիրն այժմ անհոգ նստած յուր վրանում՝ սպասում է իմ անձնատուր լինելուն կամ մեր կղզու «մեծագին գանձերին»... Նրա պատգամավորներն այնպիսի պատասխան տարան այստեղից, որ նա ուրիշ բանի սպասել չի կարող: Ուրեմն անխորհուրդ կերպով չեմ ես այս քայլն անում. թող անհոգ լինին միաբանները, անհոգ լինի և թագուհին:

- Եվ թագուհի՞ն... Ուրեմն դու հավատում ես, որ նա կարող է անհոգ լինել, երբ թագավորը հետամուտ է լինում մահվան...

- Չէի կամենալ վիշտ պատճառել քեզ... Բայց իմ վճիռն անդարձ է...

Հետևյալ առավոտ, դեռ արևը չծագած, լաստերը պատրաստ՝ ջրի վրա էին...

Յուր հարյուր զինվորներից նա ընտրեց միայն յոթանասուն հոգի, որոնք կորովի, մազից չվրիպող նետաձիգներ էին: Դրանց բոլորին տեղավորեց տասը լաստի վրա, յուրաքանչյուր լաստին հատկացնելով յոթ զինվոր, իսկ լաստավարներ կարգեց միաբաններից, որոնք հաջողակ էին այդ գործում:

Ապա ընտրեց յուր համար մի թեթևաշարժ նավակ, ուր վարողներից գատ տեղավորեց նաև յուր ազատանի թիկնապահները: Այնուհետև հրաման տվավ կղզում մնացող զորքին և միաբանությանը, որ շարունակ դիտեն յուր շարժումը և նշան տալուն պես, բոլորը նիզակներով զինված, ելնեն լաստերի վրա և առաջանան դեպի թշնամին:

Այդպես պիտի անեին նրանք՝ ցույց տալու համար, թե կղզուց նոր գորք է հասնում օգնության:

Երբ արևը, Այծենասարի ետևից ելնելով՝ բարձրացավ մի ասպարեզ, թագավորի փոքրիկ նավատորմը սկսավ մեղմ ընթացքով դեպի Բեշիրի բանակն առաջանալ: Արքայի նավակը, որ զարդարված էր դրոշակներով, գնում էր առջևից, իսկ լաստերը հետևում էին նրան՝ գույգ-գույգ: Ձինվորները թեպետ համակ զրահագրեւած, բայց ամփոփած ունեին նիզակներն ու վահանները, որպեսզի կարծել տան թշնամուն, թե զինվորված չեն գալիս իրանց մոտ: Հազիվ քանի մի հարյուր գրկաչափ հեռացան նրանք կղզուց և

ահա՝ Բեշիրի գունդերը եկան խոնվեցան ավերի վրա՝ Հայոց թագավորի և նրա շքախմբի գալուստը դիտելու: Նրանցից շատերն անգն էին. Շատերը՝ մինչև անգամ բուկոտն կամ կիսով չափ հագնված: Ոչ ոք նրանցից չէր սպասում հարձակման:

Իսկ Բեշիրը, որ ձգված էր յուր զարդարուն վրանում, երբ Աշոտ Երկաթի գալուստն իմացավ, հրամայեց, որ շքադիր խմբերը գան և վրանը պատեն, որպեսզի հայոց թագավորը տեսնե ամիրապետի գորավարին՝ կատարյալ շքեղության մեջ: Ապա նա հագավ յուր հարուստ զգեստները, ծածկեց ոսկե ցցունքով զարդարուն ապարոշը, կապեց դամասկյան ոսկեզարդ սուրը և, փառավոր օթոցի վրա բազմելով, սպասում էր հյուրին: Նա որոշել էր՝ պատվով պահել թագավորին մի քանի ժամ. մինչև որ հետը բերած ընծաները նա կհանձնե յուր գանձապահին, իսկ հետո կհրամայեր՝ շղթայի զարնել, որպեսզի Սևանն առնելուց հետո հետիոտն տաներ նրան Դվին... և Դվինի զնդանում յուր դժբախտ գլուխը լալու...

Այս մտքերով էր զբաղված Բեշիրը, երբ Աշոտ արքայի տորմիդն սկսավ մոտենալ ափին...

Հանկարծ թագավորը կապարճակրի ձեռքից արծաթե աղեղն առնելով՝ գոչեց.

- Ժամանակ է, քաջեր, նետերնիդ տեղացեք...

Ձինվորները մի ակնթարթում վահանները ձեռք առան և լայնալիճերը լարելով՝ սկսան արագ-արագ նետաձիգ լինել դեպի հազարացիները:

Մի զարհուրելի աղաղակ ու իրարանցում փրթեց ծովափին: Արաբացիք գլուխները կորցրած՝ սկսան իրար հրելով և կոխկրտելով դեպի վրանները վազել, բայց քաջաձիգ հայերի նետերը սաստիկ արագությամբ տեղալով՝

հետևում էին նրանց և թավալում շատերին ավագուտի մեջ, ժայռերի վրա կամ նույնիսկ վրանների առաջ: Ո՛չ մի նետ ապարդյուն չէր սլանում, ո՛չ մի ճայթյուն առանց գոհի չէր անցնում:

Բեշիրը տակավին գեղեցիկ երագներ էր տեսնում, երբ յուր բանակի մեջ փրթող զարհուրելի աղադակը լսեց. նա շփոթված վեր թռավ տեղից և վրանի դռնում թիկնապահներին պատահեց, որոնք սրտատրոփ, այլալված հայտնեցին նրան, թե հայերը հարձակվել են իրանց վրա:

- Օ՛ն անդր, ի գե՛ն, - գոռաց նա խռպոտ ձայնով և սուրը հանելով վազեց դեպի առաջ:

Բայց փախչող զորականի խռանը պատահելով՝ ստիպված եղավ հետ մղվել դեպի յուր թիկնապահները: Այսուամենայնիվ, զորապետն իրան չկորցրեց, նա աշտանակեց իսկույն յուր ամենի նժույզը, որ բերավ նրան թիկնապահներից մինը և ահավոր սուրը հանելով՝ գոռաց.

- Արաբացի քաջեր, մի՛ թուլանաք, մի՛ շփոթվեք, օ՛ն, հետևեցեք ինձ... հառա՛ջ, սուսերավորներ, հառա՛ջ, նիզակավորներ... թշնամին սակավաթիվ է, հարձակվեցե՛ք, ջարդեցե՛ք նրան...

Բայց զորապետին քչերն էին հետևում, իսկ թիկնապահները գոռում էին.

- Թշնամին ծովի վրա է, տեր, ի՞նչ կարող են անել նրանց մեր սրերն ու նիզակները...

- Օ՛ն ուրեմն, հառա՛ջ, նետաձիգ քաջեր. ցույց տվեք անհավատներին ձեր բազկի զորությունը, ծովակուր արեք այդ սրիկաներին, - գոռում-գոչում էր զորապետը:

Նետաձիգները, արդարև, խմբվեցան նրա շուրջը և ասպարափակ կազմելով՝ սկսան հառաջանալ դեպի ծովափը: Նրանցից շատերն սկսան քաջաբար աղեղները լարել,

նետեր արձակել, բայց բնությունն ինքը օգնության էր հասնում հայերին: Արևը նրանց ետևը լինելով՝ յուր հրափայլ ճառագայթներով խտղտում էր արաբացի զինվորների աչքերը, այդ պատճառով նրանք չէին կարողանում իրանց նետերն ուղղել նպատակին, այլ մեծ մասամբ ձգում էին ծովի դատարկ տարածության մեջ: Մինչդեռ հայերն, ընդհակառակը, չէին շեղում նպատակից... Ծովափը հետզհետե ծածկվում էր դիակներով, և սակայն Բեշիրը դիմադրում էր համառությամբ...

Հանկարծ թագավորի նավակի մեջ բարձրացավ մի կարմիր դրոշ և սկսավ ծածանել օդի մեջ: Դա կղզեցիներին որոշ հրաման տվող նշանն էր:

Իսկույն կղզու առաջ սկսան երևալ նորանոր լաստեր, որոնք հետզհետե դուրս էին գալիս խարակների ետևից և առաջանում դեպի հայոց նավախումբը: Թշնամին պարզ տեսնում էր, որ նրանք լցված էին մարդակույտ բազմությամբ: Երկարաբուն նիզակները, որոնք ձոճում էին լաստերի վրա, ցույց էին տալիս, որ եկողները նոր զորախմբեր են: Պղնձե վահանները և բազմատեսակ զենք ու զրահները, որոնք փայլում էին այդ լաստերի վրա, մի առանձին սպառնական տեսք էին տալիս նրանց:

Բեշիրի զորքերն սկսան վախենալ, նրանցից շատերը, մինչև անգամ, որոշեցին նահանջել կամ միանգամայն փախչել: Որովհետև մտածում էին. «Եթե կովող տորմիդը այսքան մեծ կոտորած է անում, ի՞նչ կլինի մեր դրությունը, եթե օգնական լաստերն էլ հասնեն»: Իսկ այս վերջիններն ավելի բազմաթիվ էին:

Զորապետը նկատեց զորքի այդ խլրտումը և ավելի սկսավ խրախուսել նրանց, բայց յուր ձայնն այլևս չէր ոգևորում լքվածներին... Նրա համհարգներից մինը, մինչև ան-

գամ, մոտեցավ և խորհուրդ տվավ նրան նահանջի փող հնչեցնել:

- Այդ հայերը, տե՛ր, մեծ պատրաստություն ունին, - ասաց նա զորապետին. - փոքրիկ տորմիդով մեր դեմ խիզախելը միայն մի պատրվակ էր, որով նրանք կամեցան քաշել մեզ դեպի կռիվ և զբաղեցնել, զորավոր հարձակումը անշուշտ նոր պիտի սկսեն:

- Այդ եկողներին էլ կջարդենք մենք, - գոռաց զորապետը:

- Չենք կարող, որովհետև նրանց ուրիշները կհետևեն: Երբ ես պատգամավոր գնացի թագավորի մոտ, նրա կողմի լիքն էր զորքերով, մենք պիտի խույս տանք կոտորածից, - պնդեց համհարզը:

Նրանք դեռ այս վեճի մեջ էին, երբ նետաձիգների մի խումբ, որ հանդիպակաց էր կռվող լաստերին, չկարողանալով այլևս դիմադրել նրանց՝ երես դարձրավ և

սկսավ փախչել:

Բեշիրը կատաղած ու այլալված արշավեց դեպի նրանց, բայց հուսահատ խուժանին դիմադրել չկարողացավ: Սաստիկ հոսանքն առավ յուր մեջ նրա նժույգը և առաջ վարեց... փախչող խուժանի մեջ, կարծեցին, թե նա խույս է տալիս ճակատից, ուստի իրանք էլ դիմադարձ եղան և սկսան փախչել: Նահանջն ընդհանուր դարձավ. Բեշիրը դադարեց գոռալուց և յուր գնդապետների հետ միասին հետևեց փախչող զորքին:

Բայց թշնամու նահանջը նոր եռանդ ներշնչեց հայերին: Նրանց լաստերն ալիքների վրա սուրալով՝ հասան եզերքին, մարտիկները իրար ետևից դուրս թռան ցամաք և ահագին աղաղակով ընկան թշնամու ետևից: Հասան շուտով և այն լաստերը, որոնք ահաբեկել էին թշնամուն:

Դրանց վրա եղողները ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ՝ մնացորդ երեսուն զինվորները, որոնց թագավորը թողել էր կղզում, և Սևանի հոգևոր միաբանությունը: Վերջիններս արքայի հրամանով հանել էին վեղարներն ու խույրերը և ծածկել սաղավարտներ, իսկ ձեռքներին բռնել վահան և նիզակ: Նրանք, իհարկե, չպետք է մասնակցեին կռվին, և ոչ իսկ ափին մոտենային, այլ միայն զորագունդ կեղծելու պաշտոն ունեին: Այդ պատճառով նրանցից շատերը կրում էին միանգամայն մի քանի հատ տեգեր, որպեսզի հեռվից ավելի ահավոր երևան թշնամուն:

Թագավորի հնարագիտությունը հաջողեց: Երբ նրա մարտիկները դուրս ելան ցամաք, «խրտվիլակ» տորմիդն էլ հասավ այդտեղ: Երեսուն զինվորները և նրանց հետ միասին երիտասարդ աբեղաները փութացին, միացան կռվող քաջերին և ընկան փախչող հազարացիների ետևից: Հալածողներին ընկերացան մոտակա Յամաքաբերդ, Վալսեր, Գոմաձոր, Նոակծին և այլ գյուղերի հայ բնակիչները: Նրանք թշնամու ցրված գնդերի մեծ մասը ջարդեցին և մնացյալները փախցրին դեպի հեռավոր լեռներն ու հովիտները:

Դառնալով բանակատեղը, հայ կտրիճները հավաքեցին թշնամու թողած ավարը, որ բավական հարուստ էր, կապտեցին ընկածների զենքերը և քակեցին բազմաթիվ վրանները, որոնց հետ նաև Բեշիրի հարուստ տաղավարը, և այդ ամենը միասին փոխադրեցին կղզին:

Թագուհին, որ սրտատրոփ սպասում էր կռվի վախճանին, յուր նաժիշտների հետ միասին իջավ կղզու ափը՝ հաղթական երգերով վերադարձող քաջերին դիմավորելու:

Հայերն այս կռվում կորուստ չունեցան, վիրավորվել էին մի քանի հոգի, որոնց՝ կղզին հասնելուն պես՝ թագավորը հրամայեց փոխադրել հարմար կացարան՝ զգուշու-

թյամբ խնամելու համար: Այնուհետև հոգևոր հայրերը մատուցին տաճարում գոհության պատարագ, որին ներկա էին թագավորը, թագուհին և բոլոր զինվորները: Ապա վերջինները կատարեցին հաղթության խրախճան, որին մասնակցեց շրջականերից ժողովված գյուղական ամբոխը:

Բայց թագավորը տխուր էր և դալկադեմ. նա ժամանակից առաջ քաշվեցավ յուր կացարանը՝ առանց զորքի ուրախության մասնակցել կարողանալու:

Այս հանգամանքը անհանգստացրեց թագուհուն, և նա դիմեց արքայի մոտ՝ նրա տխրության պատճառն իմանալու:

- Ես վիրավորված եմ, – ասաց թագավորը մեղմ ձայնով:

- Վիրավորված... – բացականչեց թագուհին. – ինչո՞ւ ուրեմն չես հայտնում մեզ այդ... ո՞ւր է վիրաբույժը... կանչենք նրան այստեղ...:

- Թո՛ղ, ես չեմ կամենում զորքի ուրախությունը խանգարել... Մի օրից հետո էլ կարող ենք մենք այս վերքը դարմանել, – ընդհատեց նրան թագավորը:

- Բայց դու գունատ ես և թախծադեմ. անշուշտ խոր է քո վերքը...

- Ես տխուր եմ այն պատճառով, որ կենդանի վերադարձա այստեղ...: Այո՛, թշնամին արդեն նահանջում էր, երբ մի նետ եկավ և ցցվեց իմ կողերի մեջ... Արաբացու բազուկը չէր կարողացել Աշոտ Երկաթին սպանելու չափ ուժով ձգել աղեղը...

- Օ՛հ, ինչպե՛ս անսիրտ ես դու, – մրմնջաց թագուհին, և այլևս համբերել չկարողանալով՝ դուրս եկավ իսկույն սրահը և դռան մոտ կանգնած բարապանին հրամայեց՝ վազել վիրաբույժի ետևից:

Վերջինս եկավ, քննեց արքայի վերքը, որ լայն բացված էր նրա կողերի մեջ. լվացավ այն զգուշությամբ, և վրան դարմաններ դնելով՝ կապեց խնամքով: Թագուհու հարցին թե՛

- Որքա՞ն վտանգավոր է նա, – պատասխանեց.

- Փառք Աստուծո, արքայի կյանքին վտանգ չէ սպառնում:

Բայց երբ թագավորը առանձին առնելով հրամայեց նրան ճշմարիտը խոստովանել, նա ասաց.

- Հարվածող նետը, տե՛ր արքա, թաթախված է եղել թույնի մեջ. վերքի արագ բորբոքումը ծանր ապագա է գուշակում...

-

ԶՐԻՑ ՓԱԽՉՈՂԸ ԿՐԱԿԻ ՄԵՋ

Մարգալետունի իշխանը այնքան շատ էր զբաղված յուր նորագույն պատրաստություններով, որ մինչև անգամ օրեր անցրեց՝ առանց Դվինից տեղեկություն առնելու, թե ինչ էր կատարվում այնտեղ: Նա հավատացած էր, թե Բեշիրը Վեդիի հովտում կրած պարտությունից հետ տակավին անշարժ նստած է Դվինում և թե... գաղտնի պատրաստություններ է տեսնում՝ յուր վրա հարձակվելու...

Բայց ո՛րքան մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ դետ կարգված պահապաններից մինը եկավ և հայտնեց, թե «Դվին դարձող կարավանները պատմեցին, որ Բեշիրը բազմաթիվ զորքով հասել է Գեղամա ծովը և Սևանը պաշարել...»:

«Հա՛, նա ուրեմն անակնկալ հարձակում է գործել, որպեսզի արքային հանկարծակի բերի, – մտածեց Մարգալե-

տունին,— անշուշտ, նա կամենում է ինձնից կրած հարվածի վրեժը լուծել թագավորից... Ուրեմն, արքան ծանր դրության մեջ է, պետք է շտապենք՝ նրան օգնելու»:

Այս մտածությամբ դուրս գնաց իշխանը, որպեսզի հրաման տա զորքին՝ ժամ առաջ պատրաստվելու և դեպի Սևան ուղղվելու:

Բայց հագիվ թե նա հանդես արավ զորքին և հայտնեց նրանց յուր դիտավորությունը, ահա՛ Սևանից հասավ արքայի բանբերը, որ ավետեց նրան թագավորի մղած կռվի և տարած հաղթության ուրախարար լուրը:

– Փա՛ռք ամենակարող Աստծուն, որ հաջողում է մեզ... – բացականչեց իշխանը և սաղավարտը հանելով՝ աչքերը դեպի երկինք բարձրացրեց և զգացված ձայնով Դավթի սաղմոսը ասաց. «Տէր, զի՛ քաղում եղեն նեղիչք մեր և բազումք յարեան ի վերայ մեր: Բազումք ասէին զանձնէ մերմէ, թէ չիք սոցա փրկութիւն առ Աստուած իւրեանց: Այլ Դու, Տէր, օգնական մեր ես, փառք մեր և բարձրացուցիչ գլխոյ մերոյ... Ոչ երկիցոյք ի բիրուց զորաց նոցա, ոյք շուրջանակի պատեալ պահեալ պաշարէին զմեզ... զի Դու հարեր զամենեսեան՝ ոյք էին ընդ մեզ թշնամութեամբ ի տարապարտուց և զատամունս մեղաւորաց փշրեցեր...»:

Ժողովուրդն ու զորքը ծնկան եկան, իսկույն գոհության աղոթք մրմնջացին Աստծուն:

* Տէր, ի՛նչ բազում եղան մեզ նեղողները, և շատերը վեր կացան մեզ վրա: Շատերն էին ասում մեր անձերի մասին, թե՛ սրանց փրկություն չկա իրենց Աստուծո մոտ: Բայց Դու, Տէր, մեր օգնականն ես, մեր փառքը և մեր գլուխը բարձրցնողը... Երկուդ չունեցանք, նրանց բյուրավոր զորքերից, որ շուրջբոլորը շրջապատ պաշարել էին մեզ... քանզի Դու հարվածել ես ամենքին, որ անմեղ տեղը թշնամությամբ էին վարվում մեզ հետ, և մեղավորների ատամները փշրել ես (սաղմոս Գ):

Ապա օրվա մնացորդը անցուցին նրանք ուրախ կերուխումով, որին մասնակցեց ինքը՝ իշխանը յուր համհարզներով և ուխտի անդրանիկ զինվորներով:

Մինչդեռ հայերը Սևանում ու Գեղում ուրախության տոն էին կատարում, Բեշիրը, իբրև վիրավոր վագր, զայրացած ու կատաղած դիմում էր դեպի Ոստան: Նա ժողովել էր յուր փախչող զինվորներին, կարգի էր բերել նրանց և գալիս էր չարյաց սկզբնապատճառ Գեղը կործանելու: Նա գիտեր, որ Մարգալետունին գտնվում է Ուրծաձորում, բայց չէր կարծում, թե բարձրացած կլինի Գեղ:

Այս պատճառով, երբ համհարզներից մինը զգուշացրեց զորապետին Գևորգ իշխանի անակնկալ հարձակումից, նա պատասխանեց.

– Այդ սրիկան թափառում է կիրճերում. նա չի կարող բաց դաշտի վրա հանդիպել մեզ կամ մարդաշատ տեղերում ամրանալ: Եթե գիշերները զգուշանանք, ցերեկով նա չի համարձակիլ մեզ մոտենալ:

Այս հույսով Բեշիրը Կոտայքն անցավ և մտնելով Ոստան, բանակ դրավ Երանոս գյուղի առաջ՝ Ազատի ափին:

Այստեղից նա բանբեր ուղարկեց Գեղ և պահանջեց բերդի բանալիները: Նրան թվում էր, թե գեղցիք, ապագա սրածությունից վախենալով, չեն ընդդիմանալ յուր հրամանին:

Բայց որքա՛ն մեծ եղավ նրա զայրույթը, երբ բանբերը հետ դարձավ բացասական պատասխանով:

– Մեր բերդի բանալիները խիստ ծանր են,— ասել էին գեղցիք բանբերին,— դու միայնակ տանել չես կարող. ասա՛ Բեշիրին, որ ինքը գա այն ստանալու:

– Նրանք ուրեմն իմ հրամանը ծաղրեցի՞ն,- գոռաց Բեշիրը:

- Այո՛, տեր. մինչև անգամ հայհոյանք արձակեցին քո դեմ...

- Հայհոյա՞նք... լավ. ես ջարդել կտամ այդ հայհոյող բերանները... Բայց... որքա՞ն գորք ունին այդ սրիկաները:

- Զգիտեմ, տեր, ինձ թույլ չտվին բերդը մտնելու, աշտարակի վրայից խոսեցին հետս, - պատասխանեց բանբերը:

Զորքի գլխավորները, վախենալով անհայտ ուժի դեմ հարձակվելուց, խորհուրդ տվին Բեշիրին՝ իջնել Դվին, հանգիստ տալ զորքերին և ապա կազդուրված ուժով վերադառնալ Գեղ:

- Մինչև այն՝ մենք միջոց կգտնենք՝ նաև գեղացիների ունեցած զորքի մասին տեղեկություն առնելու, - ավելացրին նրանք:

- Ո՛չ, ես կրկնակի պարտություն կրելուց հետ Դվին վերադառնալ չեմ կարող, - պատասխանեց զորապետը: Ես սովոր եմ հաղթանակով մտնել Դվին և այդպես էլ կմտնեմ:

Կամակոր հագարացուն համոզել անկարելի էր. գնդապետները ստիպված էին՝ նրա հրամանը կատարելու:

Մայիսյան առավոտ էր...

Երանոսի գյուղապետը, համաձայն Մարգալետունու կարգադրության, ժամ առաջ արդեն մարդիկ էր ուղարկել Գեղ՝ հագարացոց գալուստը իշխանին հայտնելու: Վերջինս յուր զորքերով կազմ և պատրաստ սպասում էր Բեշիրին:

Եվ որովհետև հայերը երկու հաղթություններից արդեն քաջալերված էին, ուստի իշխանը որոշել էր չփակվել բերդում, այլ հարձակվել թշնամու վրա, հենց որ վերջինս Գեղա լեռան լանջերը կբարձրանար: Հայ զորքերը անժույժ սպասում էին պահանորդների ազդարար նշանին: Ամեն

մեկը նրանցից որոշել էր մի որոշ սխրագործությամբ փառավորվել: Այլևս չկար այն երկյուղը, որ պաշարում էր հայ զորականին՝ հագարացու հարձակման լուրը լսելիս: Իշխան Մարգալետունու ձայնը գերբնական ուժ էր ներշնչում նրանց, ամեն մեկը հավատում էր, թե չի կարող հաղթվել այն զորքը, որ Գևորգ իշխանի հետ միասին է կռվում:

Երբ Բեշիրը Դվնո վտակն անցնելով՝ սկսավ դեպի Գեղա լանջերը բարձրանալ, տեսավ, որ լեռան կատարը բռնված է թանձր մառախուղով: Գեղա բերդը չէր երևում ամենևին, իսկ լեռան վերին լանջերը ծածկված էին մշուշով...

Հագարացիք արդեն հասել էին լեռան կեսը և մտնում էին մառախուղի սահմանը: Համհարզներից մինը հիշեցրեց զորապետին մշուշի վտանգավոր լինելու մասին: Բայց Բեշիրը աներկյուղ պատասխանեց:

Հազիվ զորապետը յուր խոսքը վերջացրեց, և ահա հանկարծ հայոց գնդերի աղաղակը որոտաց: Ինչպես զայրացած մի հեղեղ թափվեցան նրանք հագարացիների վրա և աննահանջ կատաղությամբ սկսան կոտորել: Հարձակումը անսպաս էր. թշնամին գլուխը կորցրեց և պատրաստվում էր փախչելու, բայց Բեշիրի աղաղակը և գնդապետների խրախույսը արգելք եղան նրան: Առանց տեղն ու դիրքը ճանաչելու և հարձակվողների որքանությունն իմանալու, հագարացիք ճակատ կազմեցին լանջերի վրա և սկսան պաշտպանվել, բայց դիմադրությունը հուսահատական էր: Նրանք կռվում էին միայն զորավարի ներկայությամբ, բայց հենց որ նա հեռանում էր մյուս կողմը, սկսում էին քայլ առ քայլ նահանջ տալ դեպի զառիվայրերը: Իսկ հայերի թափը այնքան զորավոր և հարվածները բազմաձեռն էին, որ մի ժամվա ընթացքում լեռնալանջը դիակներով ծածկվեցավ:

Նրանցից շատերը ձիաների գեշերի հետ միասին գլորվում էին դեպի ձորերը:

Մարգպետունու զինակիցները, այն է՝ Վահրամ սեպուհը, Գոռ իշխանիկը և ծերունի Մուշեղը կովում էին յուրաքանչյուրը մի կետի վրա. նրանց գնդերը, անտառի մեջ փրթած փոթորկի նման, ավերում էին իրանց շուրջը, շարունակ դեպի վայր մղելով ընդդիմականներին: Հզոր դիմադրություն էր ցույց տալիս միայն Բեշիրը մի խումբ արաբացի քաջերով, որոնց կատաղի նժույզները ծառանում, սլանում էին լեռնալանջի այս ու այն կողմը՝ աշխատելով ոտնահար անել սուսերամերկ կամ նիզակավոր հայ մարտիկներին:

Գևորգ իշխանը, որ հերոսաբար կովում էր սարատափի վրա, տեսավ Բեշիրի շահատակությունը և նրա խմբի ճիգը՝ դեպի վեր բարձրանալու:

Կարծես մի նոր զայրույթ բռնկեց նրան: Ճեղքելով հանդիպակաց խմբերը՝ նա խոյացավ դեպի գորապետը:

– Դեպի ո՞ւր, թշվառական, – որոտաց նա ահավոր ձայնով և մոտ հասնելով՝ ուղղեց նիզակը հագարացու կրծքին: Նրա աշտեն, սակայն, չթափանցեց պողպատե ասպարը, որով գորապետը դեմ դրավ հարվածին, այլ սահելով ցցվեցավ նժույգի կրծքում: Երիվարը թավալվեց, բայց Բեշիրը թռավ դեպի հետ: Խոնվեցան իսկույն նրա թիկնապահները և մեջ առին Մարգպետունուն: Փոքր մի ևս և մահը անխուսափելի էր իշխանի համար, որովհետև նրա մի հարվածին պատասխանում էին մի քանի ուրիշները: Բայց այս անգամ հորը օգնության հասավ որդին, նա յուր զինակիցների հետ միասին իջավ վերին լանջերից ինչպես արծիվ և ընկավ շրջապատող խմբակի վրա: Նիզակներ էին, որ շամփրում

էին, և սրեր, որոնք արագ-արագ իջնում էին մարտիկների գլխին կամ թափանցում նրանց կուրծքն ու կողերը:

Արաբացոց այս խումբն էլ երկար չդիմադրեց. նա հետ նահանջեց դեպի վայր, որոնելով գորապետին: Բայց Բեշիրը չէր երևում ոչ մի տեղ. նա ձորակի ճանապարհով խույս էր տվել դեպի Դվին, որովհետև յուր գորքի պարտությունն ակներև տեսել էր. ուստի փութացել էր գոնե յուր կյանքն ազատելու...

Այս անգամ Մարգպետունին չհետևեց փախստականներին, հաշվելով, թե Դվինը մոտ է և այստեղից կարող են օգնության հասնել փախչողներին: Նա ժողովեց յուր քաջերին, ստուգեց ընկածների թիվը, որոնք միայն մի քանի տասնյակ էին, ապա գոհության աղոթք կարդաց Աստծուն նույնիսկ ճակատի տեղը, և աշտանակելով նժույգը՝ վերադարձավ Գեղ: Նրան հետևեցին յուր զինակիցներն ու գորքը, ցնծության աղաղակներով և հաղթական երգեր երգելով:

ԱՆՀԱՆԳԻՍՏ ՄԱՐԴԵԼ

...Անցել էին ամիսներ: Մարգպետունու տարած հաղթություններն իրանց արդյունքը բերին: Հագարացիք հետզհետե հայաբնակ գավառներից չքացան. Բեշիրը յուր ունեցած գորքով փակվեց Դվինում՝ առանց այնտեղից ելնել համարձակելու: Բերդերում ամրացած հայ իշխանները սիրտ առան Մարգպետունու օրինակից և, թողնելով պաշարված դրությունները, հարձակվեցան իրանց սահմաններում որջացող արաբացի հրոսակների վրա և վանեցին նրանց ամեն տեղից: Նորեն խաղաղություն տիրեց, ժողովուրդը

շունչ առավ և շինականն ու քաղաքացին սկսան իրանց առտնին գործերով զբաղիլ:

Բացի այդ՝ պետական գորախմբերը, որոնք արքայի երկարատև բացակայության և, մանավանդ, միմյանց հաջորդող անհաջողությանց պատճառով ցրվել էին զանազան կողմեր և կամ այս ու այն իշխանի դրոշի տակ մտել, լսելով Մարգալետունու հաջողությունները և իմանալով, որ նա գործում է թագավորի հրամանով՝ գունդագունդ եկան և միացան նրա զորքին: Այսպիսով Մարգալետունու բանակը ստվարանալով՝ զորքերի թիվը հասավ հազարների:

Եվ ահա՝ հաջողությունները նոր միտք ծնեցրին իշխանի գլխում: Նա որոշեց ձեռնարկել այնպիսի մի գորավոր միջոցի, որով կարողանար միանգամայն երկիրը հագարացիներից ազատել և գահի հաստատությունն ընդմիշտ ապահովել: Նա կամենում էր հարձակվել Դվինի վրա, գրավել մայրաքաղաքը և հալածել այդտեղից Բեշիրին, քանի ոստիկանը չէր վերադարձել Ատրպատականից:

Բայց որովհետև յուր այդ ձեռնարկությունն ավելի դժվարին էր քան առաջինները, ուստի մտածեց ավելի հիմնավոր պատրաստություններ տեսնել դրա համար: Նա խորհուրդ արավ յուր զինակիցների, այն է՝ Վահրամ սեպուհի, Մուշեղ բերդակալի և Գոռ որդու հետ և որոշեց, որ զորաբանակը մնա տակավին Գեղա լեռներում, ուր Մագազի, Ոստանի և Ուրծաձորի ժողովուրդը առատ պաշար էր հոգում նրա համար, իսկ ինքը գնա Բագարան՝ խորհուրդ տալու կաթողիկոսին՝ վերադառնալ յուր աթոռ-Դվին, ապա անցնել Երազգավորս՝ հորդորելու արքանդբայր Աբասին՝ հաշտվել թագավորի հետ և սիրով ընդունել նրան, եթե վերջինս վերադառնալու լիներ յուր աթոռանիստը՝ Երազգավորս: Այնուհետև նա պիտի դիմեր Սևան՝ թա-

գավորին ու թագուհուն հրավիրելու, որպեսզի Դվինի վրա հարձակված ժամանակ Ոստանում գտնվեր թագավորը և օգներ իրան յուր մասնակցությամբ կամ խորհուրդներով:

Կեսօր էր: Իշխանը յուր խմբով Ախուրյանն անցնելով՝ սկսավ դեպի Բագարանի լանջիվերը բարձրանալ: Այդ վերելքը, որ դյուրագնաց էր, սկսում էր գետաձորից և աստիճանաբար բարձրանում մինչև քաղաքի հարավային սահմանը, ուր կանգնած էին պարիսպները, նրանց վրա շրջում էին պահանորդներ, որոնք ուշադրությամբ դիտում էին մոտեցողներին:

Նժույգներն ընթանում էին արշավասույր, և նրանց ասպազները փայլում էր արևի առաջ: Խմբի համարձակ ընթացքից գուշակեցին պահապանները, որ եկվորները բարեկամներ են: Ուստի ամրոցի երկաթապատ դռներն անարգել բացվեցան նրանց առաջ:

Իշխանը դիմեց ուղղակի սպարապետի ապարանքը՝ յուր առաջին ողջույնը նրան մատուցանելու: «Բռնավորը», որ տակավին թագավոր էր անվանում իրան և նույն անունով ճանաչվում թե՛ Շիրակի դաշտում և թե՛ Արշարունյաց ձորում, ընդունեց իշխանին արժանավայել մեծարանքով:

– Եթե իմանայի, որ հաղթող Մարգալետունին պիտի մեզ այցելե, շքախումբ կուղարկեի նրան դիմավորելու, – ասաց սպարապետը ժպտալով:

– Քո խոնարհ ծառան, մեծափառ, տեր, գոհ է արդեն այս ընդունելությամբ, որին, գուցե և, արժանի չէ, – պատասխանեց իշխանը համեստությամբ:

– Արժանի՞ ... ի՞նչ ասացիր դու, – հարցրեց իսկույն սպարապետը, – քեզ դափնիներով պիտի պսակեն և հաղթական կամար կանգնեն ամեն տեղ: Բեշիրը փախուստի վրա է մտածում, իսկ Դվինի, ամիրաները դողալով են քո

անունն արտասանում... Ինչո՞ւ այդ աստիճան սարսափեցրել էս դու նրանց:

Մարգալետունին ժպտաց և այդ ժպիտի տակ թաքցրեց յուր կասկածը, որով նա վերաբերվում էր դեպի սպարապետի անկեղծությունը: Նա գիտեր, որ այդ գովությունները տրվում են իրան առերես, և յուր զենքի հաջողությունը բնավ ցանկալի չէ «Բռնավորին»:

- Կփափագեի իրավամբ արժանանալ այդ դրվատյաց... բայց որքա՞ն հեռի եմ ես նրանցից, – նկատեց իշխանը լրջությամբ:

- Օ՛, մի՛ ասիր այդ. իմ եղբորորդին բախտավոր է, որ քեզ նման զինակից ունի, – բացականչեց սպարապետը. Բոլոր Երասխաձորը կնվիրեի նրան, ով քեզ զուգատիպ մի համհարզ կգտներ ինձ համար:

Իշխանը սևեռեց յուր հայացքը սպարապետի աչքերին, կամենալով, կարծես, թափանցել նրա սրտի մեջ և դուրս կորզել այդտեղից չարակամության ու նախանձի ոգին:

Նրան թվում էր, թե հենց այդ ոգին է, որ խոսում է յուր հետ այդ վայրկենին. նա խոր վիշտ զգաց և հոգվոց հանեց...

Եվ ինչպե՞ս չվշտանար: Յուր առաջ կանգնած էր Սմբատ թագավորի հարազատ եղբայրը, պարթև հասակով, գեղեցիկ դեմքով, քաջալանջ և հաստաբազուկ. նրա ձայնը որոտում էր, երբ խոսում էր յուր հետ, և գետինը թնդում, երբ քայլում էր նրա վրա: Եվ այս հզոր մարդը փոխանակ թագավորի, հետևապես, և հայրենիքի պաշտպանը լինելու, նրա թշնամին ու հակառակորդն էր. փառամոլությունը փակել էր նրա հոգու աչքերը, օտարի նենգամտությունը հիմարացրել էր նրան և մահմեդական մի ոստիկանի տված ունայն թագը մեռցրել էր նրա սրտում զգացմունքներից

ազնվագույնը՝ սերը դեպի հայրենիքը... Եվ այս գորավոր հսկային փոքրացնում, ոչնչացնում էր չարակամության զգացումը, նրա լեզուն չէր կարողանում «թագավոր» անունը տալ Աշոտ Երկաթին, նրա մասին խոսելիս՝ նա ասում էր «իմ եղբորորդին», կարծես վախենալով, թե միգուցե «արքա» կամ «թագավոր» անվանելով նրան՝ զրկե իրան աշխարհի բոլոր բարիքներից... Եվ սակայն գովաբանում, բարձրացնում էր նրա հավատարմին, աշխատում էր գրավել Մարգալետունու սիրտը...

Այս ամենը հասկանում էր իշխան Մարգալետունին... ուրեմն... ինչպե՞ս չհառաչեր հայրենասեր հոգին:

Սակայն սպարապետը իշխանի հայացքից խուսափելու համար շտապեց հարցնել նրա գալստյան պատճառը:

- Բազարանը, իշխան, դու չես սիրում բնավ, անշուշտ, ունիս դու մի կարևոր խորհուրդ, որ ստիպել է քեզ՝ մեզ այցելելու, – ավելացրեց նա ժպտալով:

- Այո՛, ունիմ, – պատասխանեց Մարգալետունին և հայտնեց նրան յուր գալստյան պատճառը, որ էր՝ դարձնել կաթողիկոսը յուր աթոռը:

- Ինչո՞ւ համար ես կամենում զրկել մեզ վեհափառի հովանավորությունից, – հարցրեց սպարապետը՝ խորհրդավոր եղանակով:

- Նրա համար, որ այսօր կամ վաղը ոստիկանը պիտի վերադառնա Ատրպատականից և եթե անտեր գտնե կաթողիկոսարանը, անշուշտ կհափշտակե նրան, որպեսզի դրանով Բեշիրի կրած պարտության վրեժը լուծե մեզանից:

- Բայց ի՞նչ կշահե նա դրանով:

- Ինչ կշահե... մի՞ թե հայտնի չէ քեզ այդ: Հարյուրավոր վանքեր ու միաբանություններ կերակրվում են կաթողիկոսարանի կալվածոց հասույթով...

Վեհափառը... ընդունեց իշխանին՝ սիրով ու օրհնությամբ և, բազմեցնելով կողքին, յուր գոհությունն ու անսահման հիացումը հայտնեց այն քաջագործությանց համար, որ նա կատարել էր միայնակ:

- Ես կամեցա ապացուցանել մեր իշխաններին և քեզ, Վեհափառ տեր, թե մեծ գործեր կատարելու համար հարկավոր չեն մեծ ուժեր, այլ միայն հաստատուն կամք, թե հայրենիքը փրկելու համար չպետք է սպասել հաջող հանգամանքների, ոչ էլ իշխանների ձեռնտվությունը մուրալ, այլ պետք է հուսալ միայն Աստուծո և սեփական բազկի վրա և անձը նվիրելու չափ հայրենասիրություն ունենալ: Ես ապացուցեցի այդ կարծյաց ճշմարտությունը, այժմ ձեզ է մնում հետևել իմ օրինակին, - նկատեց իշխանը՝ օգուտ քաղելով կաթողիկոսի խոսքերից:

- Ի՞նչ պիտի անենք մենք, - հարցրեց կաթողիկոսը՝ անհանգստանալով:

- Ձեզանից յուրաքանչյուրը պիտի կատարե յուր պարտքը:

- Այսի՞նքն:

Իշխանը հայտնեց նրան մի քանի խոսքով՝ Դվինը գրավելու համար ունեցած յուր դիտավորությունը, այլև վեհափառի՝ յուր Աթոռը դառնալու մասին ունեցած ցանկությունը:

- Դու կամենում ես Դվինը գրավել... — զարմացած հարցրեց վեհափառը:

- Այո՛, և որքան կարելի է՝ շուտ:

- Եվ դու չե՞ս վախենում ամիրապետի բարկությունից, արաբական հզոր քանակներից:

- Ո՛վ է ամիրապետը. մենք մեր թագավորն ունինք, - բացականչեց իշխանը՝ եռանդով... — արաբացին Արաբիայում պիտի իշխե և ոչ թե Հայոց երկրում:

- Թո՛ղ այդպես լինի. ես չցանկացողը չեմ:

- Այդպես կլինի, վեհափառ տեր, եթե չես հապաղիլ՝ խնդիրս կատարելու:

- Ի՞նչ խնդիր:

- Մի վայրկյան առաջ հայտնեցի, դու պիտի վերադառնաս քո Աթոռը:

- Դվի՞ն:

- Այո՛:

- Բայց ի՞նչ օգուտ ունի քեզ համար իմ վերադարձը, ես կովող չեմ, ոչ էլ գորախումբ ունիմ, որով կարողանայի քեզ օգնել: Եթե դու մտադիր ես Դվինը գրավել և հույս ունիս քո գործության վրա, գրավի՛ր նրան, ազատի՛ր քաղաքը հագարացիներից, այն ժամանակ ես կվերադառնա՛մ իմ Աթոռը՝ քո կյանքը լիաբերան օրհնելով...

- ... Հագարացին իրավունք չունի այս երկրի վրա. նա մի հափշտակիչ, մի ավազակ է: Այն հայը, որ տիրապետ է անվանում նրան, մի դավաճան է, իսկ դավաճանին իրավունք ունի մեռցնել առաջին զինվորը՝ առանց արդարության դեմ մեղանչելու...

... Իշխանի խիստ լեզուն, փոխանակ վեհափառի բարկությունը գրգռելու, ընդհակառակը՝ ճնշում, մեղմացում էր նրան: Նա տեսնում էր, որ այդ մարմնացյալ եռանդը խոսում էր ոչ թե յուր, այլ հայրենիքի օգտին. ինչպե՞ս ուրեմն զայրանար նրա դեմ: Չէ՞ որ ինքն էլ պակաս չէր սիրում այդ հայրենիքն ու նրա ազատությունը, բայց ի՞նչ աներ, որ Աստված չէր տվել իրան Մարգպետունու սիրտը, Մարգպետունու հոգին. նա վախենում էր... արաբական սրերից...

Կկամենար, այո՛, ծառայել փրկության գործին, կկամենար՝ մինչև անգամ զոհվել... Բայց չէր կարող...

- Ղևոնդյանց հետ դասվիլ... – խոսել սկսավ վեհափառը, – կցանկանայի, այո, արժանանալ այդ փառքին, Բայց մի՞թե կարող եմ:

- Կամենալը կարենալ է: Եվ հարմար առիթը, ահա՛ հրավիրում է քեզ: Քա՛ջ եղիր, արհամարհի՛ր անցավոր կյանքը, կատարի՛ր այն՝ ինչ որ քարոզում ես աշակերտներիդ և քո հիշատակը եկող սերունդները կօրհնեն...

- Ի՞նչ պիտի լինի իմ գործը Դվինում, – հարցրեց վեհափառը:

- Պիտի հովանավորես այն մարդկանց, որոնք քո հոգևոր ծառաների անունով կապրեն կաթողիկոսաբանում: Ցերեկը նրանք պիտի քնեն, իսկ գիշերը գործեն:

- Իսկ եթե մատնիչները մեզ խանգարեն՝

- Այն ժամանակ մի քանի մարդկանց մահ կհասնի, նրանց թվում, գուցե և հայրապետին. Բայց այդ զոհերն անհրաժեշտ են:

- Ծանր պայման է այդ...

- Ի՞նչ, մեռնելը: Կա՞ միթե ավելի դյուրին և սիրելի բան, քան հայրենյաց համար մեռնելը:

- Քաջի և հայրենասերի համար, այո, դյուրին է, Բայց...

- Դու քաջ չես, վեհափառ տեր, այդ գիտեմ, Բայց հայրենասեր ես, այդ չես ուրանալ:

- Թո՛ղ կատարվի քո կամքը, սիրելի իշխան, եթե Աստված մահ է որոշել ինձ համար, կընդունեմ նրան հոժարությամբ: Մարտիրոսների կարգը չեն դասիլ ինձ, գիտեմ, Բայց անեծքը գոնե չի մոտենալ իմ շիրմին, – խոսեց վեհափառը՝ վճռական եղանակով:

- Աստուծով ազատ կմնաս փորձությունից, վեհափառ տեր. Բախտն արդեն ծիծաղում է մեզ, անկարելի է, որ այս վերջին ձեռնարկությունը ևս չհաջողե նա մեզ, – հուսադրեց իշխանը կաթողիկոսին:

- Տեսնենք. գուցե Աստված լսե արդարների աղոթքը:

Իշխանը վեր կացավ տեղից, համբուրեց վեհափառի աջը և շնորհակալություն անելով նրան՝ յուր խնդիրը չմերժելու համար, հարցրեց, թե ե՞րբ կհաճի մեկնել Բագարանից:

- Նույնիսկ վաղը, եթե անհրաժեշտ է շտապել, – պատասխանեց կաթողիկոսը:

- Այո՛, անհրաժեշտ է. յուրաքանչյուր ավուր կորուստը անփոխարինելի վնաս կարող է բերել մեզ... Դու գնում ես Դվին՝ կաթողիկոսաբանը ոստիկանի հափշտակությունից ազատելու համար:

Վեհափառը բավարար գտավ այդ առարկությունը և պայման դրավ իշխանի հետ՝ ելնել Բագարանից երրորդ օրը: Իսկ մինչև այն՝ իշխանը պիտի պատրաստեր յուր մարդիկը, որոնք կմիանային կաթողիկոսի հետևորդներին Ծննդոց անտառում և նրանց հետ միասին կուղևորվեին Դվին:

Նույն օրը ևեթ հրաժեշտ տվավ Մարգալետունին Աշոտ սպարապետին և յուր թիկնապահների հետ ուղղվեցավ դեպի Գեղա լեռները:

...Բայց օրերը հաջորդում էին միմյանց, և կաթողիկոսը չէր երևում...

Զինվորներից ոմանք ցանկություն հայտնեցին ուղարկել Բագարան իրանցից մեկին և կաթողիկոսի ուշանալու պատճառն իմանալ: Բայց մյուսներն արգելք եղան՝ հայտնելով, թե իշխանը հրամայել է իրանց՝ սպասել. ուրեմն և պիտի սպասեն, որպեսզի ովևե սխալ քայլ անելով՝ իշխանի դիտավորությունները չխանգարեն:

Բայց որտե՞ղ էր այդ միջոցին ինքը՝ Մարգարետունին:

Նա գտնվում էր Երազգավորսում՝ Աբաս արքաեղբոր մոտ: Դվինի գրավելու մասին հարկ եղած որոշումն անելուց և նախնական պատրաստությունները տեսնելուց հետո, նա դիմել էր Աբասին՝ նախ թագավորի հետ նրան հաշտեցնելու և ապա այդ քաջի աջակցությունը ձեռք բերելու՝ յուր մտադրյալ գործի համար:

Աբասն այդ ժամանակ ապրում էր յուր հոր՝ Սմբատ թագավորի կառուցած ապարանքում: Յուր եղբոր պես նա էլ գեղեցիկ, բարձրահասակ, ամուր կազմվածքով և, մանավանդ, ազդեցիկ դեմքով մի տղամարդ էր: Թեպետ տարիքով ավելի փոքր էր, քան թագավորը, բայց հորից ավելի խոհեմ և շրջահայաց էր: Բացի այդ, նա ավելի պարկեշտ և բարոյասեր էր, քան Աշոտը, և հենց այդ պատճառով էլ սրտմտած էր եղբոր դեմ, որ նա առաքինի հորից ժառանգած գահի պատիվն արատավորել էր յուր ապօրինի ընթացքով:

Արքաեղբոր այդ սրտմտությունից օգուտ քաղեցին յուր ժամանակին նրա աներ արխագաց իշխանը և հորեղբայր Աշոտ Բոնակալը և միացրին նրան իրենց հետ՝ թագավորին դավով գահընկեց անելու համար: Այդ դավադրու-

թյունը, ինչպես յուր տեղը իմացանք, անհաջող անցավ: Թագավորը չկամենալով եղբորից վրեժ առնել՝ արխագաց Գուրգենի երկիրն ավերեց, որով Աբասին ավելի զրգռեց: Ապա երբ յուր սուրն Աշոտ Բոնակալի վրա դարձուց, սակեղծավորաբար հաշտվեց նրա հետ, արքաեղբայրը, սակայն, չմոտեցավ թագավորին, ոչ էլ հաշտվելու փորձ արավ, որովհետև յուր գծտության պատճառը բոլորովին տարբեր էր Գուրգեն Արխագի և Աշոտ Բոնակալի ունեցած պատճառներից. նա անգործ նստել էր Երազգավորսում և այլևս ոչնչի չէր խառնվում: Նա մինչև անգամ մերժեց Մարգարետունու խնդիրը, երբ վերջինս մի քանի ամիս առաջ եկավ խնդրելու իրան՝ միանալ դաշնակցել ցանկացող իշխանների հետ:

Եվ այժմ, երբ նա նորեն մտավ Երազգավորս՝ Աբասին յուր եղբոր հետ հաշտեցնելու դիտավորությամբ, մտածում էր, թե անկարող պիտի լինի դարձյալ համոզել նրան: Միակ վստահությունը ներշնչում էին իրան յուր վերջին հաղթությունները: Դրանք իրավունք էին տալիս նրան՝ ավելի ազատ խոսելու և այդ իշխանապետերից պահանջներ անելու: Այդ վստահությամբ նա դիմեց կաթողիկոսին և այդ վստահությամբ էլ մտավ Երազգավորս: Բայց այս անգամ, երբ նա ներկայացավ Աբասին բոլորովին կերպարանափոխ գտավ նրան: Նա ոչ միայն ընդունեց իշխանի առաջարկությունը՝ թագավորի հետ հաշտվելու, այլև հայտնեց, թե պատրաստ է յուր զորքերը նրա հրամանատարության հանձնելու:

- Քո կատարած գործերն ամաչեցրին ինձ,- ասաց նա իշխանին՝ անկեղծորեն: Երբ ես իմացա, թե դու Ուրծաձորում հարձակվել ես Բեշիրի զորաց դեմ՝ միայն քսան հոգով և նույն հարձակումը կրկնել ես Գեղա ամրոցի մոտ և երկու

անգամ էլ հաղթություն տարել, այն օրից արդեն ուխտեցի՝ միանալ քեզ հետ: Այստեղ՝ Երազգավորսում, ես ունիմ բարեկարգ բանակ. առաջնորդիր նրան, ուր որ ցանկալի է քեզ: Իսկ թագավորին ես կպարզեմ իմ աջը՝ անկեղծ հաշտությամբ և կընդունեմ նրան այստեղ՝ արժանավայել փառքով: Հարցն այն է, թե կեղևն՝ նա Սևանից թե՛ ոչ, - ավելացրեց արքաեղբայրը:

- Եթե նա իմանա, թե դու հաշտության ձեռք ես պարզում իրան, նա ուրախությամբ յուր աթոռանիստը կդառնա:

- Այո, ես հաշտվում եմ նրա հետ, ես ներում եմ նրան յուր թուլությունները, որոնք ներելի չեին՝ իբրև թագավորի... Այո, ներում եմ. բայց վախենում եմ, թե նա համառի յուր որոշման մեջ, չվերադառնա Երազգավորս: Իսկ ես սրտանց կամենում եմ տեսնել նրան նորեն յուր աթոռի վրա... Իսկ թագուհին շատ վիշտ է կրել. պետք է նրան սփռփել...

Մարգալետունին զարմացավ՝ տեսնելով Աբասի խոսքերի մեջ այսքան մեղմություն ու գորով: Ի՞նչ էր պատահել արդյոք, մի թե գղջացել էր նա՝ եղբոր դեմ ունեցած գժտության համար, թե՞ աներոջ հետ գործած դավաճանության հիշատակը տանջում էր նրա խիղճը:

- Ես կերթամ թագավորի մոտ, կխնդրեմ նրան իմ և քո կողմից, - ասաց Մարգալետունին. - հույս ունիմ, թե նա կհարգե մեր խնդիրը:

- Ես նույնպես կընկերանամ քեզ, - ասաց Աբասը:

- Դե՞ս, մեծափառ տեր, - հարցրեց Մարգալետունին՝ բոլորովին զարմացած:

- Այո, ե՛ս. մի թե տարօրինակ է թվում քեզ իմ ցանկությունը:

- Ո՛չ թե տարօրինակ, այլ ընդհակառակը՝ շատ բնական... Միայն թե չգիտեմ ինչո՞ւ հանկարծ այսպես...

- Ի՞նչ:

- Փափկացավ քո սիրտը, որին ես այնքան անողորմ էի գտնում միշտ:

- Իշխա՛ն, հարազատ եղբորը դժվար է մոռանալ:

- Իսկ ես ավելին կասեմ. անկարելի է մոռանալ...

- Այո, թագավորն ինձ ինքնագիր նամակ է գրել...— ընդհատեց Աբասը՝ աչքերը տխրությամբ գետնին հառելով... Զե՛ որ Բեշիրի հետ ունեցած կովում վիրավորված է եղել:

- Մի՞թե, այդ ես չգիտեի, - հարեց իշխանը վախենալով:

- Այո, վիրավորվել է թունավոր նետով, վիրաբույժը, ասում են, հուսահատված է արդեն:

- Օ՛, այդ մի դժբախտություն է, - բացականչեց իշխանը: Անկարելի է ուրեմն թողնել նրան Սևանում. շտապենք բերել այստեղ:

- Վաղը նեթ կարող ենք ճանապարհվել...

...Նամակը հետևալն էր. «Հայոց Աշոտ ապարախտ թագավորից յուր սիրեցյալ եղբոր՝ Աբաս արքայորդուն՝ Ողջույն:

Նախախնամության Աջը, սիրեցյալ եղբայր, ծանրացավ արդեն ինձ վրա: Իմ գործած հանցանքների համար նա պատժեց ինձ չարաչար: Ես տեսա իմ երկրի ավերումը, տեսա սիրեցյալի երեսդարձությունը, տեսա իմ թագի նսեմանալը:

Արժանի՞ էի ես այդ ամենին թե ոչ, չգիտեմ, միայն գիտեմ, որ նախախնամությունն անարդար ոչինչ չէ տնօրինում: Պիտի խոնարհիմ, ուրեմն, նրա սուրբ կամքի առաջ և

օրհնեմ նրա անունը՝ գոնե այն մխիթարության համար, որ նա տվա՛վ ինձ՝ իմ տանջանքների մեջ:

Դա այն աներկևան հույսն է, թե քիչ ժամանակից հետ պիտի բաժանվիմ աշխարհից և դադարեմ այլևս տանջվելուց:

Բեշիրի դեմ մղած ճակատամարտում մահ էի որոնում ես, բայց միայն վերք ստացա, և այն այնպիսին, որ երկար ինձ տանջեր և հանցանքներս հիշեցնելով՝ կեղեքեր իմ հոգին: Անշուշտ, այս էլ Աստուծո տնօրինությունն էր. օրհնում եմ Նրա կամքը: Բայց որովհետև վիրաբույժս հուսահատած է արդեն և գուշակում է, թե շուտով պիտի մեռնիմ, ուստի շտապում եմ դիմել քեզ, սիրեցյալ հարազատ և խնդրել, որ փութաս՝ քո հաշտության համբույրն ինձ բերելու: Ես որոշել եմ մեռնել Սևանում, իմ մարմինը, հարկավ, կտանեք Բագարան՝ իմ հայոց դամբարանում ամփոփելու, բայց հոգիս պիտի ավանդեմ այս ապաշխարանաց վայրում. այդ կարի ցանկալի է ինձ: Ուրեմն, լսիր իմ վերջին խնդիրը և կատարի՛ր նրան:

Ես մեռնում եմ անզավակ, դու ես մնում պայազատ իմ թագի և գահի, որոնց և պիտի ժառանգես իրավամբ: Բայց կամենում եմ, որ դու տիրանաս նրանց ոչ իբրև իմ հակառակորդ, այլ իբրև եղբայր: Բե՛ր ինձ, ուրեմն, քո հաշտության համբույրը և դրա փոխարեն ստացիր ինձանից քո օրինական ժառանգությունը: Նրա հետ միասին՝ ես կամենում եմ հանձնել քո ձեռը մի ավանդ, որի պահպանությունը կարող եմ վստահիլ միայն քեզ՝ իբրև իմ միակ հարազատին»...

Մի քանի օրից հետ Աբաս արքաեղբայրն ու Մարգալետունի իշխանը ելան Երազգավորսից և ուղղվեցան դեպի Սևան: Նրանց ուղեկցում էր հազար հոգուց կազմված և

գեղեցկապես սպառազինված մի բանակ, որի մի մասը արքաեղբոր և մյուսը՝ Մարգալետունու զորքերից էին...Իսկ ինքը, ժողովուրդը, դիմավորում էր նրանց ուրախությամբ, սրտագին ցույցերով, հարգանք էր մատուցանում արքայական դրոշին, որ կրում էին այդ զորքերը, և քաղցր հյուրասիրությամբ պատվում էր վերջիններին:

Այս ամենը տեսնելով՝ արքաեղբայրը հուզվում և դառնալով Մարգալետունուն՝ հարցնում էր.

- Եթե ժողովրդի մեջ այսպիսի սիրտ ու հոգի կա, ինչո՞ւ մենք մնացել ենք անզոր, ինչո՞ւ չենք օգտվում այս պատրաստի ուժից:

- Որովհետև անձնական գոտությունները ժամանակ չեն տալիս ձեզ աչք բանալու և ժողովուրդը տեսնելու, որովհետև անձերնիդ պաշտպանելու հոգսը գրավել է ձեր բոլոր ուշադրությունը... - պատասխանեց իշխանը.

- - Ժողովուրդը, այո՛, ուժ ունի, ժողովուրդը մի հեղեղ է, որ թե գորացավ, կարող է թումբեր կործանել, ամբարտակներ տապալել: Բայց պակասում է մեզ մարդ, որ կարողանա ժողովրդի սրտի հետ խոսել, ոգիներ վառել, հեղեղ պատրաստել:

- Ո՞վ կարող է լինել այդ մարդը, - հարցրեց արքաեղբայրը:

- Նա, որ կկարողանա բոլորանվեր կերպով գոհել յուր անձը հայրենիքին, - պատասխանեց իշխանը՝ եռանդով:

- Այդպիսի մեկին ճանաչում եմ ես, տե՛ր Մարգալետունի:

- Ո՞ւր է նա, - հետաքրքրությամբ հարցրեց իշխանը:

- Ահա՛ այստեղ, իմ առաջ... Այդ դու ես, - ասաց Աբասը ժպտալով, և ապա ձեռքը պարզելով իշխանին՝ ավելաց-

րեց. – երկրորդը, ահա՛ գալիս է քեզ միանալու, նա կլինի քո անբաժան և անձնվեր զինակիցը:

– Եվ իմ տերն ու իշխանապետը, – բացականչեց Մարգալետունին և ջերմությամբ արքաեղբոր աջը սեղմելով՝ ավելացրեց. – այս օրվանից, ուրեմն, ծագում է նոր արև, նա կջերմացնե սառած սրտերը և կառաջնորդե յուր ժողովրդին:

Այն միջոցին, որ արքաեղբայրն ու Մարգալետունին ոտք էին կոխում Սյունյաց նահանգի հյուսիսային սահմանաձայրը, նույն նահանգի հարավային մասում ուրիշ գործ էր կատարվում: Նախ օրից տեղեկանալով Աշոտ Բոնավորի նամակից, որ արաբացոց զորքերը ջարդող Մարգալետունին մտադիր է Դվինը պաշարել կամ դավադրությամբ գրավել, ժողովեց իսկույն յուր զորքերը, կազմեց նույնպես Ասորպատականի պարսիկներից բազմաթիվ հրոսակալներ և նրանց հետ միասին ելնելով այն երկրից՝ մտավ Վասպուրական: Եվ որովհետև որոշել էր յուր մուտքը դեպի հայկական նահանգները հաղթական և ահարկու կացուցանել, ուստի փորձ փորձեց՝ Վասպուրականի մի քանի ավանները գրավել: Բայց Գագիկ Արծրունու մշտապատրաստ զորքերը հետ մղեցին նրա հրոսակներին: Նախքան տեսնելով, որ յուր ուժը Վասպուրականում կարող է թուլանալ, եթե կովի բռնվի Գագիկ թագավորի հետ, խույս տվավ նրա երկրի հյուսիսային կողմից և շտապավ Երասխն անցնելով՝ մտավ Սյունիք:

Նա գիտեր, որ այդ նահանգի տեր երեք եղբայրներից երկուսը, այն է՝ Սահակ և Բաբկեն իշխանները, բանտարկված են յուր ձեռքով Դվինում, մնում էր ուրեմն մինը, այն է՝ Սմբատ իշխանը, որ միայնակ չէր խիզախիլ յուր դեմ: Ուստի, հանդուգն արշավանքով մտնելով Երնջակ, դիմեց դեպի նույնանուն բերդը: Նա կամենում էր գրավել նրան և

ընդդիմացողներին ջարդել: Այդ ձևով մտածում էր տիրել յուր ճանապարհի վրա գտնվող բոլոր ավաններին և շուրջը ահ ու սարսափ տարածելով՝ հասնել մինչև Դվին:

Բայց որքա՛ն մեծ եղավ նրա սարսափը, երբ Դարվա լեռներում յուր հանդեպ ելան Սմբատ իշխանի սպառազինված զնդերը:

Մարգալետունու օրինակը քաջալերել էր հայ իշխաններին, ամեն տեղ նրանք պատրաստված էին արդեն, իսկ Սյունյաց քաջ իշխանն՝ ավելի ևս:

Իմանալով, որ Նաբրի բանակն անցել է Երասխա հունը, Սմբատ իշխանը, որ հենց այդ միջոցին գտնվում էր Երնջակում, հրամայեց զորքերին՝ առաջանալ դեպի թշնամին, որովհետև գիտեր՝ նա առանց վնաս պատճառելու չի անցնիլ Սյունիքից: Եվ ահա՝ Դարվա լեռնաձորում հանդիպեցին նրանք միմյանց:

Իշխանը, որ յուր զնդերով գտնվում էր լեռնալանջի վրա, պատգամ ուղարկեց Նաբրին՝ ասելով.

«Աստուծո վրեժխնդիր Աջը առաջնորդել է քեզ դեպի այս լեռնաձորը. դու, որ խաբեությամբ բանտարկեցիր իմ եղբայրները, պետք է, ուրեմն, նրանց տված տանջանքների վրեժը լուծես այս ձորում: Քո զորքերն այս վայրկենին շրջապատված են իմ քաջերով. ո՛չ մի արաբացի ողջ չի ելնիլ այստեղից, եթե ես չկամենամ. Ուստի, իբրև փրկանք քո անձի և զորքերի, ես առաջարկում եմ, որ Դվին հասնելուդ պես՝ ազատես իմ եղբայրները բանտից և վերադարձնես նրանց այստեղ: Դրա համար ես պահանջում եմ, որ դու տաս ինձ երդման գիր, այլև պատանդներ՝ քո գլխավոր իշխաններից: Հակառակ դեպքում՝ Դարվա այս ձորը գերեզման կդարձնեմ քո բանակի համար»:

Եվ իրա՛վ, արաբացոց բանակը վտանգի մեջ էր: Սյունեցիք ստիպել էին նրանց՝ կանգ առնել այնպիսի նեղ ձորում, որի մի մասը բռնած էր Երնջակա գետը, իսկ մյուս մասի վրա հագիվ գետեղվում էր արաբացոց այրուձին: Երկու կողմից բարձրանում էին Դարվա լեռնալանջերը, որոնց ամբողջապես բռնած էին սյունեցիք: Նրանց սպառնալից դիրքն ու դեմքերը սարսափ էին ազդում արաբացիներին: Սրանք տեսնում էին, որ այդ քաջերը ժայերի տարափով միայն կարող էին ջարդել իրանց մի ժամվա մեջ. իսկ իրանք փախչելու ոչ մի ելք չունեին:

Ոստիկանը նույնպես, տեսնելով յուր վիճակը և հակառակորդի զորությունը, դիմեց իսկույն մահմեդականի հատուկ խորամանկության: Նա սիրով ընդունեց իշխանի պատգամավորներին: Համաձայնվեցավ Դվին դառնալուն պես՝ ազատել իշխանի եղբայրները և դրա համար յուր կնիքով կնքած երդմնագիր, այլև պատանդներ տալ նրան: Այս պատճառով իշխանն իջավ ոստիկանի բանակը, տեսնվեցավ նրա հետ բարեկամաբար և, խոստացված երդմնագիրն ու պատանդներն առնելով, տվավ Նաբրին թանկագին նվերներ և ուղեկցեց նրան՝ մինչև Երնջակա սահմանը:

Բայց ոստիկանը, շտապով Նախիջևանի գավառն անցնելով, մտավ Շարուր և ապա Ուրծաձոր, որոնք յուր կալվածներն էին համարվում, և այս վերջինում ասպատակել տվավ հայաբնակ գյուղերը, որովհետև դրանց բնակիչները աջակցություն էին ցույց տվել Մարգալետունուն: Ի վերջո, մուտ գործելով Դվին, ոչ միայն չազատեց Սյունյաց իշխաններին, ինչպես որ խոստացել ու երդվել էր, այլև ավելի խստացրեց նրանց կապանքները:

Բացի այդ, հաշիվ պահանջելով Բեշիրից արաբական զորքի կրած վնասների համար, գտավ, որ դրանք անթիվ են,

ուստի և ի տրիտուր այդ վնասուց՝ գրավեց իսկույն կաթողիկոսարանը: Նրա կարծիքով հասած վնասների սկզբնապատճառը հայոց կաթողիկոսն էր. որովհետև եթե նա շարունակ փախուստ տված չլինեիր իրան հետամուտ եղող ոստիկանական զորքերի երեսից, վերջինները առիթ չէին ունենալ՝ կռվի բռնվել Մարգալետունու կամ արքայի զորքերի հետ: Եվ ահա այս պատճառով իբր թե ամենից առաջ պիտի տուժեր ինքը՝ կաթողիկոսը: Նրա ապարանքը ոստիկանը դարձրեց յուր ծառաների բնակարան, իսկ կաթողիկոսարանի անունով նա գրավեց եկեղեցական իշխանապետության պատկանյալ բոլոր կալվածները, որոնց հասույթով կերակրվում էին հարյուրավոր միաբանություններ:

Այս ամենը լսեց Սմբատ իշխանը և շատ զոջացավ, որ ազատ է թողել ուխտադրուժ հազարացուն: Բայց սխալն ուղղել այլևս անկարելի էր: Մնում էր նրան՝ մխիթարվել այն միակ մտածությամբ, թե յուր եղբայրները մահից և կապանքից ազատելու համար գործեց այդ թուլությունը:

Եվ որովհետև նա հաստատ գիտեր, որ Բեշիրը չէր խնայիլ յուր հարազատներին, եթե նա ջարդեր հազարացոց բանակը, ուստի այդ մտածությունը մեղմեց նրա վիշտը: Այսուամենայնիվ նա ուխտեց տուժել տալ հազարացուն՝ ուրծաձորցիների վնասը և ազատել նույնիսկ կաթողիկոսարանը, եթե Աստված հաջողեր իրան՝ հանել յուր եղբայրները բանտից...

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊՏՈՒՂՆԵՐԸ

Տխուր կղզին և նրա բնակիչները հետզհետե իրանց ազդեցությունն արին հոգվով ու մարմնով վիրավոր արքայի վրա: Նրա դրությունն այժմ ավելի էր վատթարացել: Թու-

նավոր նետից հառաջացած վերքը օրըստօրե քայքայում էր նրա երկաթե առողջությունը... Նա օրըստօրե դառնում էր ավելի լռակյաց, փախչում էր ամեն ընկերությունից և հանգիստ էր գտնում միայնության մեջ...

Եվ ահա՝ մի գեղեցիկ օր Գեղամա ծովակի ափը ծածկվեցավ զորքերի բազմությամբ: Թագավորը, որ դղյակի պատուհանից նայում էր ծովափին, զարմացավ՝ տեսնելով ափ իջնող զնդերը: Սկզբում նա կարծեց, թե եկողը Բեշիրն է, որ վերադարձել է՝ յուր պարտության վրեժը իրանից առնելու, ուստի՝ երկյուղի նման մի բան նրա սիրտը խռովեց: Բայց երբ նկատեց յուր արքայական դրոշակը, որ լայն բացված ծածանում էր ծովափի վրա, նրա անհանգստությունը փոխվեց ուրախության:

«Այդ Մարգալետունին է՝ իմ քաջ և հավատարիմ իշխանը...», – շշնջաց նա և դուրս ելավ սենյակից՝ դեպի դիտարանը գնալու...

Եվ ահա հանդիպակաց ափը շրջապատեցին լաստեր ու նավակներ, որոնց մասին իշխանը հոգացել էր կանխավ: Նրանց մեջ լցվեցան մի քանի հարյուր հոգի, և փոքրիկ տորմիդն սկսավ սուրալ խաղաղ ալիքների վրա:

Հառաջընթաց մակույկի մեջ նստած էին Գևորգ իշխանը և արքաեղբայրը՝ իրանց հետևորդներով: Նույն մակույկի վրա ծածանում էր արքայական դրոշը: Մարգալետունին ուրախ էր, որ դարձնում էր նրան՝ հաղթական փառքով. որովհետև հիշում էր, թե որպիսի՝ անստույգ վիճակի մեջ ստացավ այն՝ արքայից: Նա հրճվում էր մանավանդ, որ դրոշի հետ միասին վերադարձնում էր թագավորին յուր հարազատ եղբորը, որից նա վաղուց հեռացած էր գժտությամբ և որի աջակցությունը պիտի ապահովեր այժմ յուր նոր ձեռնարկությանց հաջողությունը...

«Ես այնպես ջերմագին կսեղմեմ նրան կրծքիս, որ յուր վշտերն իսկույն մոռանա...», – շշնջաց ինքն իրան Աբասը և աչքերը սրբեց:

Երբ նավակները հասան կղզու ափին, արքայի պահանորդները կանգնած էին այդտեղ: Նրանք եկել էին իշխանին դիմավորելու: Բայց տեսնելով նրա հետ և արքաեղբորը, որ սիրալիկ կերպով ողջունեց իրանց, իսկույն ցնծության աղաղակ բարձին և կեցցեներով օդը թնդացրին: Ապա առաջնորդեցին նորեկներին դեպի վերին տունը, ուր ապրում էր թագավորը:

Վերջինս, որ չէր սպասում Աբասին, տեսնելով նրան Մարգալետունու հետ՝ սաստիկ ուրախացավ: Նա մոռացավ իսկույն թե՛ յուր աստիճանը և թե՛ եղբորից կրած դառնությունները: Նա հիշեց միայն, որ Աբասը յուր եղբայրն է՝ միակ հարազատն աշխարհում, ուստի չսպասեց, որ նա հասներ դղյակին. նա ինքը փութաց՝ կրտսեր եղբորը դիմավորելու: Բլրակի կանաչ զառիվայրի վրա նրանք հանդիպեցին իրար. «Միրելի եղբայր», «սիրեցյալ թագավոր» բացականչությունները խեղդվեցան նրանց ջերմ գրկախառնության և համբույրների մեջ:

Իշխանը և բոլոր հետևորդները բլրի վրա արձանացած՝ դիտում էին հարազատների սրտաշարժ հանդիպումը: Այդ լուռ տեսարանն այն աստիճան հուզիչ էր, որ ներկա եղողներից շատերն արտասվեցին: Նրանցից ամեն միսն զգում էր, թե երկիրը որքա՛ն շատ է տուժել դրանց գժտությունից և միևնույն ժամանակ չափում էր, թե որքա՛ն շահ կարող է ստանալ նա՝ այդ քաղցր հաշտությունից:

Թագավորը, որ արդեն տկար էր, սաստիկ հուզումից ավելի թուլացավ. նա հազիվ ողջունեց մյուս հետևորդ-

ներին: Բայց աջը դեպի Մարգալետունին ուղղելով՝ սեղմեց նրա ձեռը և ասաց...

- Այնքան շատ եմ պարտական քեզ, իշխա՛ն, որ կուզենայի ապրել միայն քո երախտյաց փոխարենը հատուցանելու համար:

- Ապրի՛ր քո գահի և հայրենիքի համար, տեր, Մարգալետունի իշխանը քո նվաստ ծառան է. նա յուր պարտքից ավելի դեռ ոչինչ չէ արել, - պատասխանեց իշխանը՝ համեստաբար:

Այնուհետև նրանք բարձրացան դեպի դղյակը, ուր թագուհին սիրով ընդունեց յուր տագրին և նրա հետ միասին՝ իշխան Մարգալետունուն:

Արքայական կացարանը յուր տխրությունից մերկացավ, և հանապազօրյա հառաչանքների և հաջորդեցին խնդություն, հրձվանք և հաճոյական զրույցներ:

Շուտով կղզին հասան նաև մյուս զորքերը և Սևանը կյանքով ու կենդանությամբ լցրին...

Ուրախության օրերն անցնելուց հետո թագավորը հրավիրեց յուր մոտ Աբաս եղբորը և թագուհու ու Մարգալետունի իշխանի ներկայությամբ ասաց նրան

- Վաղուց կամենում էի հաշտության ձեռք պարզել քեզ՝ իբրև իմ եղբորն ու ժառանգին, որովհետև տեսնում էի, թե որքա՛ն շատ է տուժում երկիրը մեր գծության պատճառով: Բայց անդրանկական իրավունքը և արքայական ինքնասիրությունը թույլ չտվին ինձ՝ խոնարհիլ կրտսեր եղբոր առաջ... Այո՛, կամենում էի, որ դու դիմեիր ինձ. Սպասում էի, որ դու հաշտության առաջին խոսքն արտասանեիր: Որքա՛ն իրավունք ունեի ես, չգիտեմ, բայց այդ իմ ցանկությունն էր... Երբ մարդ փափագ ունի ապրելու, նա սիրով փարում է այդ ունայն զգացմունքներին... Շնոր-

հակալ եմ, սիրելի Աբաս, դու իմ վերջին խնդիրը հարգեցիր և բերիր ինձ՝ հարազատ եղբոր համբույրը, որ թանկագինն է ամեն համբույրներից, որ երջանկություն է բերում աշխարհին, որ անիրավ զոհեր չէ պահանջում, որ սրբում է թշվառի արտասուքը և վտշահար սրտերը մխիթարում... Ավա՛ղ, ինչո՞ւ մարդիկ չեն գնահատում կամ շատ ուշ են ճանաչում նրան... Իսկ ես, ահա՛, դրա փոխարեն տալիս եմ քեզ այսօրվանից իմ թագն ու գահը, որ ավանդ ստացա մեր հորից, տալիս եմ քեզ այն իբրև իմ և թագուհու միակ ժառանգին... Վայելիր այն՝ Աստուծո, ազգի և մեր օրհնությամբ:

Թագավորը վերջին խոսքերն արտասանելով՝ նայեց թագուհուն մի կարեկցական հայացքով և ապա նորեն Աբասին դառնալով շարունակեց.

- Սակայն, սիրեցյալ եղբայր, իմ թագը կրելուց և գահին բազմելուց առաջ ընդունիր ինձանից նաև մի ուրիշ, թանկագին ավանդ, երդվի՛ր պահել ու խնամել նրան՝ ամենաքնքուշ հոգատարությամբ. այդ մեծագին ավանդը իմ թագուհի-ամուսինը և քո քույրն է, որ շատ վշտեր կրեց աշխարհում և որի բախտը կարող եմ հանձնել միայն քեզ՝ աշխարհի մեջ ունեցած իմ միակ հարազատին...

- Մի՛ լար սիրեցյալ Սահանույշ, ո՛չ ոք աշխարհում չէ ապրում հավիտյան, - ասաց թագավորը՝ խանդաղատելով...

- Ինչո՞ւ համար են այս տխուր զրույցները, տե՛ր արքա, - բացականչեց Աբասը՝ տեղից վեր կենալով. - մի թե արքայական գահը կարող է ավելի սիրելի լինել ինձ, քան իմ պարտավորությունը, և թագն ու գայիստնը կարո՞ղ են փոխարինել ինձ այն կորուստը, որ պիտի կրեմ՝ իմ հարազատի մահվամբ... Օ՛ն ուրեմն մի՛ վշտացնիր իմ սիրտը, որ լի է

սիրով դեպի քեզ և ցանկությամբ՝ տեսնել իմ թագավորը՝ նորեն յուր փառաց բարձրության վրա: Աստված թո՛ղ երկարե քո կյանքի օրերը, և ես կլինեմ քո գահի ծառան. այդ է իմ միակ տենչը, այդ կլինի և իմ պարտավորությունը...

– Հավատում եմ քո սրտի անկեղծության և կարի վշտանում, որ այսքան ուշ սկսա վայելել քո սիրո քաղցրությունը, բայց իմ օրերը հաշված են, սիրելի Աբաս, ես պիտի հեռանամ աշխարհից... Աստված թող օրհնե և պահպանե քեզ, որպեսզի մխիթարես քո ժողովուրդը, որ այնքան շատ վշտացավ իմ թագավորության օրով:

– Քո թագավորության օրով էլ նա կմխիթարվի, – պատասխանեց Աբասը աշխուժով. – դու մեզ հետ միասին կհեռանաս այստեղից, կմտնես շուտով քո աթոռանիստը, կբազմես նորեն քո գահի վրա, և մենք կաշխատենք՝ փառքով այդ գահը շրջապատել...

– Իսկ ինձ շատ օր չէ մնում ապրելու, – նկատեց թագավորը:

– Ընդհակառակը՝ տարիներ են մնում, – խոսեց Մարգալետունին՝ խորհրդավոր ժպտալով:

– Իսկ դու իմ վերքը տեսե՞լ ես, – հարցրեց թագավորը:

– Ես լսել եմ քո վիրաբույժին, որի տված տեղեկությունները կարի մխիթարական են:

– Ի՞նչ կնշանակե այդ, – հարցրեց թագավորը զարմանալով:

Մարգալետունին ներողություն խնդրեց վիրաբույժի համար, որ, հասարակաց օգուտն ի նկատի ունենալով, սխալ տեղեկություն է տվել արքային՝ յուր հիվանդության նկատմամբ, և հայտնեց, որ իսկապես ոչ մի վտանգ չէ սպառնում յուր կյանքին և թե շուտով կապաքինվի ինքը, եթե հաճի ելնել Սևանից և վերադառնալ Ոստան:

Թագավորը երկար ժամանակ համառում էր յուր որոշման մեջ, որ էր՝ ապրել և մեռնել Սևանում, բայց Աբասի ու Մարգալետունու թախանձանքը և զորավոր խոսքերը, որ շատ երկար շարունակվեցին, վերջ ի վերջո համոզեցին նրան վերադառնալ յուր աթոռանիստը՝ Երազավորս:

Եվ որպեսզի արքայի վերադարձը լիներ փառավոր ու հանդիսավոր, արքաեղբայրն ու իշխանը հրաման ուղարկեցին Ոստանում գտնվող իրանց զորքերին՝ շտապել Սևան: Նույնպիսի առաջարկությամբ դիմեցին նրանք Սյունյաց Սմբատ իշխանին:

Վերջինս ժողովեց իսկույն յուր ազատ գնդերը և մտավ Գեղարքունիք՝ ամիսներից ի վեր այդտեղ հյուր եղող արքային յուր մեծարանքը մատուցանելու:

Վահրամ սեպուհը նույնպես վերցրեց Գեղա լեռներում գտնվող յուր բանակը և Գոռ իշխանի հետ միասին շտապեց Սևան: Նույն տեղը հասավ և Աբաս արքաեղբոր մնացորդ զորքը: Այդպիսով՝ միացյալ բանակի զորաց թիվը հասավ մի քանի հազարի:

Թագավորն այս պատրաստությունները տեսնելով՝ սկսավ ուրախանալ և մխիթարվիլ, և այդ լավ ազդեցություն արավ նրա հիվանդության վրա: Իսկ թագուհին չգիտեր, թե ի՞նչ բառերով արտահայտեր յուր շնորհակալիքն ու երախտագիտությունը յուր տագերն ու Մարգալետունուն, որոնք կարծես նոր կյանք էին ներշնչում թե՛ իրան և թե՛ արքային:

Մի քանի օրից հետո թագավորը թագուհու, արքաեղբոր և իշխանների հետ միասին հրաժեշտ տվավ Սևանի հյուրընկալ միաբանությանը և միացյալ բանակի ուղեկցությամբ ճանապարհվեց դեպի յուր աթոռանիստ գավառը՝ Շիրակ...

Երբ ժողովուրդն ու ազատանին արքայի գալստյան առթիվ ստեղծած տոնախմբություններն ավարտեցին, թագավորը հրավիրեց յուր մոտ Աբասին ու Մարգալետունուն և հայտնեց նրանց՝ յուր խորհուրդը:

- Քանի այսքան զորքի միասին ունինք խմբած և Սյունյաց իշխանը յուր գնդերով գտնվում է մեզ մոտ, պատրաստվեցեք՝ հարձակվել Դվինի վրա: Ձեր այս ուժին հազարացիք դիմադրել չեն կարող, և դուք մայրաքաղաքը կխլեք նրանցից, – ասաց թագավորը:

- Ինչպե՞ս, դու այդ կթույլատրե՞ս մեզ, – կես զարմացած և կես ուրախացած հարցրեց Մարգալետունին:

- Մի՞թե ես պարզ չխոսեցի: Ո՛չ միայն թույլատրում, այլև խորհուրդ եմ տալիս. չպետք է բնավ հապաղել...

- Ես պատրաստ եմ իմ զորքերով, – ասաց Աբասը՝ վճռաբար...

925 թվականը վերջացավ, և սակայն Հայոց երկիրը, շնորհիվ տեղի ունեցած հաշտությանց, վայելում էր դեռ կատարյալ անդորրություն:

Այս պատճառով դաշնակից իշխաններն իրանց զորքերով հեռացել էին Երազգավորսից, Մարգալետունի իշխանը միայն չէր կարողանում վերադառնալ յուր ամրոցը՝ Գառնի, ուր վաղուց արդեն գտնվում էր Գոռը՝ նորապսակ հարսի և իշխանուհի մոր հետ:

Արքայի հարցին, թե՛ «ինչո՞ւ իշխանը չէ կամենում հանգստանալ», վերջինս պատասխանեց.

- Իմ հանգստության ժամը չէ հասել տակավին:

- Ի՞նչ կնշանակե այդ, – հարցրեց թագավորը:

- Ես դեռ պարտք ունիմ կատարելու, – ավելացրեց իշխանը:

- Դու քո պարտքերը հատուցել ես արդեն, – նկատեց թագավորը. – ահա՛ լրանում է երկրորդ տարին, ինչ դու շարունակ հոգսերի մեջ ես: Դու ազատեցիր ինձ ապստամբների հետապնդությունից, դու չարչարվեցար իշխանների միության համար, բանակ կազմեցիր՝ գրեթե չեղած տեղից, հաղթանակ տարար թշնամիների վրա. հազարացոց հրոսախմբերը ցրվեցիր, վերջապես՝ Աբասին ինձ հետ հաշտեցրիր և Դվնո ոստիկանին ահաբեկելով՝ ստիպեցիր նրան՝ բարեկամություն խնդրել մեզանից. ուրիշ էլ ի՞նչ պարտք է մնում քեզ՝ կատարելու:

- Ամենից գլխավորը, տե՛ր:

- Այսինքն:

- Երդմանս պարտքը:

- Ի՞նչ երդման, – հարցրեց թագավորը զարմանալով:

- Այն, որ երդվեցի Գառնիում ս. Մաշտոցի գերեզմանի վրա՝ իմ ուխտի զինվորներին և Գառնո ժողովրդյան առաջ:

- Այսինքն:

- Չվերադառնալ ընտանյացս գիրկը, չմտնել իմ հարկի տակ, մինչև, որ վերջին հազարացին չհալածեմ հայրենի սահմաններից:

Թագավորը նոր հիշեց այդ պատմությունը, որ արել էր նրան իշխանը Սևանում և տարակուսելով հարցրեց.

- Ինչո՞ւ, ուրեմն, թույլ տվիր ինձ՝ հաշտվել ոստիկանի հետ, քանի որ այդպիսի ուխտ ունեիր արած:

- Մտածեցի, թե ավելի լավ է՝ տարագիր մնամ իմ տանից, քան թե մեր բանակը վտանգի ենթարկեմ:

- Դու առաջ արդեն մտադիր էիր Դվնո վրա հարձակվելու, – նկատեց թագավորը. – մի թե այն ժամանակ գերծ պիտի մնար գորքը վտանգից...

- Նսրբի բարեկամությունը մերժելու մենք առիթ չունինք, բայց մեր հափշտակած գույքը ետ պահանջելու իրավունք միշտ ունինք, – ասաց իշխանը թագավորին: – Կաթողիկոսարանի գրավումը ոչ միայն հափշտակություն, այլև սրբապղծություն է, որի նմանը չեն կատարել ո՛չ պարսից մարզպանները և ո՛չ Նսրբից առաջ եղող ոստիկանները: Եթե այդ անարգանաց վրեժը մենք չլուծեցինք, գոնե պիտի պահանջենք, որ եկեղեցուց հափշտակածը վերադարձնեն եկեղեցուն: Այս պատճառով ահա՛ ես կամենում եմ գնալ Վասպուրական և համոզել կաթողիկոսին, որ նա նորեն վերադառնա այստեղ և իբրև Եկեղեցվո գլուխ՝ պահանջե Եկեղեցվո սեփականությունը: Վեհափառն այժմ չի վախենալ նրանից, որովհետև մենք արդեն հաջողության մեջ ենք: Եթե ոստիկանը նրա պահանջը կատարե, վերջինս կրկին կմտնե յուր աթոռանիստը, իսկ եթե ոչ, այն ժամանակ մենք սրով ձեռք կբերենք այն՝ ինչ որ մեզ է պատկանում: Որովհետև ոչ մի պատվասեր ազգ բարեկամության դաշն չի կռիլ մի դրացու հետ, որ բռնաբարում է յուր սրբազան իրավունքները:

Թագավորն իրավացի գտավ իշխանի խոսքերը և հաճություն հայտնեց նրա մտադրության: Եվ որովհետև վերջինս միտք ուներ նաև դաշնակցել Գագիկ Արծրունու հետ...

Մի քանի օրից հետո Մարզպետունի իշխանը յուր թիկնապահներով ելավ Շիրակից և ուղղվեցավ դեպի Վասպուրական:

Բայց դեռ չէր հասել Արծրունյաց ոստանին, երբ լուր հասավ նրան, թե Հովհաննես կաթողիկոսը վախճանվել է

Ջորո վանքում: Իշխանը սաստիկ վշտացավ այդ գույժն առնելով, որովհետև կաթողիկոսի մահվամբ մի քանի չարիքներ միասին էին առաջանում: Առաջին՝ խանգարվում էր յուր մտադրությունը, որ էր Դվնո առումը և հազարացոց հալածումը: Երկրորդ՝ կաթողիկոսարանն ու եկեղեցական կալվածները մնում էին Նսրբի իշխանության ներքո, որով բազմաթիվ վանքեր ու միաբանություններ ենթարկվում էին կարոտության: Երրորդ՝ ինքը իշխանը, զրկվում էր երդումից ազատվելու և յուր ընտանյաց գիրկը վերադառնալու հնարավորությունից, և չորրորդ՝ կաթողիկոսական գահը մնում էր Վասպուրականում և այդ առթիվ պիտի հառաջանային զանազան գծություններ ու պառակտումներ և շարունակվեին, ո՛վ գիտե, քանի՛-քանի՛ տարիներ և ստեղծեին, անշուշտ, հակաթոռ կաթողիկոսություններ, որով և կազմալուծեին եկեղեցական իշխանապետությունը, որ առանց այն էլ՝ հեռի էր նախանձելի վիճակ ունենալուց:

Այսուամենայնիվ, իշխանն շտապեց Ջորո վանքը՝ ներկա լինելու կաթողիկոսի թաղման...

...Մի քանի ժամանակից հետո՝ Արծրունյաց Ոստանում խմբված համագումար ժողովում կաթողիկոս ընտրվեցավ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը, և այդ ընտրության, ինչպես խոստացել էր Մարզպետունին, իրանց հաճությունը տվին Աշոտ թագավորը և հյուսիսային նահանգների վարդապետանոցները:

Գագիկ թագավորը մեծ փառքով տաքավ նորընտիր կաթողիկոսին Աղթամարա կղզին և օժել տալով նրան յուր նորակառույց Ս. Խաչի տաճարում, բազմեցրեց այդտեղ՝ իբրև Հայոց Ընդհանրական կաթողիկոս: Իսկ յուր շնորհակալիքը Աշոտ արքային հայտնելու համար ուղարկեց նրան

թանկագին ընծաներ և նույնպիսի նվերներով էլ պատվեց Մարգարետունի իշխանին:

Բայց վերջինս ուրախ էր ոչ թե այդ սին ընծաներով, այլ այն բարեկամությամբ, որ ձեռք բերավ Վասպուրականում և որ ապագա հաջողությանց համար պիտի ծառայեր իբրև հիմնաքար...

ՀԻՆ ՎՇՏԵՐԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Աշտարակագարդ դղյակի վերին դահլիճներից մի-նում, ուր ընդարձակ ծխնելույզի մեջ վառվում էր մեծ կրակ, անցուդարձ էր անում Ամրամ սեպուհը...

Գևորգ իշխանն իջնելով ձիուց՝ տեսավ դղյակի բա-կում տեղի ունեցող շարժումն ու պատրաստությունները և ինքն իրան շշնջաց.

«Մենք ուշացանք, նա արդեն հեռանում է»...

- Դու այստեղ, Մարգարետունի իշխան,- բացականչեց սեպուհը և դիմեց դեպի նրան մի բռնագրոսիկ ժպիտով...

- Այո՛, ձեր լեռները մի փոքր սեղմեցին մեզ. Այծենա-կաճները հագիվ էին մեզ սառելուց պահպանում:

- Ինչո՞ւ այս ձյուն-ձմռան հիշեցիր ինձ, տեր Մարգարե-տունի, - հարցրեց սեպուհը, չկարողանալով կարծես համ-բերել, որ հյուրասիրության համար սահմանված ժամերն անցնեն:

- Իսկ դո՞ւ ինչու ես այս ձյուն-ձմռան մեջ հեռանում քո երկրից.- հարցրեց իշխանը մեղմով ժպտալով:

- Ես իմ երկիրը հանձնեցի Աբխազաց թագավորին և փոխարենն ստացա Ճորոխի ափերը... գնում եմ իմ նոր կա-

վածը ժառանգելու,- պատասխանեց սեպուհը՝ առանց ակնածության...

Մի երկու օրից հետ Յլիկ Ամրամը յուր ստացված-ներով ու հավատարիմներով հեռացավ Տավուշից՝ թողնե-լով յուր տիրած կավաճները Աբխազաց թագավորին, որի հավատարմատարները հասել էին արդեն Տավուշ...

Եվ որովհետև Դվնո առումն ու հագարացոց հալածելը մահու և կյանքի խնդիր էր դարձած Մարգարետունու հա-մար, ուստի նա չէր կամենում հյուսիսային նահանգները թողնել մի ուրիշ թշնամու ձեռքը, ըստ որում, վերջինս կա-րող էր ամեն ժամանակ հարձակվել ներքին գավառների վրա և խանգարել իրանց այնպիսի մի ժամանակ, երբ իրանք զբաղված կլինեին հագարացիների հետ կռվելով:

Այդ պատճառով, ահա՛, որքան էլ Տայոց աշխարհի ձմեռը սաստիկ և այդտեղ բանակելը դժվարին, այսուամե-նայնիվ, նա որոշեց չհեռանալ այդ նահանգից, մինչև որ այն ամբողջապես օտարի ձեռքից չազատե:

Այս նպատակն ունենալով աչքի առաջ՝ իշխանն ան-գործ չնստեց նաև ձմեռվան ամիսներում: Նա գաղտնի բա-նակցություններ սկսավ երկրի փոքրիկ իշխանների հետ և ամեն միջոց գործ դրավ նրանց բարեկամությունը վաստա-կելու: Եվ որովհետև դրանք դեռ հավատարիմ էին գահին, ուստի սիրով ընդունեցին այն ամեն առաջարկությունները, որ արավ իշխանը՝ ափխագիների դեմ գործելու նկատ-մամբ:

Վերջապես գարունը հասավ, օրերը ջերմացան և հա-լոցի սկսվելով՝ ճանապարհները մաքրվեցան: Մարգարե-տունի իշխանը, յուր նիզակակցի հետ միասին, գորքերի գլուխ անցնելով՝ դիմեց ամենից առաջ Փանասկերտի վրա:

Ամբողջի վերակացուն, համաձայն իշխանի հետ դրած պայմանին, բերդն ու ավանը հանձնեց նրա ձեռք...

Երբ Մարգալետունին մտավ Երազգավորս, թագավորն արդեն մերձիմահ էր: Այսուամենայնիվ, նա ուրախացավ՝ հավատարիմ իշխանի գալուստը լսելով:

- Կանչեցեք նրան այստեղ, – հրամայեց թագավորը, և իշխանն իսկույն ներկայացավ:

- Միակ ցանկությունս էր՝ տեսնել քեզ վերջին անգամ, – ասաց թագավորը՝ յուր դողդոջուն ձեռքը պարզելով դեպի նրան, – արի, մոտեցի՛ր ինձ, իշխան, և ասա, որ ներում ես ինձ:

- Ո՛ր հանցանքիդ համար, տեր, – բացականչեց իշխանը և հուզված ծնկան եկավ արքայի ձեռքը համբուրելու:

- Հանցանքներս շատ են, նրանց թվել չեմ կարող... այսքանը միայն կասեմ, որ կրածդ նեղությանց պատճառը ես եմ... Ների՛ր ինձ. Ների՛ր քո թագավորին...

Թագավորը մի վայրկյան լռեց և ապա աչքերը բանալով նայեց յուր շուրջը: Նա տեսավ սնարի մոտ՝ վշտահար թագուհուն և նրա հանդեպ՝ Աբաս եղբորը:

- Ահա՛ ես հեռանում եմ, – շարունակեց նա ավելի նվազ ձայնով, – շուտով պիտի խորասուզվիմ անհայտության ծովի մեջ... ձեզ է մնում կյանքը յուր չարիքներով և հրապույրներով... աշխատեցեք վայելել նրան իմաստնաբար և չնմանիլ ինձ, չվատնել այն՝ անօգուտ... Քեզ եմ թողնում իմ գահը, սիրեցյալ Աբաս, քե՛զ եմ թողնում և հայրենիքը՝ ցավերով ծանրաբեռնված...: Ժառանգիր առաջինը և խնամող եղիր վերջնայն... Դու բախտավոր ես ընտանյաց մեջ, բախտավոր կլինիս և թագավորությանդ մեջ... զի ով օրինավոր հայր է որդվոց, նա կլինի և օրինավոր հայր՝ յուր հպատակաց... Իսկ քեզ, իմ ապաբախտ թագուհի, թողնում

եմ միայն վիշտ, հեծություն և դառն հիշատակներ... Կցանկանայի, որ մոռանայիր ինձ. չհիշեիր իմ անունն ու գործերը... Բայց ավա՛ դ, այդ անհնարին է քեզ...

ՀԻՆ ԹՇՆԱՄԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹԱԳԱՎՈՐԸ

Թագավորի գերեզմանի վրա մեծ կոճ արավ թագուհին՝ յուր հետևորդ տիկնանց և գուսանական խմբի մասնակցությամբ: Սրտագին լացին նրա վրա նաև Աբաս եղբայրը և մյուս արքայազունք:

Բայց ամենից ավելի դառնապես արտասվեց Գևորգ Մարգալետունին, որ մանկությունից ի վեր նրա մտերիմն էր եղած, ապրել ու գործել էր միասին, մանկության օրերում՝ իբրև խաղընկեր, պատանեկության միջոցին՝ իբրև մարզակից, երիտասարդ ժամանակ՝ իբրև համհարզ և հոր գահը ժառանգելուց հետո՝ իբրև միակ հավատարիմ զինակից: Երկար տարիներ նա աջակցել էր նրան, պատերազմել էր նրա հետ միասին, հաղթել և հաղթվել միասին, մասնակցել նրա ուրախության ու տխրության, ծիծաղել և լացել նրա հետ... Նա հիշում էր այդ վայրկենին բոլոր անցյալը. Աշոտ Երկաթի բազմահոգ ու ալեծուփ թագավորությունը... Հիշում էր այն օրերը, երբ ինքը հիանում, հափշտակվում էր նրա դյուցազնական քաջագործություններով, հիշում էր նրա ձայնի որոտը՝ պատերազմի դաշտում, նրա խիզախ հարձակումները՝ թշնամիների վրա, նրա սրի հարվածները՝ հակառակորդի դեմ... Հիշում էր, թե ինչպե՞ս ժպտում էր նրա բախտը, թե ինչպե՞ս ինքը հրճվում էր յուր սրտում՝ գուշակելով, թե Աստված նրան է վիճակել հայրենիքի փրկիչ լինելու, օտարի նախատինքը բառնալու և հայրե-

նական գահի նախկին փառքը վերադարձնելու գերագույն կոչումը... Բայց ավա՛ղ, խառնվածքի մի թուլություն նրա դյուցազնական մեծությունը թունավորեց... սիրո փափաքի որդը հսկայական հրաշակերտը տապալեց... Լայնատարած մի աշխարհ, բազմամարդ մի ընտանիք, որի անդամները միլիոններ են կազմում, զրկվեցան նրա շնորհիվ բազմազան բարիքներից, նրանք այժմ գտնվում են անապահով դրության, ծանր ճգնաժամի մեջ. նրան սպառնում են թե՛ թշնամիները և թե՛ փառամոլ հարազատները, բայց այս ամենն ուրիշ կերպ կլինեք, եթե միակ մարդը, որի ձեռքն էր հանձնված հայրենիքի բախտը, չնմաներ մյուս մահկանացուներին, չխոնարհեր թունավոր զգացմունքների առաջ և կամ զոհեր նրանց՝ առավել մեծագույն, առավել սրբազան մի զգացման՝ հայրենասիրության...

Բայց հենց այդ միջոցին մի ուրիշ սիրտ ուրիշ զգացմունքներով էր տոգորված, արքայի վախճանը նրան ուրիշ մտքեր էր թելադրում, այն հողը, որ ծածկեց մեռնող թագավորին, նա կարծում էր, թե նոր կյանք ու նոր փառք պիտի ծնե յուր համար... և դա Աշոտ Բոնավորն էր, որի սրտում դեռ չէր մարել միահեծան տեր լինելու տենչը՝ բոլոր Հայաստանին թագավորելու փափագը... Տեսնելով ա՛յն աշխարհախումբ բազմությունը, որ լցվել էր Բագարանի ներսն ու դուրսը, նա հարմար միջոց համարեց՝ նախ՝ զորքին ու ժողովրդին յուր կարողությունն ու առատաձեռնությունը ցույց տալու և դրանով նրանց սիրտը գրավելու, և երկրորդ՝ սգո օրերն անցնելուց ետ՝ յուր գահակալական հարցը հրապարակ հանելու, որովհետև հանգամանքները շատ նպաստավոր էին, այսինքն՝ զորքը հեռու էր աթոռանիստ քաղաքից, իսկ թագաժառանգն ու իշխանները գտնվում էին Բագարանում: Այդպիսով, առանց դժվարության, նա կարող էր

թե՛ արքունիքն ու նրա գանձերը գրավել և թե՛ Աբասին և նրա իշխաններին ձերբակալել:

Այս նպատակով ահա՝ նա մի քանի օր շարունակ առատապես հյուրասիրեց ոչ միայն արքայազն ու իշխանազն հյուրերին, այլև արքայական զորքերին և բոլոր այն աշխարհախումբ բազմությանը, որ հեռավոր թե մոտակա տեղերից ժողովվել, լցվել էր Բագարան: Բացի այդ, նա մեծաքանակ ողորմություն բաշխեց կարոտյալներին՝ իբր թե հանգուցյալ թագավորի հոգվո փրկության համար: Այս ամենը, արդարև, փոխեցին ժողովրդի ու զորքի կարծիքը Բոնավորի նկատմամբ, իսկ իշխաններից մի քանիսը մինչև անգամ, հիացան նրա մեծանձնության վրա:

Տեսնելով այդ հաջողությունը, Բոնավորը սիրտ արավ «գլխավոր նպատակին» վերաբերյալ մյուս պատրաստությունները տեսնելու: Ամենից առաջ նա մարդ ուղարկեց Նսրբի մոտ և հայտնելով նրան յուր դիտավորությունը, խնդրեց օգնել իրան, եթե հարկը պահանջե: Նսրբը, որովհետև հենց այդպիսի առիթ էր որոնում յուր հին վրեժը լուծելու համար, սիրով ընդունեց Բոնավորի խնդիրը:

Այնուհետև վերջինս հրաման արավ Երասխաձորում գտնվող յուր զորքին՝ տակավ առ տակավ առաջանալ դեպի Երագգավորս՝ առանց սակայն կասկածի առիթ տալու հետաքրքիր հետամուտներին:

Ապա նա մտածեց Աբասին ու նրա հավատարիմներին ձերբակալելու: Բայց որպեսզի այդ անելուց հետ պետական զորքը հնազանդի իրան, նա մեծ գումար տվավ յուր մտերիմների ձեռքը, որպեսզի նրանք զորքի գլխավորներին կաշառեն:

Այս ամենը կարգադրելուց ետ՝ նա սկսավ խոսիլ չեզոք իշխանների հետ և նրանց կարծիքն իմանալ ապագա թա-

գավորի վերաբերմամբ: Բռնավորը հույս ուներ գտնել նրանց մեջ դժգոհներ, որոնք սիրով կմիանային յուր հետ, և գործը դրանով կհեշտանար: Բայց նա հիասթափվեցավ, երբ իշխանները միաբերան մատնացույց արին Աբասի վրա:

- Միակ օրինական թագավորը նա է, և ժողովուրդը նրան է սպասում,- ասացին նրանք և փափագ հայտնեցին օր առաջ տեսնել իշխանաց իշխանին՝ յուր եղբոր գահի վրա:

Կաթողիկոսը մինչև անգամ խորհուրդ տվավ նրանց՝ շտապել, թագավոր պսակել Աբասին, քանի դեռ թշնամիներին վտանգ չէր հասել գահին:

Այս ամենն, իհարկե, անհաճո տպավորություն արին Բռնավորի վրա. բայց յուր դժգոհությունը ծածկեց, մինչև որ իշխանների մեծ մասը հեռացավ Բագարանից... Մարգպետունին մտածում էր կաթողիկոսի նման, այսինքն, թե քանի թշնամիները խռովություններ չեն հարուցել, պետք էր շտապել թագավոր պսակել Աբասին, որովհետև գահի թափուր ժամանակ ամեն մի դավաճան հրապարակ է հանում յուր հին հաշիվները և հեշտությամբ կուսակիցներ որսալով՝ խռովում է երկրի խաղաղությունը: Այս մասին, իհարկե, նա խոսել էր արդեն հավատարիմ իշխանների հետ և կարևոր դեպքում ձեռնտվություն պիտի ստանար նրանցից:

Բայց որքա՞ն մեծ եղավ նրա զարմանքն ու երկյուղը, երբ Սյունյաց Սմբատ իշխանը լուր ուղարկեց իրան, թե Բագարանից ելնելուց հետո՝ նա հանդիպել էր Աշոտ Բռնավորի մի քանի վաշտերին, որոնք Երասխաձորից առաջանում էին դեպի Երազգավորս...

...Մարգպետունին հասավ ապարանքին հենց այն ժամանակ, երբ Բռնավորն ու Աբասը պատրաստվում էին բարձրանալ դեպի միջնաբերդը՝ իբր թե Աշոտի նորակա-

ռույց դրյակը դիտելու: Ապարանքի առաջ կանգնած էր մի պահակախումբ, որ սպասում էր յուր իշխանապետի հրամանին:

- Ո՞ր եք դիմում, տե՛ր,- հարցրեց իշխանը արքաեղբորը՝ նայելով նրա վրա խորհրդավոր հայացքով:

- Հորեղբայրս կամենում է իմ թախիծը փարատել, նա առաջարկեց ինձ բարձրանալ միջնաբերդ՝ յուր նորակառույց դրյակը դիտելու,- պատասխանեց Աբասը միամտաբար:

- Դու էլ, եթե կամենում ես, ընկերացի՛ր մեզ,- հարեց Բռնավորը քաղցրությամբ. - շատ պիտի ուրախանամ, եթե Մարգպետունի իշխանը հավանե իմ ճարտարապետական ճաշակին:

- Դու մոռացել ես, տեր, բայց ես տեսել եմ քո ձեռակերտը դեռ այն ժամանակ, երբ Հովհաննես կաթողիկոսը ապաստանած էր նրան,- պատասխանեց իշխանը սառնությամբ...

- Հոգ չէ, ընկերացի՛ր մեզ. եղանակը ջերմ է և հաճելի, - պնդեց Աշոտը:

- Մեծափառ տեր, քո դրյակը գեղեցիկ է և ամուր, իշխանաց իշխանն անշուշտ կհավանե նրան, բայց ցանկալի էր, որ մենք դժգոհություն չպատճառենք թագուհուն,- առարկեց իշխանը:

- Ի՞նչ կնշանակե այդ, - հարցրեց Աբասը՝ զարմացած:

- Մենք տակավին սգո մեջ ենք, և մեր թախիժն անցնելու վրա չպիտի մտածենք.—պատասխանեց Մարգպետունին:

- Կենդանիները մեռելների հետ չեն թաղվում, Գևորգ իշխան,- նկատեց Բռնավորը՝ կեղծավորաբար ժպտալով:

- Այդ ճիշտ է. բայց մեռյալներին այդքան էլ շուտ չեն մոռանում:

- Տե՛ր Մարգարետունի, քեզ չի հասնիլ հրահանգել քո իշխանապետին. նա քո թագավորն է այժմ, — խստությամբ նկատեց Բոնավորը:

- Այո՛, իմ թագավորն է. կեցցե՛ Աբաս հայոց թագավորը, — բացականչեց իշխանը՝ սաղավարտը հանելով և խոժոռ աչքերով սպարապետի վրա նայելով:

- Ի՞նչ կնշանակե այս ամենը, — տարակուսած հարցրեց Աբասը՝ զգալով, որ երկու հակաճառողներին հայտնի է արդեն մի գաղտնիք, որը սակայն անգիտանում է ինքը:

- Տեր, դո՛ւ ցանկություն հայտնեցիր դոյակը բարձրանալու, — հարցրեց իշխանը Աբասին՝ առանց

- նրա հարցին պատասխանելու:

- Ո՛չ, հորեղբայրս առաջարկեց, և ես շնորհակալ եմ նրա հոգածության համար:

- Ես առաջարկեցի, այո՛, իսկ դու, Մարգարետունի իշխան, ինչո՞ւ ավելորդ բացականչություններ ես անում իմ արքայական մեծության առաջ. — գոչեց Բոնավորը՝ աչքերը զայրացած իշխանի վրա սևեռելով:

Վերջինս չպատասխանեց նրան, այլ դառնալով Աբասին՝ մեղմությամբ ասաց.

- Տեր իմ, քո ծառան աղաչում է, որ դոյակը բարձրանալու փոխարեն բարեհաճիս իջնել բանակը, եթե կարիք ես զգում թախիժո՞ւ փարատելու. Ախուրյանի ավերը ավելի զվարճալի են այժմ, և արևն այնտեղ ավելի է ջերմացնում:

Աբասը դեռ չէր պատասխանել, երբ Բոնավորը գոչեց:

- Ինչո՞ւ իմ հարցին չես պատասխանում, Մարգարետունի իշխան:

- Քո հարցին պատասխանելուց առաջ՝ ինքս պիտի նոր հարց տամ քեզ. ասացե՛ք, ինչո՞ւ Երասխաձորի քո զորագունդը հառաջանում է դեպի Երազգավորս...

- Իմ զորագունդը... — այլայլած ու շփոթված հարցրեց Աշոտը:

- Երասխաձորից դեպի Երազգա՞ռ ո՞ւս... Այդ ի՞նչ է նշանակում, — վրդովված հարցրեց Աբասը:

- Այո՛, մինչդեռ մենք ապահով նստած ենք այստեղ, մեր հյուրընկալը մտածում է մեզ հանկարծակիի բերելու... — հարեց իշխանը:

- Դու ստում ես... — բացականչեց Բոնավորը:

- Ստում է քո «արքայական մեծությունը», — զայրացած պատասխանեց Մարգարետունին՝ առանց այլևս համբերել կարողանալու:

- Դու հանդգնում ես մինչև այդտե՞ղ, — գոռաց Բոնավորը և ապա զորականին դառնալով՝ հրամայեց. — կալանավորեցե՛ք իսկույն այս թշվառականին:

Զինվորներից մի քանիսը առաջ անցան:

- Մի՞թե ստեղծվել է այն մարդը, որ պիտի համարձակվի Մարգարետունուն կալանավորել նրա մեռնելուց առաջ... — որոտաց իշխանը և սուրը հանելով՝ հրավեր կարդաց զորականին: -Օ՛ն, ուրեմն, փորձեցե՛ք ձեր ուժը, բազարանցի քաջեր...

Եզնիկն այս տեսնելով՝ թռավ ձիու վրա և դեպի բանակը սլացավ: Բայց հառաջացող զինվորները տեղերնին մեխվեցան:

- Այս ի՞նչ է նշանակում, մեծափառ տեր. մի՞թե Բազրատունյաց պայազատը կարող է այս աստիճան նվաստանալ... — վրդովված խոսեց Աբասը:

- Ի՞նչ, նվաստանա՞լ ասացիր... և այն իմ պահակների՞ առաջ... – բացականչեց Բոնավորը:

- Դու ոտնակոխ ես անում հյուրասիրության սրբազան օրենքը, դու անարգում ես հանգուցյալ թագավորի հիշատակը, ուրիշ ի՞նչ անուն կարող եմ տալ այդ վարմունքին:

- Դու ուրեմն կրկնո՞ւմ ես հայհոյանքդ:

- Ավելին կարող եմ ասել. դու մի դավաճան ես... – զայրացած պատասխանեց Աբասը և ապա դառնալով Մարգպետունին՝ հրամայեց, — իշխա՛ն, խնդրի՛ր իմ կողմից թագուհուն՝ պատրաստվել իսկույն. մենք այսօրնեթ պիտի հեռանանք այստեղից:

- Ոչ ոք չպիտի հեռանա, — կտրուկ ձայնով գոչեց Բոնավորը:

- Հեռանալը մեր կամքից է կախված, – նկատեց Աբասը:

- Իսկ թողնելը՝ իմ կամքից, – պատասխանեց Աշոտը:

- Թողնե՛լը... Ի՞նչ, դու ուրեմն կալանավորո՞ւմ ես մեզ, – բացականչեց Աբասը՝ զայրույթից դողալով:

- Ոչ, ես կամենում եմ ավելի երկար հյուրասիրել ձեզ, – պատասխանեց Բոնավորը՝ հեզնորեն ժպտալով:

- Ա՛յդ նպատակով էիր, ուրեմն, ինձ քո դղյակն առաջնորդում, այնտե՞ղ էիր կամենում ինձ բանտարկել, – հարցրեց Աբասը զայրագին:

- Այո՛... եթե հաճելի է քեզ՝ հավատալ քո կասկածին:

- Այդ ոչ թե կասկած, այլ ճշմարտություն է. Մարգպետունի իշխանն ավելի շուտ գուշակեց քո դիտավորությունը:

- Եթե այդպես է, թո՛ղ ուրեմն մարմնանա այդ ճշմարտությունը... Ո՛չ ոք այլևս իրավունք չունի ելնել այս ապարանքից... Պահակապետ, կատարի՛ր քո պարտքը...

Այս ասելով՝ նա նշան արավ պահակախմբի գլխավորին, և ինքը շուտ եկավ՝ ներս մտնելու համար:

- «Սավո՛ւղ, Սավո՛ւղ, խիստ է քեզ՝ ընդդեմ խթանի արացել...»*, – գոչեց Աբասը և սուրը մերկացնելով՝ Բոնավորի առաջն առավ, – ո՞ւր ես գնում, կանգնի՛ր, երկրորդի՛ր հրամանդ...- որոտաց նա՝ ահավոր ձայնով,

- Բազրատունյաց գահի պայազատին իրավունք չունիս անարգելու, կանգնի՛ր և ասա՛ ինձ՝ ո՞վ ես դու:

- Ես հայոց թագավորն եմ, իսկ դու իմ հպատակը, – պատասխանեց Բոնավորը և նորեն դառնալով պահակներին՝ գոչեց. — ի՞նչ եք կանգնել, թշվառականներ:

- Եվ իրավ, ի՞նչ եք կանգնել, – բացականչեց Մարգպետունին և սուրը քաշելով՝ դիմեց առաջացող պահակների վրա:

Վերջինները շրջապատեցին իշխանին և կամենում էին սուրը խլել նրանից: Այս տեսնելով՝ Աբասը հարձակվեց նրանց վրա:

- Օ՛ն ուրեմն, կատարենք մեր պարտքը, – գոչեց նա և սկսավ սրի հարվածներով դիմադիր վահանները ջախջախել:

Ընդհարման աղմուկն ամբողջ ապրանքը բռնեց, այս ու այն կողմից դուրս վազեցին արքաեղբոր թիկնապահները և, տեսնելով նրան վտանգի մեջ՝ հարձակվեցին դավադիրների վրա: Սկսվեցավ կանոնավոր կռիվ:

Բարեբախտաբար, ընդհարումը հեռու էր կանանոցից, և Բոնավորը փակել էր տվել այդ կողմի անցքերը այնպես, որ թագուհուն ու իշխանուհիներին չէր սարսափեցնիլ այդ կողմի շշուկը: Բայց դավադիրների խումբը հետզհետե ստվարանում էր, նրանց հարձակումը ծանր կերպարանք

* Աբասը մեջբերում է Հիսուսի խոսքը, որով Նա Դամասկոսի ճանապարհին Սավուղին սաստեց, որը քրիստոնյաներին ձերբակալելու էր գնում:

էր առնում. փոքր մի ևս, և պիտի ընկճէին նրանք արքա-
եղբորն ու Մարգալետունուն: Բայց, ահա՛, հենց այն վայր-
կենին, որ մի քանի զորեղ ձեռքեր պրկեցին Գևորգ իշխանի
բազուկը և կամենում էին սուրը հանել նրա ձեռքից, գա-
լարափողերը որոտացին ապարանքի առաջ, և Գոռը սու-
սերամերկ ընկավ դավադիրների վրա:

- Դժոխքի որդիք, ի՞նչ եք անում, – գոչեց նա գայրագին
և սկսավ հարվածել հոր հակառակորդներին:

Երիտասարդ իշխանին հետևեցին յուր թիկնապահ-
ները, հետո՝ դրանիկների խումբը, վերջը՝ վանանդացիք:
Չանցավ մի քանի վայրկյան, և ապարանքի ընդարձակ բա-
կը լցվեցավ զորքերով, որոնք սրեր շողացնելով և նիզակներ
ճոճելով՝ սպառնում էին քանդել, կործանել, ինչ որ մի ան-
գամ կդիմադրեր իրանց:

Փոքր ժամանակից հետո հասան ուրիշ զորախմբեր,
որոնք Բոնավորի ապարանքը ամեն կողմից պատեցին:

Դավադիր պահակները մի ակնարկում փախել չքացել
էին:

Ընդհարման տեղում մնացել էին միայն մի քանի
դիակներ...

Ինչ վերաբերում է Բոնավորին, նա անհայտացել էր
հենց գալարափողի ձայնը առնելուն պես...

928 թվականի գարունն էր: Բզնունյաց ծովի ափերը
ծածկվել էին կանաչով: Սիփանն ու Վարագը, Արտոսն ու
Գրգուրը՝ թեպետ դեռ ձյունապատ՝ բայց արդեն հալոցի
առուներ էին հոսում դեպի հինավուրց ծովակը: Դաշտային
կյանքը եռում էր ամեն տեղ և այգեստանները պճնվել էին
փայլուն կանաչությամբ...

Այդ ամենի վրա յուր ընդարձակությամբ ու հոյակա-
պությամբ իշխում էր Գագիկ թագավորի արքունիքը, որ
զարդարված էր կամարակապ պատշգամբներով, սյունա-
զարդ սարավույթներով և ոսկեզօծ ու դրվագազարդ դահ-
լիճներով...

Բայց բնության գեղեցկագույն հարստությունը վիճակ-
ված էր քաղաքի արևելյան մասին, որտեղից սկսված տա-
րածվում է ընդարձակ ծառաստան, որ կազմված էր զվար-
ճալի պարտեզներից ու այգիներից և ոռոգվում էր քաղց-
րահամ աղբյուրներով ու առուներով:

Եվ ահա՛ գարնանային գեղազվարճ օրերին Արծրուն-
յաց այս հոյակապ ուստանն էին ժողովվում Հայոց տոհմա-
կան իշխանները, նախարարները և սեպուհները՝ իրանց
ազնվագարմ ընտանիքներով և պահնորդական խմբերով:

Այստեղ եկավ և կաթողիկոսը՝ Աղթամարի գահերեց
միաբանների հետ: Ամենից վերջը հասավ Աբասը՝ յուր
դրանիկներով ու ազատանիներով... և Մարգալետունի իշ-
խանը՝ Արարատյան թագավորության զորախմբերով:

Աշոտ-Դերենիկը դիմավորեց Աբասին՝ Արծրունյաց
տոհմի պայազատների և Վասպուրականի իշխանների հետ
և ողջունելով նրան Տոսպա սահմանի վրա՝ մեծ պատվով ու
փառքով առաջնորդեց դեպի Վան՝ յուր հոր՝ Գագկա ար-
քայանիստը:

Քաղաքի դռների մոտ դիմավորեց գահաժառանգին
ինքը՝ Գագիկ թագավորը: Նրա հետ էին թե՛ արքունի իշ-
խանները և թե՛ հրավիրյալ նախարարներն ու ազատա-
նիները, որոնք և փառահեղ հանդեսով ուղեկցեցին նրան
մինչև Գագկա հոյակապ արքունիքը...

Վասպուրականի թագավորը, որ սիրահար էր շքեղու-
թյան, դրա հետ միասին ուներ անհուն փառասիրություն:

Եթե մի կողմից նա շքեղագարդել էր արքունիքը ի պատիվ Արարատյան վեհապետի, մյուս կողմից էլ այդ արել էր յուր վեհագնյա հյուրերի, իշխանների և իշխանուհիների առաջ պարծենալու համար:

Եվ շատերի աչքը, արդարև նա շլացրեց, բայց այդ շատերի թվում չէին ո՛չ Մարգալետունին և ո՛չ Սյունյաց հարազատները, որոնք գիտեին, թե ի՞նչ գնով է Գագիկն այդ ամենը ձեռք բերել, ինչ գնով է նա թագավոր ճանաչվել և որքա՜ն չարիք, որքա՜ն թշվառություններ է պատճառել ազգին, մինչև որ արքայի կոչումն է ստացել:

Սակայն հանգամանքներն ստիպել էին այժմ դրանց՝ դիմել հինավուրց մատնչի օգնության և նրա ուստանում թագավոր պսակել Աբասին:

Երբ այդ մասին դիտողություն արավ Սյունյաց իշխանը, Մարգալետունին պատասխանեց:

- Ընտրեցինք չարիքներից փոքրագույնը...

Մի քանի օրից հետ Թեոդորոս կաթողիկոսը Վանա ս. Հովհաննես կոչված հոյակապ տաճարի մեջ Գագիկ թագավորի, նրա պալատականների և բոլոր հրավիրյալ իշխանների և իշխանուհիների ներկայությամբ թագավոր պսակեց Աբասին, և թագուհի՝ Գուրգենդուխտ տիկնոջը:

Այդպիսով Հայաստանի նախագահ իշխանապետ կամ արքայից արքա հռչակվեցավ Աբասը, և նրա թագավորությունը սրտագին ողջունեցին ինչպես Գագիկ Արծրունին, նույնպես և Հայոց բոլոր իշխանները՝ երդվելով նրան հավատարմություն և անխախտ բարեկամություն:

Աբաս թագավորը մեծամեծ ընծաներով պատվեց թագադրության ներկա եղող իշխաններին: Բայց ամենից արժանավոր պարգևը տվավ Գևորգ Մարգալետունուն, կարգելով նրան յուր բոլոր զորքերի վրա հրամանատար սպարա-

պետ, և տալով նրան իրավունք՝ վայելել այդ պատիվը որդվոց որդի:

ԴՎՆՈ ԱՌՈՒՄԸ

Գագիկ Արծրունին մի քանի շաբաթ շարունակ հյուր պահեց յուր մոտ Աբաս թագավորին և, ի պատիվ նրա, նաև հրավիրյալ իշխաններին: Այդ բոլոր ժամանակ նա նրանց զբաղեցնում էր հաճոյական զրոսանքներով... Ցույց էր տալիս այդ լեռնակարկառ բարձրության առաջ բացվող գեղազվարճ տեսարանները... կանաչագարդ դաշտեր ու բլուրներ և կապուտակ լեռների ձյունագագաթ գոտիներ, որոնք Բզնունյաց ծովակը պատում էին չորս կողմից՝ Միփանը հյուսիսից, Արտոսը հարավից, Վարազը արևելքից և Գրգուն ու Ընձաքիսարը արևմուտքից...

Սակայն Գևորգ Մարգալետունին բոլորովին այլ գործով էր զբաղված: Նախ՝ նա մտածում էր Արարատյան ու հարավային իշխանապետությանց մեջ ստեղծած միությունն հաստատուն կապերով ամրապնդելու և երկրորդ՝ համոզել բոլոր միացած իշխաններին՝ հավաքական ուժով Դվնո վրա արշավելու, որպեսզի մայրաքաղաքը գրավելով՝ մի անգամ ընդմիշտ օտար տիրապետության անհարազատ ազդեցությունը երկրի վրայից հեռացնե:

Այս նպատակով, ահա՛, նա շարունակ խոսում, հորդորում էր մերթ Աղձնյաց ու Մոկաց տերերին, մերթ Սյունյաց իշխաններին և հաճախ՝ Գագիկ Արծրունուն կամ արքայորդի Աշոտ-Դերենիկին: Նա հարյուրերորդ անգամ կրկնում, ապացուցանում էր այդ ձեռնարկության անհրաժեշտությունը և նրանից գալիք օգուտների մեծությունը թե՛

Հայաստանի ժողովրդի և թե՛ նույնիսկ իրանց՝ իշխանապետների համար:

Եվ նա այնքան աշխատեց, որ բոլորին համոզեց հինավուրց մայրաքաղաքը պաշարմամբ գրավելու որոշումն անել:

* * *

Ոստիկանը նույնպես անհոգ չէր այդ ժամանակ: Նա գիտեր, որ Աբասը թագավոր է պսակվել Վասպուրականում, և որ հայոց իշխանները մեծ մասամբ նրա հետ են... Ներքին պատրաստություններն ավարտելուց ետ՝ ոստիկանը հրամայեց խրամը ջրով լցնել: Եվ ահա արաբացի զինվորները հարյուրավոր բաժերով դիմեցին դեպի Արտաշատու ջրանցքը, որպեսզի թումբերը բանալով՝ ջուրը դարձնեն դեպի Դվին:

Այդ ջրանցքը շինվել էր Քրիստոսից մոտ 200 տարի առաջ Արտաշիաս կուսակալի օրով և կարթագենացոց հռչակավոր զորավար Հաննիբալի ծրագրով: Երբ վերջինս հայրենիքից տարագիր՝ դեգերում էր Հայաստանի մեջ, Արտաշիասն ասպնջականեց՝ նրան սիրով և օգուտ քաղելով բազմափորձ զորավարի ներկայությունից՝ նրա խորհրդով հիմնեց Արտաշատ քաղաքն ու բերդը՝ Երասխ գետի վրա: Եվ որովհետև տեղը, ուր հիմնված էր քաղաքը, երեք կողմից պատած էր Երասխ և Մեծամոր գետերով, ուստի չորրորդ կողմը ջրափակ անելու համար փորեցին այդ ջրանցքը, որով քաղաքը դառնում էր թշնամուն անմատչելի:

Բայց որովհետև հռչակավոր Արտաշատը վաղուց արդեն դադարել էր շահաստան լինելուց, և նրա փառաց ու ճոխության ժառանգորդ այժմ Դվինն էր հանդիսանում, ուս-

տի նրա հինավուրց ջրանցքն էլ Դվնո խրամը պիտի ողողեր: Արտաշատի անշքանալուց ետ՝ հայոց թագավորները, սկսած Խոսրով Բ – ից, որ Դվինը շինեց և յուր Աթոռն այդ տեղ փոխադրեց, մինչև Բագրատունյաց պայազատները, իրանց հոգն ու խնամքը Դվինին նվիրեցին և ռազմական ամրություններով հարստացրին նրան: Ուստի, այդ ժամանակից հիշյալ ջրանցքն էլ ծառայում էր Դվինին:

Բայց օրերն անցնում էին և Աբաս արքայի զորքերը դեռ չէին երևում: Մինչև անգամ Նախիջևանի ճանապարհը պահող հեծելազորը շարունակ լուրեր էր դրկում Դվին, թե Աբասը դեռ բանակած է Շարուրում: Այս պատճառով արաբացիք սկսան մի առժամանակ անհոգության տալ իրանց և կերուխումով զվարճանալ...

Սակայն Աբաս թագավորի զորքը, որին միացել էին արդեն աղձնեցիք և մոկացիք, վաղուց հեռացել էր Շարուրից և այն՝ գիշերանց:

Նրա բանակատեղում մնում էին միայն դատարկ վրաններ՝ մի քանի վաշտ պահապաններով, որոնք պաշտոն ունեին՝ խաբել Նախիջևանի ճանապարհը պահող արաբացիներին՝ ցույց տալով նրանց, թե հայոց զորքը դեռ բանակած է այնտեղ: Այդ զորքը, սակայն, զանազան մասերի բաժանված, անձանոթ ճանապարհներով դիմում էր Դվին:

Արդեն ամեն կողմից մոտենում էին դաշնակիցները միմյանց, երբ լուր հասավ Մարզպետունուն, թե արաբացիք սկսել են ջրանցքի թումբերը փլել՝ Դվնո խրամը լցնելու համար...

Եվ արդարև, ջրանցքի առաջը բանալու համար մնացել էր միայն մի քանի քայլ: Գործավոր զորքի զլխին կանգ-

նած էր Բեշիր գորապետը և շտապեցնում էր նրանց, որ-
պեսզի հենց նույն գիշեր ջուրը դարձնե դեպի խրամը...

Եվ ահա՝ հանկարծ Արտաշատու կողմից որոտըն-
դոստ աղաղակներով արաբացոց վրա թափվեցան հայոց
գորքերը և սրերով ու նիզակներով սկսան անխնա և աջ ու
ձախ հարվածել: Հարձակումն այնքա՛ն անակնկալ և թափն
այնքա՛ն գորավոր էր, որ արաբացիներից ոչ ոք չհամար-
ձակվեց դիմադրել: Նրանք շփոթված ու սարսափահար ձգե-
ցին բաժերն ու գործիքները և սկսան փախուստ տալ դեպի
Դվնո և Արտաշատու կողմերը: Չնայելով որ Բեշիրը սուրը
հանեց և գոռալով խրախույս կարդաց գորականին, Բայց
նրան լսող չեղավ... ինքն էլ ձգեց ճակատը և ձին մտրակելով
փախավ դեպի Դվին: Հայերն աղաղակելով ընկան փախ-
չողների ետևից և հալածեցին նրանց՝ մինչև քաղաքի սահ-
մանը, և ապա դառնալով՝ գրավեցին ջրանցքը և կանգ
առան այդտեղ...

Եվ որքա՛ն մեծ եղավ արաբացոց զարմանքը, երբ
առավոտը վեր կենալով տեսան, թե Արտաշատու ջրանցքը
գրավող գորքը կազմված է ընդամենը մի քանի վաշտերից:
Ամոթի հետ միասին մի կատաղի զայրույթ եղավ Բեշիրի
վրա, երբ նա համոզվեց, թե ինքը, արաբական քաջերի
առաջնորդ լինելով հանդերձ, փախել է մի քանի վաշտերի
առաջից...

...Բաբկեն իշխանի դրությունը խիստ ծանր էր: Նա
յուր հետ ուներ ընդամենը հինգ հարյուրի չափ գորք: Եվ
թեպետ դրանք հայոց ամենաընտիր քաջերիցն էին, այսու-
ամենայնիվ, չէին կարող երկար դիմադրել, եթե նրանց
շրջապատեր ավելի մեծ բազմություն: Բացի այդ, նրանք
գտնվում էին Արտաշատու և Դվնո մեջտեղը՝ բաց դաշտի
վրա և չունեին ո՛չ պատսպարվելու տեղ, ո՛չ էլ ժամանակ՝

պատնեշ շինելու: Արաբացիք կարող էին շրջապատել
նրանց և տեղնուտեղը կոտորել: Միակ փրկությունը ձգել-
հեռանալն էր: Բայց այդ էլ չէին կամենում անել, որովհետև
այն ժամանակ ջրանցքը կմնար արաբացոց ձեռքը, և նրանք
մի կես ժամում թուրքի մնացորդը փլելով՝ ջուրը կդարձ-
նեին դեպի խրամը, որով և կոչնչանային թե՛ տարած հաղ-
թությունը և թե՛ ապագա հաջողության հույսերը: Աբաս
թագավորը, ղրկելով իշխանին այստեղ, ապահովացրել էր
նրան, թե ինքը հետևյալ առավոտ յուր բոլոր գորքերով
կգտնվի Դվնո առջև: Բայց արևն ահա ծագում էր, և սակայն
արքայական բանակը չէր երևում ոչ մի տեղ, նույնիսկ հա-
ռաջապահ գնդեր չէին նշմարվում... Բաբկեն իշխանի հե-
տամուտները, որոնք Արտաշատու բլուրներից դիտել էին
ամեն կողմ, եկան և պատմեցին, թե միայն Կարնո ճանա-
պարհի վրա տեսան մի հեծելախումբ, որ շտապով հառա-
ջանում էր դեպի Դվին, իսկ մնացյալ տեղերում արաբացի
պահակներից գատ՝ ոչինչ չնշմարեցին:

– Կարնո ճանապարհով կարող է միայն դավաճանի
գորքը գալ, – ասաց Բաբկենը. – մեր փրկությունը պետք է
սպասել Դվնո դաշտից:

– Մեկ էլ՝ երկնքից, – նկատեց համհարզներից մինը:

– Եթե Աստված հաճի... – հարեց իշխանը և լռեց:

Բայց հենց այդ ժամանակ բացվեցան Դվնո հարավա-
յին դռները, և արաբացոց գորքը գալարափողերը հնչեցնե-
լով՝ սկսավ դուրս խուժել և դիմել դեպի Արտաշատու
ջրանցքը:

Բաբկեն իշխանն արդեն կարգավորել էր յուր փոք-
րաթիվ գորքը, կանգնեցնելով նրանց եռանկյունաձև, և հրա-
ման տալով, որ հարձակման դեպքում աշխատեն միջա-
մուխ լինել հարձակվողների մեջ և երկու մասի բաժանելով

նրանց՝ այնպես սկսեն իրանց բախումը: Այդ եղանակն այն առավելությունն ունեն, որ կթուլացնեն հարձակման թափը և հրոսախմբի ստվարությունն արգելք չէր լինիլ ազատ զինաշարժության:

Իշխանը հենց որ լսեց փողի ձայնը, աշտանակեց իսկույն յուր նժույզը և սուրը մերկացնելով՝ ձայն տվավ դեպի գործերը.

- Միրելի՛ քաջեր, մենք սակավաթիվ ենք, և թշնամին՝ գորավոր: Բայց մեր դատն արդար է, իսկ նրանցն՝ անիրավ: Աստված օգնում է արդարին, և Յուր բազուկը հզորագույն է ամենից: Դիմավորեցեք թշնամուն՝ աներկյուղ և առանց դիմադարձության. Աստված պիտի օգնե ձեզ՝ երկրորդ անգամ նրան խորտակելու, իսկ ում որ մեզանից մահ կվիճակվի, նա թող մխիթարվի, որ մեռնում է հայրենիքի և այն Խաչի համար, որ ահա՛ Դվնո բարձունքից նայում է մեզ վրա:

Այս ասելով՝ իշխանը սաղավարտը հանեց և դեմքը դեպի Ս. Գրիգորի գմբեթը դարձնելով՝ «Դո՛ւ մեզ օգնիր, ո՛վ սուրբ Կաթողիկե, մեր կռիվն ու մահը քո և որդվոց ազատության համար է. թող թշնամին չպարծենա, թե կիսալուսինը հաղթեց Սուրբ Խաչին...»:

Այս ասելով՝ նա սուրը շողացրեց և «Օ՛ն, հառա՛ջ...» գոռալով՝ դիմեց դեպի թշնամին:

Սյունյաց և վանանդացոց քաջերը որոտընդոստ աղաղակով հետևեցին նրան:

Նույնպիսի ոգևորությամբ և գոռյուն-գոչյունով դիմում էին հայերի դեմ արաբացիները:

Վերջապես նրանք հասան, և քաջերը գոռալով ընկան միմյանց վրա: Սրերն սկսան շողալ, նիզակները ճոճել և աջ ու ձախ կատաղի հարվածներ տեղալ: Հարձակումն այնպես

սաստիկ և բախումը գորավոր էր, որ երկու կողմից էլ կարգերն իսկույն խանգարվեցան: Վանանդացիք բաժանվեցան սյունեցիներից, իսկ այս վերջիններն՝ իրարից, նույնպես էլ արաբացիք չկարողացան իրանց միությունը պահպանել: Հայերի մի մասը ետ մղեց նրանց աջ թևը, իսկ սրանք դրա փոխարեն ճնշեցին նրանց ձախը: Այդպիսով խմբերը ճապաղելով՝ կռիվը բորբոքեցին մի քանի կետերի վրա: Այս հանգամանքը ձեռնտու էր հայերին, որովհետև շարժվելու ազատություն ունենալով՝ ավելի հաջողությամբ կկռվեին: Բայց ուստիկանը, որ յուր մինարեթից դիտում էր կռվի ընթացքը, տեսնելով հայերի գորեղ ընդդիմությունը, նոր գործեր դրկեց՝ յուրայիններին օգնության: Այդ պատճառով հայերը նոր հարձակման հանդիպելով՝ հետզհետե տկարացան: Նրանց յուրաքանչյուր խմբակին շրջապատել էր մի ահավար գունդ: Վայրկյանը հուսահատական էր. Բաբկեն իշխանը, որ կռվում էր կատաղաբար, նոր հարձակման առաջ ետ կասեց մի վայրկյան, ապա հայացքը Դվնո կաթողիկեին ուղղելով՝ սրտառու ձայնով բացականչեց. «Մի՛ թե դու, ով Լուսավորչի Խաչ, պիտի հանդուրժես մեր կոտորածին և հաղթություն տաս գարշ հազարացուն, որ ծաղրում է քո սրբությունը... Յույց տուր, ով Քառաթև, որ իզուր չենք մենք ապավինել քեզ, և որ հզորագույն է այն Բազուկը, որ քո թևին գամվեցավ...»:

Այս ասելով՝ նա սուսերամերկ խոյացավ դեպի հարձակվող գործերը և աննման հերոսությամբ սկսավ պաշտպանել յուր մարտիկների տկարացող կողմը: Բայց ո՛չ իշխանի և ո՛չ նրա գործի հերոսական ջանքերը չկարողացան հաղթել արաբացոց գնդերին, որոնք հետզհետե ստվարանում էին: Ընդհակառակը՝ մի քանի կետերի վրա հայերն սկսան վերջնականապես ընկճվել, նրանք հոժարությամբ

փախուստ կտային, թե չվախենային իսպառ ջնջվելուց, այս պատճառով կռվում էին հուսահատ կատաղությամբ: Փոքր մի ևս, և արաբացիք հաղթության փողը պետք է հնչեին... Բայց ահա՛ հենց այդ վայրկենին լսվեցավ հանկարծ հայախումբ զորքերի որոտագին աղաղակը, և Վահրամ սեպուհը, ինչպես շանթառաք մի հարված, ահավոր սուրը ձեռին՝ ընկավ արաբացոց վրա: Նրան հետևում էին գուգարացիք, բասենցիք և Շիրակավանի քաջերը: Ինչպես հանկարծահաս մի փոթորիկ կամ գարնանագայր մի հեղեղ՝ թափվեցան նրանք արաբացիների վրա և սկսան անխնա կոտորել, ջարդել, ջախջախել՝ ոմանց սրախողխող անելով, ոմանց նիզակահար սատակելով և շատերին նժույգների ոտքի տակ տալով:

Բաբկեն իշխանը զարմացավ: Որտեղի՞ց բուսավ արդյոք սեպուհը: Որտե՞ղ էին թաքնված նրա զորքերը՝ չէր կարողանում գուշակել:

Բայց Դվնտ արևմտյան ճանապարհով եկող հեծելազորը, որ խրախուսել էր ոստիկանին և, ընդհակառակը, երկյուղ ազդել Բաբկենին, հենց Վահրամ սեպուհի զորախումբն էր եղած: Վերջինս արքայի հրամանով շտապել էր իշխանին օգնության, ըստ որում բուն բանակը՝ փոքր-ինչ պիտի ուշանար: Սեպուհը հագարացոց պահակներից խույս տալու և Արտաշատի ջրանցքին անարգել հասնելու համար շրջան էր արել Դվնտ դաշտի բարձրից և Խոսրովու անտառը անցնելով՝ մտել Կարնո կոչված ճանապարհը:

Սեպուհի և նրա գնդերի հարձակումը փոխեց իսկույն կռվի կերպարանքը: Հագարացիք հանկարծակիի եկան, իսկ սյունեցիք ու վանանդացիք նոր ոգի առնելով՝ սկսան ավելի կատաղաբար հարձակվել հակառակորդների վրա: Նորեն կռիվը բորբոքվեց. նորեն խմբերն ընդհարվեցան: Հագարա-

վոր սրեր շողում էին ու հարվածում, նիզակները՝ ճոճում ու շամփրում, սաղավարտներ ճեղքում, զրահներ պատառում, վահաններ ջախջախում... Հաղթողների աղաղակը, ընկնողների վայունը, զենքերի շաշունը թնդացնում էին օդն ու դաշտը...

Սակայն հաղթության աստղը թեքվում էր հայոց կողմը, արաբացիք նորեկների հարձակումից շվարելով և մանավանդ թե սաստիկ հարված առնելով՝ մի քանի կետերում սկսան նահանջել: Բեշիրն այդ տեսնելով՝ հրամայեց՝ իսկույն նահանջի փող հնչեցնել, որպեսզի մնացորդ զորքն ազատե կոտորածից: Բայց արաբացիք փողի ձայնն առնելուն պես՝ փոխանակ քայլ առ քայլ հետ նահանջելու, սկսան միահամուռ փախուստ տալ դեպի Դվին:

Հայերն ընկան փախչողների ետևից և սկսան չարաչար կոտորել նրանց: Շուտով Դվնտ դռները բացվեցան և ներս առան փախչող զորականը:

Սեպուհն այդ տեսնելով՝ հանդուգն միտք հղացավ. այն է՝ հրամայել յուր զորքերին՝ ներս խուժել քաղաքը՝ փախչողների ետևից:

Բայց Բաբկեն իշխանը, որ ավելի հեռատես էր, արգելեց նրան այդ քայլն անել՝ առարկելով, թե քաղաքում կարող է վտանգ հասնել զորքին:

Նրանք բավականացան տարած հաղթությամբ և զորքը ժողովելով՝ վերադարձան դեպի ջրանցքի հովիտը:

Երեկոյան դեմ, երբ կռիվն արդեն ավարտած, հաղթությունը տարած, իսկ հագարացիք Դվնտ մեջ փակված էին, հասավ թագավորը՝ Գևորգ սպարապետի, դաշնակից իշխանների և արքայական համախումբ բանակի հետ:

Վերջինս սպարապետի կարգադրությամբ շրջապատեց քաղաքը՝ բոլոր մատչելի կողմերից:

Տեսնելով Դվնո խրամը տակավին չոր և լսելով տեղի ունեցած կռվի և տարած հաղթության համար՝ թագավորն ուրախացավ և ի նշան յուր գոհության՝ գրկեց ու համբուրեց Բաբկեն իշխանին և Վահրամ սեպուհին: Ապա հրամայեց՝ փառավոր հրավառությամբ ամբողջ բանակը լուսավորել այդ գիշեր...

Իսկ Դվնո բարձունքներից նայողի առաջ ուրիշ պատկեր էր բացվում: Արքայական բանակը, որ պատած էր քաղաքը ամեն կողմից և որ ցերեկվա լուսով իսկ ահավոր էր երևում, գիշերվա մութին ավելի երկյուղ և սարսափ էր ազդում...

Դվնո հայերը... գաղտնի հրճվանքի մեջ էին՝ թեպետ և չէին համարձակվում երևան հանել իրանց ուրախությունը: Այն միտքը, թե շուտով մահմեդականի բռնապետությունը պիտի վերջանա, թե գոռոզ հագարացին պիտի խոնարհի վերջապես արքայի հաղթական դրոշակի առաջ, նրանց սիրտը լցնում էր անսահման բերկրությամբ: Եվ ամենքի շրթունքները մրմնջում էին աղոթքներ, մանուկ և ծեր, կին թե տղամարդ աղաչում էին Աստծուն, որ այս վերջին անգամ էլ փառավորե Յուր անունը՝ հաղթություն տալով հայոց Խաչին և Լուսավորչա հավատին...

...Վերջապես ոստիկանը կանչեց յուր մոտ Բեշիրին և սկսավ խորհուրդ անել նրա հետ:

– Այս հայերը, ըստ երևույթին, պաշարել են մեզ այնպիսի զորությամբ, որին դիմադրել չպիտի կարողանանք, եթե նրանք հաճախ հարձակվին մեզ վրա, – ասաց նա զորապետին, – ինձ թվում է, թե մի հնար միայն կա ընդհարումն արգելելու և Աբասին մեզ հետ հաշտվել ստիպելու:

– Ո՞րն է այդ, – հարցրեց Բեշիրը, որի գոռոզությունն ընկճվել էր արդեն՝ կրած պարտության պատճառով:

– Այն, որ հայտնենք Հայոց թագավորին, թե կկախենք աշտարակից մեզ մոտ պատանդ եղող յուր հորաքեռ որդուն՝ Սյունյաց Սահակ իշխանին, եթե նա մեր առաջարկած հաշտությունը չի ընդունիլ և յուր զորքերը չի հեռացնիլ Դվինից:

– Աբասը եթե ցանկացող լիներ հաշտության, քո դեսպաններին ու ընծաները հետ չէր դարձնիլ Վասպուրականից:

– Ուրե՞մն...

– Կմերժե քո առաջարկությունը:

– Այն ժամանակ ես էլ կկախեմ այդ իշխանին, թո՛ղ այնուհետև նրա Սմբատ ու Բաբկեն եղբայրները խիզախեն մեր դեմ և Դվինն առնելուց առաջ իրանց եղբոր դիակը գրկեն:

– Իսկ եթե, հանկարծ, Դվինն առնե՞ն:

– Թո՛ղ առնեն, եթե կարող են. ճակատագրից չպիտի փախչենք, ես գոնե այդ սպանությամբ խստագին կխոցոտեմ նրա հարազատների սիրտը:

– Բայց, տեր իմ, այդ որոշումը կարի վտանգավոր է, – նկատեց Բեշիրը. – այս հայերը բնավ խստասիրտ չեն. նրանք երբ գրավում են մի քաղաք, մեզ նման չեն կոտորում նրա բնակիչներին: Այդպես էլ եթե Դվինը գրավեն, վնաս չեն հասցնիլ մեր անձին կամ նույնիսկ մեր զորքերին, եթե միայն քո ցասումը գործադրած չլինիս դու. բայց եթե Սահակ իշխանին սպանես, այն ժամանակ մենք ամենքս անխնա կջնջվենք: Դու չես ճանաչում սյունեցիներին, բայց ես հաճախ ընդհարվել եմ նրանց հետ և ծանոթ եմ այդ ցեղի անսանձ կատաղությանը: Նրանք չեն կարող տանել այն անարգանաց, որ դու կհասցնես նրանց՝ իրանց իշխանին սպանելով...

- Ի՞նչ անենք, ուրեմն, – հարցրեց նա վերջապես՝ մտախոհ աչքերը գորապետին ուղղելով և յուր նուր, աղեբեկ մորուքը հուշիկ շոյելով:

- Պիտի պաշտպանվենք, որքան կարող ենք և պաշտպանվենք մեր բոլոր գորությամբ, – վճռական ձայնով պատասխանեց Բեշիրը...

Բայց կեսգիշերվա մեջ պահակ զինվորները լուր տվին սպարապետին, թե Նախիջևանի ճանապարհով ստվար հեծելազոր է առաջանում դեպի հայոց բանակը: Դրանք ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ՝ ոստիկանի կողմից Դվնո այդ սահմանում կարգված պահանորդները, որոնք վերջապես հայոց Շարուրից հեռանալն իմանալով՝ շտապում էին թե՛ նրանց ճանապարհը փակելու (հուսալով մի որևէ տեղ հանդիպել նրանց) և թե՛ ոստիկանին տեղեկություն տալու:

Սպարապետն ընդունելով, թե դրանք իրանց ետևից շրջապատելու և Դվնո կողմից լինելիք հարձակման նպատակով մտքով են գալիս, պատվիրեց իսկույն Վահրամ սեպուհին՝ դիմավորել նրանց յուր հեծելախմբով:

Վերջինիս միացան նաև Մոկաց քաջերը:

Վեդիի ներքին հովիտներից մեկում սեպուհը հանդիպեց արաբացի հեծյալներին և հրամայեց նրանց՝ զինաթափ լինել:

Արաբացիք, որ մթան պատճառով հայոց բազմությունը չափել չկարողացան, պատասխանի փոխարեն՝ հարձակվել սկսան:

Այն ժամանակ սեպուհի հզոր ձայնը որոտաց, և հայոց քաջերը մեծադորդ աղաղակով ընկան թշնամու վրա:

Տեղի ունեցավ կատաղի ընդհարում: Բայց նա երկար չտևեց: Արաբացիք իսկույն զգացին, թե որքա՛ն բազմաթիվ են իրանց դեմ սուր շարժող բազուկները, ուստի մի փոքր

ընդդիմությունից ետ, որ սակայն տասնյակ զինվորներ արժեց իրանց, զինադուլ խնդրեցին:

Վահրամ սեպուհը հրամայեց՝ կոտորածը դադարեցնել և արաբացի հեծյալներին զինաթափ անելով և ձիանը խլելով՝ իրանց գերի վարել բանակը:

Եվ որովհետև հետևյալ օրը նրանք տեղեկություններ տվին սպարապետին այն պահակախմբերի մասին, որոնք գտնվում էին Խլաթա, Բերդկանց և Կողբափորի ճանապարհներում, ուստի Մարգալետունի իշխանը, հրաման առնելով արքայից, մի քանի ստվար զորախմբեր ուղարկեց այդ կողմերը՝ արաբացի հեծյալներին հալածելու համար, որպեսզի քաղաքի հետ ունեցած ընդհարման դեպքում նրանք, ետևից հասնելով, չխանգարեն իրանց: Հայոց զորախմբերը, որոնք դիմեցին հիշյալ ճանապարհները՝ Վահրամ սեպուհի, Սմբատ իշխանի և Մոկաց տիրոջ առաջնորդությամբ, պատահելով հագարացի պահակախմբերին՝ հարձակվեցան նրանց վրա և քիչ կամ շատ կոտորած անելուց հետո՝ նրանց մի մասը հալածեցին դեպի Ատրպատականի կամ Կորդվաց կողմերը և մյուսը գերելով՝ բանակը բերին:

Աշոտ Բոնավորը, որ խոստացել էր յուր զորքերով օգնել ոստիկանին, լսելով Աբաս թագավորի՝ յուր դաշնակիցների հետ միասին Դվին հասնելը, այլև նրա զորքերի տարած քանի մի հաղթությունները, ոչ միայն հետ կացավ Նսրին օգնելուց, այլև յուր զորքերը Բագարան ժողովելով՝ ինքը ևս ամրացավ այդտեղ:

Իսկ Աբաս թագավորը Դվնո հաղորդակցություններն ամեն կողմից կտրելուց հետո՝ խորհրդի հրավիրեց յուր իշխաններին՝ որոշելու համար, թե ի՞նչ եղանակով սկսեն հարձակումը:

Գևորգ սպարապետը, որ թանկ էր գնահատում հայ զորականի կյանքը, խորհուրդ տվավ թագավորին՝ ամենից առաջ Նսրրին առաջարկել քաղաքը հանձնել իրանց՝ առանց պատերազմի:

Եթե նա կհոժարվի, բարի, եթե ոչ, այն ժամանակ մենք մեր հարձակումը կսկսենք, – ասաց սպարապետը:

Այո՛, եթե նա իմանա, թե ինքը գուրկ է ամեն ձեռքն-տվությունից, գուցե չվստահանա գրգռել մեր զայրույթը, և այդ հանգամանքը հավասարապես շահ կբերե թե՛ մեզ և թե՛ իրան, – ավելացրեց Սմբատ իշխանը:

Արքային հաճո թվեցավ այս առաջարկությունը, և դաշնակից իշխանները ևս համակերպեցան նրա հետ:

Նույնիսկ այդ օրը Աղձնյաց նահապետը մի քանի ազատանիների ընկերակցությամբ դիմեց Դվին՝ ոստիկանի հետ խոսելու:

Նսրր ամիրան պատվով ընդունեց նրան յուր ապարանքի շքեղ դահլիճներից միում և հաճություն հայտնեց՝ լսել հայոց թագավորի պատգամը:

– Աբաս արքան հրամայեց ինձ՝ ասել մեծափայլ ամիրային, – խոսել սկսավ նահապետը, – թե Դվինը Հայոց աշխարհի մայրաքաղաքն է, թե նրան հիմնել և տիրել են հայոց թագավորները, և թե վերջին տարիներում իսկ նա պատկանել է հայոց իշխանապետության: Ամիրապետի ոստիկանները կարող էին նստել այդտեղ՝ իբրև երկրի շահաստանում և գանձել ամիրապետի հասույթները: Բայց նրանք իրավունք չունեին նրան գրավելու և նրա միջոցով էլ երկրի ազատության վրա բռնաճակով, ըստ որում այդ երկրի կառավարը Հայոց թագավորն է, իսկ ժողովրդի ազատության տերը՝ ինքը ժողովուրդը...

– Հակառակ դեպքում եթե ես Դվինը գրավեցի ուժով, այն ժամանակ թո՛ղ ոստիկանը իմանա, որ առաջին օրն իսկ բնաջինջ կանեմ թե՛ յուր զորախմբերը և թե Դվնո բոլոր ամիրաներին, որոնք կալվածներ ունին Ոստանում և ապարանքներ՝ Դվնո հրապարակների վրա... Բացի այս՝ ես չեմ խնայիլ նույնիսկ իրան՝ ոստիկանին: Եվ այս ամենն անելով հանդերձ՝ ես թշնամացած չեմ լինիլ ամիրապետին, այլ պատժած՝ միայն նրա գործակալին, որ անխոհեմությամբ խռովում է իմ երկիրը...

Ոստիկանը, որ սկզբում խաղաղ սրտով ականջում էր պատգամավոր իշխանին, վերջին խոսքերը լսելուն պես վեր թռավ տեղից և հուզված բացականչեց.

– Քո այդ նոր թագավորն ավելի հանդուգն է, քան յուր նախորդը... Ասա՛ նրան, որ ես չեմ ընդունում հաշտության ո՛չ մի պայման և որ ես իրավունքով տիրում եմ այն քաղաքին, որ երկու հարյուր տարի սրանից առաջ գրավել է արաբական սուրը: Թո՛ղ հառաջ վարե նա յուր զորքերը և ուժով գրավե այս քաղաքը, եթե կարող է: Բայց միննույն ժամանակ թո՛ղ չմոռանա, որ նա կռվում է արաբացոց երկնափառ ամիրապետի և ոչ թե նրա ոստիկանի հետ...

Պատգամավոր իշխանը վերադարձավ յուր հետևորդների հետ և հայտնեց արքային՝ Նսրրի պատասխանը:

– Լավ ուրեմն, մենք մեր պարտքը կկատարենք և ցույց կտանք այդ հազարացուն, որ ամիրապետի անունով տրված սպառնալիքները չեն կարող ո՛չ մեզ վախեցնել և ոչ էլ մեր իրավունքները շղթայել, – ասաց թագավորը և ապա հրամայեց սպարապետին՝ հարձակման պատրաստությունները տեսնել...

Հայերը, որ հայտնի էին իբրև ընտիր նետաձիգներ, սկսան իրանց տարափը նախ ասպարափակ շարքերի

ետնից տեղալ, ապա հետզհետե պարիսպներին մոտենալով՝ սկսան վանել դիմադիր հագարացիներին: Վերջիններս, սակայն, հզորապես կռվում էին այն խմբերի հետ, որոնք կամենում էին սանդուղքներ մոտեցնել պարսպին: Բացի կարթավոր երկաթյա ձողերից, որոնք մահ էին սպառնում սանդղաքավոր զորականին, նրանց նետերն էլ քիչ չէին նեղում հարձակվող հայերին:

Այդպիսի մի զորեղ դիմամարտ բռնկել էր Դվնո ավագ դռան առաջ, ուր մի քանի մարտկոցներ պաշտպանում էին թե՛ երկաթյա դուռը և թե՛ կրկնապարիսպը: Այդ մարտկոցները գրավելուց ետ՝ հեշտ էր առաջին պարիսպը փլել, որով քաղաքի պաշտպանությունը կարի կթուլանար:

Այդ պատճառով քաջերի մի հզոր խումբ գործում էր այստեղ...

Բոցածավալ կրակի ջերմությունն ու ծուխը վանեցին մարտկոցների վրայից արաբացի զինվորներին: Այն ժամանակ հրդեհից ազատ անջրպետներում հայերն անմիջապես սանդուղքներ դրին և սկսան բարձրանալ պատնեշների վրա և այդտեղից էլ մտնել մարտկոցները...

Հայերն ու արաբացիք կռվում էին՝ ինչպես վագրերի ոհմակներ, մի կողմից հանդուգն հարձակումը, մյուս կողմից հուսահատ ընդդիմությունը կռիվը դարձրել էին զարհուրելի...

Հայերը տիրեցին հառաջապահ մարտկոցներին և անցան կրկնապարիսպը: Այդտեղ խոնավող հայերի և անջրպետը պաշտպանող արաբացիների մեջ դարձյալ փոթորկեց ընդհարումը: Երկու կողմից էլ կոտորած եղավ...

Հայերը գրավեցին կրկնապարիսպի տարածությունը և սկսան քանդել նրա պատվարները և հետզհետե լցնել խրամի մեջ:

Այս անսպաս հաջողությունը, որ ուրախություն պատճառեց թե՛ թագավորին և թե՛ դաշնակիցներին, ստիպեց նաև Մարգալետունուն՝ գոհ լինել տարած հաղթությամբ և զորքի ուժը խնայելու համար՝ հարձակումը դադարեցնել:

Մի քանի օր անցնելուց ետ՝ թագավորն ու իշխանները որոշեցին երկրորդ հարձակումն սկսել: Դրա համար վաղ առավոտվանից սկսան առաջ վարել պարսպահար մեքենաները...

Հայոց զորքերը նոր էին սկսում ելնել բանակից, և դաշնակից իշխանները նոր սկսել էին քննել իրանց հարձակման դիրքերը, երբ լուր հասավ Մարգալետունուն, թե Արտաշատի մեջ խլրտումն է սկսվել և զորքերը միջնաբերդից իջնում են դեպի քաղաք: Այդ նշան էր, թե արաբացիք պատրաստվում են դաշտն իջնելու:

Դվնո հրամանատարները որոշումն էին արել անսպաս հարձակվել հայերի վրա և այն՝ երկու կողմից, այն է՝ Դվնո և Արտաշատում...

Հայոց վերջապահ գնդերը, որոնց առաջնորդում էին Գոռը, Վահրամ սեպուհը և Մոկաց իշխանը, և որոնք թույլ առ թույլ սպասում էին Արտաշատում կողմից լինելիք այդ հարձակման, ետ դարձան իսկույն և որոտագին աղաղակով դիմեցին արաբացոց վրա...

Հայերը երեք կողմից շրջապատեցին արաբացիներին, որովհետև թվով գերազանցում էին և սկսան նրանց հետ զորեղ դիմամարտ...

Հայոց առաջնորդները հրամայեցին զորքերին՝ խառնվել արաբացոց հետ և միջամուխ լինել քաղաքը: Եվ որովհետև առաջին օրինակը Գոռն ու սեպուհը տվին, ուստի զորքն աներկյուղ խառնվեցավ թշնամու հետ... Եվ

երբ բերդապահը փախչողներին ներս առած կարծելով՝ հրամայեց քաղաքի դռները գոցել, սարսափելով տեսավ, որ երկաթապատ փեղկերը ջախջախվել են արդեն հայերի ձեռքով և թե նրանցից շատերը նոր կոտորած են սկսել քաղաքի մեջ:

Հուսահատությունը տիրեց հազարացիներին, մանավանդ, երբ դեպի վեր նայելով տեսան, թե միջնաբերդի վրա ծածանում է արդեն Հայոց հաղթական դրոշակը...

Արաբացիք իրանց կատարյալ պարտությունը տեսնելով՝ զինադուլ խնդրեցին: Եվ որովհետև հայերը նույնպես հոգնել էին, ուստի անմիջապես կռիվը դադարեցրին և զինաթափ անելով արաբացիներին, քաղաքն ու բերդն առան իրանց հսկողության տակ:

Հաղթության լուրը հասավ Հայոց բանակը և ուրախությամբ լցրեց ամենքին, որովհետև Արտաշատու գրավումով ոչնչանում էր այն միակ ամրությունը, որ Դվինից գատ՝ կարող էր վտանգ սպառնալ հայոց հաջողությանը...

- Ի՞նչ անենք ուրեմն, վտանգը դռան մոտ է, - հարցրեց Բեշիրը...

- Քաղաքը մեր կամքով պիտի հանձնենք հայերին:

- Ինչպե՞ս... հապա մեր այսքան կորուստն ու կոտորածը, - բացականչեց Բեշիրը:

- Ով որ խնայում է մնացորդը, որքան էլ այն աննշան լինի, նա իմաստնաբար է գործում, - նկատեց ամիրան՝ լրջությամբ, - եթե մենք համառոտինք, ավելի պիտի կորցնենք...

- Ուրե՞մն...

- Պիտի հանձնենք թագավորին յուր մայրաքաղաքը՝ մեր գործն ու անձը փրկելու համար...

Մի ժամից հետո քաղաքի մեծ դռան աշտարակի վրա վայրահակ կախեցին մի կանաչ դրոշ, որ նշան էր, թե պաշարյալները հաշտություն են առաջարկում, խնդրելով ընդամին, հարձակումը դադարեցնել:

Իսկ փոքր-ինչ հետո դռները բացվեցան, և երևացին Նարրի պատգամավորները, որոնք քաղաքի բանալիները բերում էին Հայոց արքային հանձնելու:

Իսկույն սպարապետը զինադադարի փողը հնչել տվավ, և կատաղի ընդհարումը կանգ առավ մի վայրկենում:

Արաբացոց պատգամավորները հասան արքայի վրանը և ուստիկանի հաշտության պատգամը հաղորդելուց հետո՝ հանձնեցին թագավորին՝ բերած բանալիները:

Հետևյալ առավոտ տեղի ունեցավ Հայոց զորքերի հաղթական մուտքը՝ դեպի Դվին:

Ամենից առաջ ներս մտավ Գևորգ Մարգալետունին՝ Արարատյան գնդով, որ կրում էր սպարապետական դրոշը և գրավեց քաղաքի կարևոր դիրքերը՝ անսպառ խլրտումներից ապահով լինելու համար, նրան հետևեցին դաշնակից իշխանները՝ յուրաքանչյուրը յուր գորախմբով և իշխանական դրոշով: Ապա գալիս էր Վահրամ սեպուհը՝ առաջնորդելով հեծյալ գնդերին: Դրանց հետևում էր արքայական հեծելախումբը՝ թագավորական դրոշակով, և ապա ինքը՝ Աբաս թագավորը՝ շրջապատված յուր ազատագունդ թիկնապահներով:

Ամենից հետո գալիս էր Գոռ իշխանը՝ բանակի վերջապահ գնդերով, որոնք կրում էին Մարգալետունյաց տան դրոշը:

Քաղաքի կարևոր կետերը բռնելուց ետ, սպարապետի առաջին գործն եղավ տեղեկանալ, թե որտե՞ղ է գտնվում Սյունյաց Սահակ իշխանը: Եվ երբ իմացավ, որ նա փակված

է միջնաբերդում, իսկույն մի գորախմբով դիմեց այնտեղ և, մտնելով հինավուրց դղյակը, ուր մնում էր իշխանը և որին տակավին հսկում էին արաբացի պահապաններ, հանեց նրան այնտեղից և պատվով ու շուքով բերավ արքայի մոտ:

Թագավորը, տեսնելով հորաքեռորդուն ողջ և առողջ, ուրախացավ և փարելով իշխանին՝ ասաց.

- Միայն ի պատիվ քո ազատության՝ ներում եմ ես ուտիկանին: Թող ապրե նա յուր ապարանքում և վայելե մեր Դվնո բարիքները:

Ապա Սյունյաց հարազատները հանդիպեցին միմյանց և ցնծության արտասուքն աչքներին՝ փարեցին իրար:

Նրանց ուրախության մասնակցեցին բոլոր իշխանները:

Այնուհետև թագավորը Գևորգ սպարապետի և բոլոր իշխանների ու զորքերի ուղեկցությամբ դիմեց Ս. Գրիգորի տաճարը՝ գոհություն մատուցանելու Աստծուն այն մեծ հաջողության համար, որ Նա պարգևեց իրանց: Արքային դիմավորեց Դվնո հոգևորականությունը՝ եկեղեցական շքեղ թափորով:

Տաճարից դուրս գալուց հետո Աբաս թագավորը գնաց Տիկնունի կոչված պալատը, որ թեպետ մյուս ապարանքների նման գրաված էին արաբացիք, բայց սպարապետն շտապել, պատրաստել էր տվել՝ արքայի բնակության համար:

Հետևյալ օրն ազատեցին նաև կաթողիկոսաբանը՝ հալածելով այդտեղից արաբական պաշտոնյաներին: Դրա հետ միասին խլեցին նաև մյուս արքայաշեն ապարանքներն ու աչքի ընկնող շինությունները, որոնցից ամեն մինը գրաված ուներ մի ամիրա:

Երբ Գևորգ Մարգալետունին առաջին անգամ մտավ կաթողիկոսաբանի մեծ դահլիճը, ուր առհասարակ դրված էր լինում հայրապետական գահույթը, զգացվեց և արտասվեց.

- Ահա՛. վերջապես ազատեցինք և կաթողիկոսաբանը, – բացականչեց նա՝ հուզված ձայնով, – բայց ո՞ր է կաթողիկոսը, ո՞ր է նրա գահույթը... ինչո՞ւ այդ մարդը չհամբերեց այնքան, որ Աստուծո Աջը օգնության հասներ...

Նա ակնարկում էր հանգուցյալ Հովհաննես կաթողիկոսին...

Այսուամենայնիվ, ընդհանուր ուրախությունը մեծ էր, որովհետև, մայրաքաղաքը վերջ ի վերջո գրավվեցավ Հայոց քաջերի ձեռքով:

ՏԱՄՆ ԵՎ ՀԻՆԳ ՏԱՐՈՒՅ ՀԵՏՈ

Դվնո առումից հետո անցել էին տասն և հինգ երկար տարիներ: Այդքան ժամանակի մեջ Աբասը թագավորում էր խաղաղությամբ: Հայաստանի ժողովուրդը մոռացել էր արդեն թշնամիների հարձակումը, հափշտակության, ավազակության և նման արհավիրքների գոյությունը...

Եվ որովհետև երկրի խաղաղ դրությունից կախում ուներ նաև դպրության ու արվեստի բարգավաճումը, ուստի Հայաստանի այն վանքերը, որոնք խոտվության օրերից արդեն ամայացել և շատերն էլ ավերվել էին, նորեն սկսան շենանալ և բարեկարգվիլ: Որովհետև այս ու այն կողմերը փախած կամ տարագիր եղած առաջնորդներն ու միաբանները նորեն դարձան դեպի իրանց Ուխտերը, ավերվածները նորոգեցին, քանդածները շինեցին, միաբնակիցներ ժողո-

վեցին և փութաջան աշխատությամբ սկսան այդ վանքերում ուսումնառն ու դպրությունը ծաղկեցնել: Եվ որովհետև Հայոց վանքերը Մեծն Ներսեսի և Ս. Մահակա օրերից սկսած՝ դպրություն տարածելուց և ժողովրդի հոգևոր պետքերը հոգալուց զատ՝ պաշտոն ունեին նաև տկարները խնամելու, հիվանդները դարմանելու, օտարները ժողովելու և այլն, ուստի այդ վանքերից շատերում հիմնվեցան նաև որբանոցներ, հիվանդանոցներ, հյուրանոցներ և ուրիշ կարևոր ապաստարաններ:

Այդ բոլոր հասարակական հաստատություններին հովանավորում էր ինքը Աբաս թագավորը՝ ոմանց նպաստելով արքայական գանձարանից, ոմանց կալվածներ նվիրելով, ուրիշներին հասույթներ սահմանելով, և այլն, և այլն:

Այդպիսով՝ Աբաս թագավորի օրով ոչ միայն եղած վանքերը բարեկարգվեցան, այլև նորերը հիմնվեցան և ծաղկեցին. ինչպես օրինակ՝ Արշակունյաց գավառի Կամրջաձորի վանքը, որ 300-ից ավելի միաբաններ ուներ. նույն գավառի Կապուտաքար վանքը, որ հայտնի էր յուր առաջադեմ վանականներով. Շիրակ գավառի Հռոմոսի վանքը, որ նշանավոր եղավ յուր հյուրանոցով, ուր կարտոները ոչ միայն կերակուր, այլև հանդերձներ էին ստանում. նույն գավառի Դպրեվանքը, որ անշուշտ, հայկական դպրությունը գերազանցապես ծաղկեցնելու համար նույն անունն ստացավ. Դերջան գավառի Խլաձորի վանքը, որ Սիոն անունով մի ճգնավոր շինեց, որով ապացուցում էր, թե երկրի մեջ տիրող խաղաղության շնորհիվ ո՛ր աստիճան էր հոգեկան գործերով պարապելու եռանդը զարգացել: Այդպիսի ոգևորության արդյունք էին Խարբերդ գավառի Մովսիսավանքը, Կարնո Հնձուց մենաստանը, Վայոց ձորի Ցախյաց վանքը, որոնք հայտնի եղան իրանց շինարար միաբանություններով և

վերջապես՝ Ռշտունյաց գավառի Նարեկա վանքը, որ հայ ազգին տվավ փիլիսոփայության և բանաստեղծության մեջ հայտնի վարդապետներ: Ինչպես օրինակ՝ Անանիա Նարեկացուն, որ Թոնդրակեցոց հաղթահարիչը եղավ, և Աստվածային ողբերգակ Գրիգոր Նարեկացուն, որ յուր բանաստեղծական անգուգական հանճարով կարողացավ արժանապես երգել Ահավոր Հավիտենականի հզորությունն ու բարությունը, որի հոգեբուխ աղոթքները դարուց ի դարս մրմնջացին Հայոց բարեպաշտները...

Եվ սակայն խաղաղության տարիների բերած անդորությունը չթուլացրեց թագավորի քաջագնական եռանդը: Նա թեպետ մեծ ուշադրություն դարձրեց երկրի ներքին բարեկարգության վրա, որի մեջ և գտնվում էր ժողովրդի իսկական երջանկությունը, այսուամենայնիվ, բարձիթողի չարավ նաև արտաքին թշնամիներից քաջապես պաշտպանվելու միջոցները: Որովհետև գիտեր, որ յուր երկիրը շրջապատված է անկիրթ և բարբարոս դրացիներով, որոնք եթե ոչ այսօր, գուցե վաղը հարձակվեին յուր վրա, եթե իմանային, որ ինքը գուրկ է պաշտպանության միջոցներից:

Այս նպատակով Արքայական բանակը զորացնելու գործը իշխան Մարգարետունուն հանձնելով՝ ինքն զբաղվեցավ Արքայական գահի համար ապահովագույն մի կայան ընտրելու և արհեստի ամեն կատարելությամբ նրան ամրացնելու գործով, որովհետև Երազգավորսը գուրկ էր անհրաժեշտ ամրություններից, իսկ Դվինն ընդարձակ դաշտի վրա լինելով՝ մեծ ուժ էր պահանջում պաշտպանվելու համար:

Եվ որովհետև Վանա անառիկ բերդի պատկերը չէր հեռանում թագավորի աչքի առջևից, ուստի նա մտածում էր նույնպիսի մի ամրություն, եթե չգտնվի իսկ, ստեղծել յուր

երկրում, որպեսզի յուր նախորդների կրած նեղություններից ընդմիշտ ազատ մնա ինքը...

Քաղաքի հյուսիսարևմտյան անկյունում գտնվում էր միջնաբերդը, որ բարձր և անկովելի քարափանց վրա թառած, պաշտպանվում էր միայն բնության ստեղծած ամրություններով...

Այդ տեղը ընտրելով յուր համար աթոռանիստ՝ Աբաս թագավորը նախ և առաջ սկսավ միջնաբերդը զորացնել...

Եվ այսպես չգոհանալով բնության ստեղծագործությամբ, նա ավելացրեց նրա վրա արհեստի գյուտերը: Նախ միջնաբերդի շուրջը պատեց հզոր պարիսպով և ատամնավոր աշտարակներով, իսկ բերդի շուրջը քաջապես դիտելու համար՝ նրա արևելյան անկյունում կանգնեցվեց բարձր և մեծամուր բուրգ: Բերդի մուտքերը փակեց երկաթյա դռներով, իսկ նրանց առաջ կանգնացրեց քարաշեն պատնեշներ: Ապա բերդի ներսում շինեց մթերանոցներ՝ զենքերի և պաշարի համար, իսկ դրանց մեջտեղում փորել տվավ ահագին ջրամբար, երեք հարյուր քարակտուր սանդուղքներով, որոնց վերջինը հավասարվում էր քաղաքի հատակին: Դրանով ջրի պաշարը, որ հաճախ անձնատուր լինելու պատճառ էր դառնում, ապահովվում էր ընդմիշտ:

Միջնաբերդի ամրությունները վերջացնելուց ետ, թագավորն սկսավ քաղաքն ամրացնել: Նախ՝ նրա արևելյան և հարավային կողմերը պատեց կրկին պարսպով, քառակուսի աշտարակներով և դժվարամատույց պատնեշներով...

* * *

Հասավ 943 թվականը: Այդ տարին բոլորում էր Աբաս արքայի գահակալության տասն և հինգերորդ տարեդարձը

և սակայն դեռ նոր էր ավարտվում Կարսի գլխավոր շինություններից մինը, որի հիմքը դրվել էր 13 տարի առաջ:

Դա Սուրբ Առաքելոց հոյակապ եկեղեցին էր, որ բարեպաշտ թագավորը հիմնարկեց 930 թվականին՝ իբր յուր գահակալության առթիվ առ Աստված ուղղած շնորհակալյաց առհավատյալ: Նա գտնվում էր Միջնաբերդի ստորոտում՝ գեղադիր բարձրավանդակի վրա և կառուցված էր ժամանակակից ճարտարապետության կատարելությամբ: Արտաքուստ նա հոյակապ էր, քանդակագարդ և ուներ բոլորշի-ութանկյուն ձև: Իսկ ներքուստ կերտված էր խաչաձև, բաժանված տասներկու երեսների վրա, որոնցից ամեն մինը կրում էր առաքյալներից մինի պատկերը: Սրածայր գմբեթը բարձրանում էր անսյուն կամարների վրա և յուր փայլուն Խաչով հովանավորում էր թե՛ յուր շուրջն ապրող բարեպաշտ ժողովրդին և թե՛ հեռու՝ ժայռերի տակ շառաչող Կարուց գետակին:

Որովհետև Ս. Առաքելոց եկեղեցու ավարտման հետ միասին, ինչպես ասացինք, լրանում էր նաև Արքայի գահակալության տասն և հինգ ամյակը, և այդ բոլոր ժամանակ հայրենիքն ու ժողովուրդն ապրել էին խաղաղ երջանկության մեջ, ուստի Աբաս թագավորը ցանկացավ այդ առթիվ շքեղ նավակատիք կատարել:

Այս նպատակով նա կարգադրեց՝ հրավեր դրկել նաև կաթողիկոսին և ապա յուր երկրի իշխաններին, նախարարագուններին, ազնվականության, հոգևոր միաբանություններին և նույնիսկ դրացի իշխողներին, որպեսզի ամենքը հավաքվեն արքայանիստ Կարսը՝ յուր կառուցած տաճարն օծելու և նրա նավակատիքը տոնելու:

Այդ դեպքից կամեցավ օգուտ քաղել Մարգարետունի իշխանը և ազատվել այն երդման կապանքներից, որով նա կաշկանդել էր իրան Գառնո ամրոցում:

Չնայելով, որ նրա անօրինակ անձնվիրության, անման հայրենասիրության և անխոնջ ջանքերի շնորհիվ Հայրենիքն արդեն վայելում էր անդորրություն, իսկ գահը՝ ապահովություն, այսուամենայնիվ, նա դեռ իրան կապված էր համարում՝ Գառնիում արած ահավոր երդումով:

Նա խոստացել էր հալածել Հայաստանից վերջին հագարացին և մինչև որ այդ չաներ, չպիտի վերադառնար յուր ընտանյաց գիրկը, չպիտի ոտք դներ սեփական հարկի տակ:

Եվ այս պատճառով, չնայելով, որ հագարացիք արդեն ջախջախվել, ետ էին քաշվել, չնայելով, որ Դվինը գրավվել էր հայերից, և արաբական իշխանությունն էլ չէր համարձակվում գավազան շարժել հայ ժողովրդի դեմ, այսուամենայնիվ, որովհետև Դվնում դեռ արաբացի ամիրաներ էին նստում, իսկ Հայաստանի նահանգներում ապրում էր խաղաղ հագարացի ժողովուրդ, որին պատճառ չկար հալածել երկրի միջից և իզուր տեղը Արաբացոց Ամիրապետի արդար զայրույթը գրգռել, այս պատճառով Մարգարետունի իշխանը մնացել էր Գառնիից տարագիր՝ ասելով թե՛ որովհետև Աստված չհաջողեց ինձ բոլոր հագարացիներին Հայաստանից վռնդել, ուրեմն նա չի կամենում նաև իմ վերադարձը:

Այս պատճառով այդ բոլոր տարիների ընթացքում նա ապրում էր թագավորի մոտ, երբեմն Երազգավորսում, իսկ վերջերը՝ Կարսում: Նրան այցելելու գալիս էին թե՛ Գոհար իշխանուհին, թե՛ Շահանդուխտ հարսը և թե՛ Գոռ որդին:

Բայց ինքը երբեք չէր գնում նրանց մոտ...

Տայոց իշխանը լուր տվավ նրանց, թե՛ Աբխազաց Բերթագավորը ծանր գորքով մտել է յուր նահանգը և այնտեղից էլ առաջանում է Գուգարք...

Բայց որովհետև Հայաստանի խաղաղությունը ընդհանրապես խաղաղություն էր բերում նաև դրացի երկրներին, ուստի այդ հանգամանքը շատ անգամ ծառայում էր ի վնաս Տայոց շահերին: Եվ ահա թե ի՞նչ պատճառով:

Հայաստանը, գտնվելով Միջին և Փոքր Ասիայի, այլև Կովկասային երկրների մեջտեղում, հաճախ մի կողմից դեպի մյուսն արշավող ազգերի համար ծառայում էր կա՛մ իբրև կամուրջ և կա՛մ իբր պատնեշ...

Եվ հենց այդ պատճառով, Հայաստանի խաղաղ եղած ժամանակ նրա դրացի ազգերն էլ խաղաղություն էին վայելում: Բայց փոխանակ դրա համար քաջ կամ նահատակ հայերին շնորհակալ լինելու, ընդհակառակը՝ Տայոց շնորհիվ ձեռք բերած այդ խաղաղության արդյունքը, որ լինում էր իրանց գորանալը, գործ էին դնում հենց բարերար դրացու դեմ:

Այդպես էլ արին աբխազցիները:

Աբաս արքայի գահակալության օրով, ինչպես աղվանները, վրացիք, եգերացիք, խաղտիացիք, քուրեղացիք, մկրելցիք և մյուս հյուսիսային ազգերը, նույնպես և աբխազցիք վայելում էին կատարյալ անդորրություն: Իսկ դրա հետևանքը եղել էր այն, որ նրանք ներքին բարեկարգություններով զբաղվելու ժամանակ գտնվելով՝ հետզհետե գորացել էին: Տասննհինգ տարուց ետ Բերթագավորը նորից հիշեց Յլիկ Ամրամի հետ ունեցած դաշնադրությունը, որի զորությամբ Հայաստանի հյուսիսային նահանգները իրան պիտի անցնեին, բայց որոնցից նա զրկվել էր այդ ժամանակ՝ մասամբ Վահրամ Սեպուհից հալածվելով և մասամբ

Հայոց միությունից վախենալով: Իսկ այժմ որովհետև իրան բավական զորեղ էր զգում Հայոց թագավորի հետ ընդհարվելու, ուստի հիշեց հին դաշնադրությունը: Եվ չնայելով, որ Ցլիկ Ամրամն արդեն մեռած, իսկ ինքը Աբխազիայում նրան տված գավառները նորեն գրաված էր, այսուամենայնիվ, ցանկացավ օգուտ քաղել եղած դաշնադրությունից: Եվ հավատացած լինելով, թե կարող է ցանկացած նահանգները բռնությամբ խլել հայերից, մեծ զորք ժողվեց և մտավ Տայոց երկիրը:

Աբաս թագավորն այդ լուրն առնելով՝ շվարեց, որովհետև չէր կամենում պատերազմ սկսել որևէ դրացու հետ: Նա գնահատում էր խաղաղության արժեքը և, մանավանդ, խնայում զորքերի կյանքը, որոնց սիրում էր յուր որդիների պես: Բացի այդ՝ Բերը յուր աներձագն էր, ուստի հույս ուներ, թե կարող է առանց պատերազմի՝ բանավոր հորդորներով համոզել և վերադարձնել նրան յուր երկիրը:

Այս պատճառով թագավորը խորհուրդ արավ Գևորգ Սպարապետի հետ և ինքնագիր նամակ գրելով Բերին՝ հարցրեց նրան, թե ինչո՞ւ համար է զորքով յուր երկիրը մտել. «Եթե մի կարևոր պատճառ քեզ չէ ստիպում՝ իմ և քո երկրների խաղաղությունը վրդովել,- ավելացնում էր թագավորը յուր նամակում,- ապա ուրեմն հիշիր, որ ես քո քեռայրն եմ և քրիստոնեա դրացիդ. հետևապես, իմ բարեկամությունն ավելի շահ կարող է բերել քեզ, քան քո թշնամությունը: Մտածիր ուրեմն լրջությամբ, հեռացիր աշխարհակալ ցնորքներից և գիտցիր, որ այն ազգը, որ ստիպեց քեզ՝ լուռ մնալ տասնհինգ երկար տարիներ, կստիպե այժմ՝ հավիտյան լռել, եթե չես կամենալ հոժարությամբ քո երկիրը վերադառնալ»:

Նամակը թագավորը հանձնեց Գոռ իշխանին, որպեսզի սա, Աբխազաց թագավորից անհաջող պատասխան առնելու դեպքում, ուշի ուշով ծանոթանա նրա պատերազմական զորության հետ և այնպե՛ս վերադառնա Կարս:

Մինչև Գոռ իշխանի հասնիլն՝ Աբխազաց թագավորը հառաջացել էր դեպի Գուգարք և մտնելով նրա Արտահան գավառը՝ բանակ էր դրել Կուր գետի աջ ափին՝ Արտահան բերդից դեպի հյուսիս:

Իշխանը հասնելով աբխազաց բանակը՝ ներկայացավ թագավորին...

Բերը Գոռ իշխանին ընդունեց յուր վրանում, բայց կարի սառնությամբ և, առնելով նրանից Հայոց թագավորի նամակը, տվավ յուր դպրապետին՝ հրամայելով նրան՝ կարդալ ի լուր Աբխազաց իշխանների...

Երբ դպրապետը հասավ վերջաբանին, ուր Աբասն ասում էր «Հայերը կստիպեն քեզ՝ հավիտյան լռելու, եթե չես կամենալ հոժարությամբ քո երկիրը վերադառնալ», Բերը զայրույթից կատաղեց.

- Գնա՛ և ասա՛ քո թագավորին,-որոտաց դեպի Գոռը, - որ ես կարևոր չեմ համարում բացատրել նրան, թե ի՞նչ պատճառով եմ յուր երկիրը մտել: Այսքանը միայն կասեմ, որ ես լսե՛լ եմ, թե նա նոր ու հոյակապ եկեղեցի է կառուցել Կարսում և պատրաստվում է նրա օծման նավակատիքը կատարել: Ասա՛, որ ես եկել եմ՝ այդ եկեղեցին վրաց ծեսով օծել տալու և մինչև որ ես չմտնեմ Կարս, նա չպիտի համարձակի՝ որևէ հանդես կատարել...

- Շատ բարի, մեծագոր թագավոր, մենք, ուրեմն, կընդառաջենք քեզ՝ ավելի պատվով մեր մայրաքաղաքը տանելու համար,- պատասխանեց Գոռը հեզնությամբ և դուրս

գալով թագավորի վրանից՝ ժողովեց իսկույն յուր մարդիկը և վերադարձավ Վանանդ...

Երբ թագավորը տեղեկացավ նաև Գոռ իշխանի տված պատասխանի մասին, ուրախությամբ բացականչեց.

- Կեցցե՛ս, իմ քաջ, դու պատասխանել ես նրան այնպես, ինչպես որ վայել է Հայոց արքայի պատգամավորին և քաջ Սպարապետի որդուն: Մենք, ուրեմն, կդիմավորենք այդ գոռոզ թագավորին, և եթե Աստված հաջողե, «կտվորեցնենք» նրան՝ Հայոց եկեղեցին վրաց ծեսով օծելու «եղանակը»...

Մի քանի օրից հետո Հայոց բանակը մտավ Արտահան և սկսավ առաջանալ դեպի հյուսիս և, հասնելով աբխազաց գնդերին, բանակ դրավ նրանց հանդեպ՝ Կուր գետի ձախ ափին:

Գևորգ սպարապետը թեպետ ծեր էր և արքունիքում վարած խաղաղ կյանքի օրերում զգում էր իրան ուժագուրկ, սակայն թշնամի աբխազների բանակը տեսնելուն պես՝ կարծես նորեն երիտասարդացավ, նոր ոգի ու եռանդ ստացավ: Մի քանի ժամ հանգիստ առնելուց և զորքին էլ հանգիստ տալուց հետո՝ նա աշտանակեց յուր նժույզը և, ոտի հանելով զորքը, սկսավ նրա կազմվածը կարգավորել: Որովհետև կասկածում էր, թե գուցե աբխազցիք անակնկալ հարձակում անեն իրանց վրա, հուսալով, թե այդպիսով կշփոթեն Հայոց հոգնած բանակը:

Այն մարդը, որ վերջին ժամանակները միայն երդումից ազատվելու և Գառնո մեջ թաղվելու վրա էր մտածում, հանկարծ մոռացավ ամեն բան, երբ հայրենիքի տոհմական թշնամու բանակը տեսավ: Նրան թվում էր, թե մահմեդական հազարացիներից ավելի զարշելի են քրիստոնյա դրացիները, որոնք ազահության և անարգ շահասիրության

պատճառով չէին խղճահարվում խաղաղակյաց մի ժողովրդի՝ կրոնակից մի դրացու անդորրությունը խանգարել, որոնք գալիս էին՝ ավեր ու ապականություն սփռելու մի ազգի մեջ, որ յուր բյուրավոր նահատակների արյամբ գնել էր Արևելյան Եկեղեցու փրկությունը և որի որդվոց անձնվիրությանն էին պարտական դրանք՝ իրանց երկրների խաղաղությունը:

Վրեժխնդրության ոգին ծնունդ առավ այդ ծերունու մեջ, և նա ինքն իրան երդվեց. «Կա՛մ մեռնել այդտեղ, կա՛մ վերջնականապես ջախջախել այս հինավուրց թշնամուն»...

Առաջին օրը ևեթ Սպարապետն ու զորավարները ժողովեցան թագավորի մոտ՝ խորհուրդ անելու, թե ե՞րբ և ի՞նչ եղանակով սկսեն պատերազմը:

Մարգալետունի իշխանը, իբրև ամենից փորձառուն, խորհուրդ տվավ հարձակումն անել հենց այդ միևնույն գիշերը, կամ գոնե, լուսաբացին...

Այդ ժամանակ աբխազաց բանակում հանգստություն էր տիրում: Թագավորն ու իշխանները դեռ քնած էին, իսկ զորքի մեծ մասը վրաններում փակված: Երբ լույսը բացվեցավ այնքան, որ կարելի էր գետի մյուս ափը նշմարել, պահակները տեսան, որ Հայոց գնդերը շարեշար կանգնած են իրանց հանդեպ...

Բայց նրանք դեռ այդ պատրաստության մեջ էին, երբ Հայոց հեծելազորը, ինչպես հանկարծահաս մի փոթորիկ, որոտաձայն աղաղակով ընկավ նրանց վրա:

Աբխազցիք շփոթվելով դուրս թափվեցան վրաններից, խառնվեցան իրար և աշխատում էին ճակատ կազմել, բայց իզուր...

Հայերը նրանց դուրս քշեցին պատնեշներից և կոծվր բորբոքեցին բաց դաշտի վրա:

Այդ ժամանակ ահա երևաց Բեր թագավորը՝ շրջապատված հսկայակերպ թիկնապահներով և սկսավ խրախույս կարդալ յուր գորականին...

Բայց որովհետև հայերը մղել էին նրանց դեպի Կուրի ափը, որպեսզի իրանց նետաձիգներին մոտեցնեն, ուստի հենց այդ վայրկենին էլ հայ հետևակները սկսան իրենց նետերը տեղալ...

Վերջապես, չնայելով իրանց հերոսական դիմադրության, արխագցիք տեսան, որ չպիտի կարողանան հետ մղել հայերին և մանավանդ, թե երկար դիմադրել...

Թշնամուն բավական հեռու քշելուց և նրա գնդերը ցիրուցան անելուց հետո հայերը վերադարձան՝ ժողովելով արխագցիների կապուտն ու կողոպուտը և հաղթանակով իրանց բանակը մտան...

Բայց ուժգին ընդհարումը մեծ կոտորած պիտի աներ և հաղթությունը երկար անորոշ պիտի մնար, եթե Հայոց սպարապետը յուր գորքի ճակատագիրը որոշելու համար հին պարթևական հնարագիտության չղիմեր։ Նա հրամայեց Գոռին և Արքայորդուն՝ փախուստ տալ նրանց նետաձիգ գնդերով և հրապուրել արխագցիներին՝ իրանց հետևելու։

Գոռն ու Արքայորդին հնչեցնել տվին փախուստի պայմանական փողը, և Հայոց նետաձիգ գնդերն սկսան արագությամբ փախչել։

Արխագաց հեծելագորը հաղթական աղաղակով ընկավ նրանց ետևից և բուն բանակից բաժանվելով՝ սկսավ հալածել փախչող հայերին։

Այն ժամանակ կովող հայերն ընկան մնացորդ արխագցիների վրա և ուժգին թափով հետ մղեցին նրանց՝ դեպի Կուրի ափը։

Իսկ փախչող հայ գնդերը երբ տեսան, թե հետամուտներին բաժանել են բանակից և բավական հեռացել, հետ դարձան մի ակնթարթում և սկսան նետերի տարափ տեղալ նրանց վրա։

Այս հնարը, որին վաղուց վարժված էին հայերը, շվարեցրին արխագցիներին։ Նրանք տեսան, որ չարաչար խաբվել են։ Եվ որովհետև ո՛չ նետերի դեմ կարող էին գնալ և ո՛չ էլ նորեն իրանց բանակը դառնալ, ըստ որում՝ հայերը փակել էին ճանապարհը, այդ պատճառով ազատության միակ ելքը փախուստի մեջ գտան...

Այսուամենայնիվ, հայերը հալածեցին փախչողներին և նրանցից շատերին անխնա կոտորեցին, ըստ որում, հավատում էին, թե որքան քիչ լինի թշնամիների թիվը, այնքան ավելի հանգիստ կլինի հայրենիքը, ապա վերդառնալով ճակատի տեղը, նրանք ժողովեցին ընծաների կողոպուտը և ուրախ սրտով դեպի բանակատեղը դարձան։

ՎԵՐՋԻՆ ԹՇՆԱՄՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

Հետևյալ առավոտ թագավորը գորահանդես արավ՝ իմանալու համար, թե ի՞նչ գնով է ձեռք բերել յուր մեծ հաղթությունը, որի պսակն էր՝ թշնամի թագավորի ձերբակալումը։ Եվ նա տխրությամբ տեսավ, որ մի քանի ժամվա համառ ու կատաղի ընդհարումը կորզել է իրանից մոտ հինգ հարյուր զինվոր։

Եվ թեպետ թշնամու կորուստը քառապատիկ ավելի էր, բայց նա դրանով չմխիթարվեցավ, որովհետև ուրիշի զյանը չէր կարող յուր վնասը ծածկել։

Նա հրամայեց՝ բերել յուր առաջ Աբխազաց թագավորին, որի պահպանության հսկում էին վանանդացիները:

Արքայական վրանի շուրջը գտնվող ընդարձակ դաշտի վրա շարեշար կանգնած էին Հայոց զորքերը, որոնց թիվը հասնում էր մի քանի հազարի: Վրանի աջ կողմը բռնել էին Դրանիկները, իսկ ձախը՝ Ազատաց գունդը: Դրանց հետևում էին Մեպուհ կոչվածները, ապա՝ Արարատյան, Բասենյան, Միսակյան, Ուտիացի, Տայեցի և այլ գնդերը, որոնցից հետևակները՝ առաջին, իսկ հեծյալները՝ վերջին շարքերում: Բոլորն էլ՝ սպառազինված: Դրանցից ամեն մեկի առաջ կանգնած էր յուր գնդապետը՝ զրահագզեստ և տոնական զեն ու զարդով:

Արքային, որ կանգնած էր վրանի առաջ, շրջապատել էին Սպարապետը, Արքայորդին, Վահրամ Մեպուհը, Սյունյաց իշխանները և Ոստանիկ թիկնապահները: Դրանք բոլորը սպասում էին գերի թագավորին, որի հետ պիտի խոսեր արքան:

Եվ ահա՝ բանակի վերջում երևաց Գոռ իշխանը, որ նժույգի վրա նստած և սուսերամերկ առաջնորդում էր շղթայակապ թագավորին: Նրա հետ էին նաև յուր իշխանները, իսկ դրանց բոլորին շրջապատել էին նիզակավոր Վանանդացիք:

Գերի թագավորին անցկացրին զորքերի երկար շարքերից և բերին կանգնեցրին արքայի առաջ:

– Ողջո՛ւյն քեզ, Աբխազաց դուցազն, – խոսեց Աբսար՝ խաղաղ ձայնով:

– Ողջո՛ւյն, քեռայր, – պատասխանեց Բերը՝ հպարտ նայվածքով:

– Քեռա՞յր... մի՞թե այդ անունն էս տալիս ինձ, հարցրեց թագավորը:

– Այո՛:

– Բայց քեզ հետ խոսում է քեզ հաղթող թագավորը...

– Նա իմ ժառանգության հափշտակիչն է, և ուրիշ ոչինչ, – ընդհատեց Բերը՝ հանդգնորեն:

– Կարծում էի, թե քո մեջ կգտնեմ մի ընկճված հոգի և զղջացող սիրտ, – նկատեց թագավորը ծանրությամբ, – կարծում էի, թե պիտի խոնարհիս և ներում խնդրես այն չարյաց համար, որ հասուցիր ինձ և այն վնասուն, որ պատճառեցիր թե՛ քո բանակին և թե՛ իմ զորքին՝ անիրավաբար և անխղճորեն կոտորել տալով հազարավոր հոգիք, որոնցից մինի՝ գեթ մի անդամը, դու ստեղծելու կարողություն չունիս... Բայց դու տակավին անզեղջ ես և անդարձ և խոսում ես ինձ հետ նույն հանդուգն լեզվով, որով խոսել էիր իմ պատգամավորի հետ: Արդյոք ձանձրացե՞լ ես կյանքից և մա՞հ ես պտրում, թե՞ ում հետ խոսիլդ ես անգիտանում:

– Կյանքից չէր կարող ձանձրանալ Աբխազիո թագավորը, որ իշխում էր ընդարձակ երկրների վրա, որ ուներ հարստություն, փառավոր ապարանքներ և գեղանի հարճեր... Այդ պիտի գիտենա, իմ քեռայրը: Իսկ թե ու՞մ հետ եմ խոսում, այդ էլ չեմ անգիտանում: Դու Հայոց արքան ես, այո՛, և հաղթել ես աբխազցիներին ու գերել նրանց քաջ թագավորին: Այդ մեծ փառք է քեզ համար, խոստովանում եմ: Բայց ես այդ փառքը չեմ կրկնապատկիլ՝ քո առաջ խոնարհելով և ներումն հայցելով: Շղթաները թող իմ ոտքերը կապեն, բայց իմ սեզ հոգին նվաճել չեն կարող: Ես քո թշնամիդ եմ և թշնամիդ էլ կմնամ: մի՛ կարծիր, թե անհաջողությունը կստիպե ինձ՝ երբևիցե իմ գլուխը խոնարհելու:

– Եթե այդպես է, ես ուրեմն կվարվեմ քեզ հետ, ինչպես իմ թշնամու և ո՛չ աներձագի հետ: հպարտ եղիր այսուհե-

տն, որքան կարող ես, բայց գիտցիր, որ այդ հպարտությունը չի պակասեցնիլ քո շրթաններից և ոչ մի օդակ և ոչ էլ իմ հարգանքը կավելացնե դեպի քեզ՝ իբրև դեպի ազատասեր մի թագավոր, ըստ որում ազատ հոգին չի բռնանալ ընկերոջ ազատության վրա: Բայց դու ոչ միայն այդ ձգտումն ունեցար, ոչ միայն իմ գավառները հափշտակեցիր և իմ ժողովրդի ազատությունը բռնաբարեցիր, այլև սպառնացիր՝ գալ և Հայոց եկեղեցին վրաց ծեսով օծել... Դու, ուրեմն ոչ թե ազատասեր թագավոր, այլ մի բռնավոր ես և, որ չարագույնն է, իմ գահի թշնամին: Իսկ Աստված որովհետև հակառակ է բռնավորներին և կործանում է նրանց, ուստի քեզ էլ ահա մատնել է իմ ձեռքը: Ես կարող էի խնայել քեզ՝ իբրև սոսկ բռնավորի, բայց իրավունք չունիմ խնայելու՝ իբրև իմ հայրենիքի թշնամուն:

Այս ասելով՝ նա դիմեց Գոռին և հարեց.

- Դու խոստացել էիր, իշխան, առաջնորդել Բեր թագավորին՝ մինչև մեր արքայանիստը: Կատարիր, ուրեմն, խոստումդ, և թող այդ քաջը սովորեցնե մեզ այնտեղ՝ թե ինչպես պետք է Հայոց եկեղեցին վրաց ծեսով «օծել»:

Այս ասելով թագավորը դարձավ վրանը՝ առանց այլևս Բերի երեսին նայելու. իսկ վանանդացիները վերադարձրին գերիներին՝ դեպի իրանց կայանը:

* * *

Մի քանի օրից հետո արքայանիստ Կարսը տոնական կերպարանք առավ... Տանիքների պատշգամբների և դեպի փողոցները բացվող պատուհանների վրա խոնվել էին կանայք ու աղջկերք, որոնք դրսում պտտվելու սովորու-

թյուն չունեին և հետաքրքիր աչքերով ու անհամբերությամբ նայում էին դեպի հեռավոր շրջակաները:

Դրանք բոլորն էլ պատրաստվել էին մի փառավոր և հայ մարդու սրտին ուրախություն բերող դեպքի հանդիսատես լինելու: Դա Աբաս Արքայի և յուր քաջերի զորաց հաղթական վերադարձն էր:

Կարսի ժողովրդյան մեծագույն մասը քաղաքից ելնելով՝ գունդագունդ դիմում էր դեպի Արքունական պողոտան՝ ժամ առաջ ողջունելու հաղթողների վերադարձը...

Այժմ ահա՝ նա գալիս էր...

Թագավորից հետո գալիս էին վանանդացի հետևակները, որոնք իրանց հետ բերում էին Բեր թագավորին և նրա իշխաններին՝ բոլորին էլ հետիոտն և շղթայակապ...

Երբ թագավորն սպարապետի, արքայազն դրանիկների և հետևորդ իշխանների հետ մտավ եկեղեցի և հոգևորականաց դասը գոհաբանական մաղթանքը կատարեց, թագուհին մոտեցավ արքային և շնորհավորեց նրան Հայոց բանակի հաղթությունը...

Մի քանի օր առաջ, մինչդեռ զորքը բանակած էր Արտահանում, թագավորը խորհրդի էր հրավիրել իշխաններին՝ որոշելու համար, թե՛ ի՞նչ պիտի անեն գերի ընկած Բերին...

Իշխաններից մի քանիսը խորհուրդ տվին՝ սպանել, մյուսները՝ բանտարկել, իսկ Սպարապետը, որին շատ նեղություններ էր պատճառել այդ հինավուրց թշնամին, պահանջեց, որ կուրացնեն նրան...

- Թող հավիտյան ես իմ տունը չվերադառնամ, թող իմ ոսկորները հայրենի հողի մեջ չթաղվին, միայն թե հայրենիքս այս դաժան թշնամուց ազատվի, – բացականչեց Մարգալետունին: Եթե ես համոզված լինեի, թե Բերը ազա-

տություն գտնելուն պես մեր սահմանները չպիտի խռովե, կիսնդրեի՝ ներել նրան: Բայց դա օձի սերունդ է և չի դա-դարիլ թունավորելուց, մինչև որ չջախջախվի: Եթե դու կար-ծում ես, թե բանտարկելով պիտի ազատվիս նրանից, սխալ-վում ես, որովհետև մենք չունենք մի բերդ, որի դռները կաշառներով չբացվին... Իսկ կաշառվող սինլքորներ ամեն տեղ կգտնվեն: Այդ մարդուն պետք է տանել Կարս, ցույց տալ նրան այն եկեղեցին, որ կամենում էր վրաց ծեսով օծել և ապա հենց այդ եկեղեցու առաջ էլ կուրացնել, որպեսզի թե՛ ինքը և թե՛ յուրայինները ճանաչեն Հայոց Եկեղեցու գո-րությունը: Այս պատիժը, արդարև, խիստ է. բայց եթե Կայիափան անմեղ Հիսուսին սպանելու համար կարող էր ասել՝ «Լաւ է, զի այր մի մեռանիցի ի վերայ ժողովրդեանս և մի՛ ամենայն ազգս կորիցե», արդյոք նույն խոսքերը չե՞մ կարող կրկնել ես այս չարագործի նկատմամբ, որ հազա-րավոր զինվորների կորստյան պատճառ դարձավ...

Երբ թագավորը յուր հետևորդներով հասավ նորակա-ռույց տաճարը, այդտեղ արդեն ժողովված էր հանդիսա-տեսների մեծ բազմություն: Այդտեղ էր և Բերը՝ իր գերված իշխաններով, որոնց բոլորին դարձյալ հսկում էին նիզակա-վոր վանանդացիք:

Թագավորը... ձիուց իջնելուն պես՝ մոտեցավ Բերին և բռնելով նրա ձեռքից, ասաց,

– Արի, տես այն եկեղեցին, որ կամենում էիր՝ վրաց ծեսով օծել...

Այս ասելով՝ նա ներս մտցրեց Բեր թագավորին յու-րաշեն տաճարը և ցույց տալով նրան նրա ներքին գեղեց-կությունը՝ շարունակեց.

* Լավ է, որ մի մարդ մեռնի ժողովրդի համար, քան թե ամբողջ ազգը կորչի...

– Տես, որքա՞ն գեղեցիկ է: Նա շինված է քառաթև, բա-ժանված է տասներկու երեսների: Նրանցից ամեն մինի վրա նկարված է առաքյալներից մինի պատկերը, այն առաքյալ-ների, որոնցից և ոչ մինը ոտք չէ դրել քո երկիրը՝ քրիս-տոնություն քարոզելու համար: Նայի՛ր գմբեթին. որքա՛ն բարձր է և գեղեցիկ: Նա կանգնած է անսյուն կամարների վրա:

– Նայի՛ր նույնպես խորանին, նրա բարձրադիր բեմին, որ չի նմանում վրաց ցածուն բեմերին. Ուրեմն՝ չի կարող վրաց ծեսով օծվել: Նայի՛ր, տե՛ս բաց աչքերով, որովհետև այլևս չպիտի տեսնես նրան:

Այս ասելով՝ թագավորը դուրս հանեց Բերին, և ցույց տալով նրան եկեղեցու արտաքինը՝ ասաց.

– Տեսնո՞ւմ ես. տաճարն արդեն պատրաստ է, մենք պետք է նրա նավակատիքը կատարեինք, բայց դու մեզ խանգարեցիր, որովհետև ցանկանում էիր քո ծեսով օծել նրան: Այդ, իհարկե, Աստված չհաջողեց քեզ, ըստ որում՝ Նա հակառակ է ամբարտավաններին: Բայց մեր եկեղեցու օծման դու կմասնակցես ուրիշ կերպ: Մենք սովորություն ունենք եկեղեցին օծելուց առաջ զոհ մատուցանել Աստծուն: Ահա՝ զոհի այդ ողջակեզը դու կմատակարարես մեզ, որ-պեսզի գործած հանցանքդ մի փոքր քավես...

Այս խոսքերից հետո նա թողեց Բերին և դառնալով Մարգալետունուն՝ ասաց.

– Սպարապե՛տ, ահա այն մարդը, որ մահ պատճառեց քո հինգ հարյուր քաջերին. տուր նրան այն պատիժը, որ որոշել է ռազմական խորհուրդը:

Այս ասելով՝ թագավորն աշտանակեց երիվարը և յուր ազատախումբ թիկնապահներով հեռացավ եկեղեցուց:

Սպարապետը մոտեցավ Բերին, որ արդեն ընկճված և վշտահար նայում էր յուր շուրջը և ասաց.

- Օրենքներ կան աշխարհում, ով Աբխազաց թագավոր, որոնք ծառայում են հասարակաց բարուն և երջանկության. այդ օրենքներն անարգողին պատիժ է հասնում երկնքից... Դու քո կյանքում շատ այդպիսի օրենքներ ես ոտնահարել և շատերի բարիքն ու երջանկությունը կապտել: Արդ, եթե այսօր ծանրանա քո վրա երկնային մի պատիժ, մի՛ անիծիր դու մեզ, այլ անիծիր նրան, որ պատճառ դարձավ քո դժբախտության և որի անունն է Բեր՝ անվանյալ՝ «Աբխազաց թագավոր»...

Այդ ասելով՝ նա հրամայեց դահճապետին՝ կատարել կանխավ իրան արված պատվերը:

Վերջինս առաջնորդեց Բերին մերձակա գնդանը, ուր և անմիջապես նրա աչքերը փորեց...

* * *

Անցավ մի շաբաթ: Աբխազիո ժողովուրդը և նրա իշխաններն իմացան իրանց թագավորի գլխին հասած չարիքը: Ուստի, վերջիններս մեծամեծ ընծաներով եկան Աբաս արքայի մոտ և խնդրեցին իրանց կույր թագավորի և գերյալ իշխանների ազատությունը:

Աբասը ոչ միայն ծանր փրկանք նշանակեց դրա համար, այլև պահանջեց պատերազմական այն վնասը, որ Բերը յուր անխոհեմ քայլով պատճառել էր իրան:

Աբխազ իշխանները կատարեցին Արքայի պահանջը, հատուցին նրան թե՛ որոշյալ փրկանքը և թե՛ ռազմական վնասը և, մշտական հաշտության դաշն կոելով նրա հետ, վերցրին կույր թագավորին ու գերյալ իշխաններին և դեպի իրանց երկիրը վերադարձան...

Այսպիսով, ահա, վերջացավ Ցլիկ Ամրամի ստեղծած հյուսիսային սահմանի կնճիռը և հայոց երկիրը այդ կողմից ևս ապահովվելով՝ սկսավ վայելել երկարամյա խաղաղության արդյունքն ու բարիքները:

ՀԵՐՈՍԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Աբաս թագավորն այնուհետև յուր ուշադրությունը նորեն յուր երկրի ներքին բարեկարգության վրա դարձրեց՝ աշխատելով ընդնմին դաշնակից իշխանների հետ ունեցած բարեկամությունն ամրապնդել, իսկ դժգոհ իշխանների մտերմությունը վաստակել:

Այդ բանի համար հաջող առիթ եղավ յուր նորաշեն կաթողիկեի նավակատյաց հանդեսը, որ նա կատարեց 943 թվականի աշնանը:

Այդ հանդեսին, թագավորի հրավիրանոք, ներկա եղան Անանիա կաթողիկոսը, որ նոր էր Աղթամարա աթոռը բարձրացել, Հայաստանի նախագահ եպիսկոպոսները, Վասպուրականի թագավոր Աշոտ-Դերենիկը, Ադնձյաց, Մոկաց և Տուրուբերանի տերերը, Սյունյաց, Գուգարաց, Տայոց և այլ տեղերի իշխանները, այլև Սահակ Սևադայի Դավիթ որդին և ուրիշ շատ նշանավոր մարդիկ ու աշխարհախումբ բազմություն:

Այն բոլորի ներկայությամբ Կարսի արքայաշեն կաթողիկեն օծելուց մի քանի օր շարունակ շքեղ տոներ ու հանդեսներ կատարելուց հետո Մարգպետունի Գևորգ իշխանի առաջարկությամբ կազմվեցավ հայկական իշխանապետությանց մի ընդհանուր դաշնադրություն, որի զորությամբ բոլոր հայ իշխանները, նախարարները և թագավորող տները

կապվում, միանում էին ի մի սիրտ և հոգի և երդմամբ պարտավորվում, որ հայրենիքի որևէ մի մասին վտանգ սպառնացած դեպքում ամենքը միահամուռ զինվին հակառակորդի դեմ և պատրաստ լինին՝ Արարատյան նախագահ արքայի հրամանով գործելու:

Այդ դաշնադրությունը կարդաց նոր օծված կաթողիկեում ինքը՝ Անանիա կաթողիկոսը, և նրան ստորագրեցին Արարատյան ու Վասպուրականի թագավորները և բոլոր հայ իշխանները՝ ընդ նմին և երդվելով՝ սուրբ և անխախտ պահել այդ միությունը, որ պիտի ծառայեր ընդհանուր հայրենիքի գորացման և հայ ժողովրդի մշտական բարօրության:

Աբաս թագավորն այնուհետև մեծագին ընծաներով պատվեց յուր բարձրաստիճան հյուրերին, որոնք և բաժանվեցան նրանից՝ մտերմական սիրով:

Բայց թագավորն իշխաններից մի քանիսին առանձին շնորհների արժանացրեց: Այսպես օրինակ՝ Աղձնյաց և Մոկաց տերերին, որոնք իրանց մշտապատրաստ զորքերով օգնում էին արքայական բանակին, նվիրեց նոր կավածներ և տվավ իշխանապետության տիտղոս:

Սյունյաց հարազատներին, որոնք սկզբից մինչև վերջը հավատարիմ մնացին գահին, նվիրեց իրանց՝ նահանգի սահմանակից մի քանի գավառներ:

Վահրամ Մեպուհին, որ Աշոտ արքայի ձախողակ օրերից արդեն միացել էր Մարգալետունու հետ և անձնվիրաբար մասնակցել նրա կրած նեղությանց, մղած կռիվներին և տարած հաղթանակներին, կարգեց լիազոր վերակացու՝ Ուտյաց և Աղվանից աշխարհների վրա՝ հատկացնելով նրան այն բոլոր արդյունքներն ու իրավունքները, որ վայելում էր Յլիկ Ամրամը՝ Աշոտ Երկաթի օրով:

Իսկ Սահակ Սևադայի որդուն, այն է՝ Դավիթ իշխանին, կարգեց նորեն Գարդմանա տեր՝ տալով նրան այդ երկրի իշխանությունը, որպեսզի այդպիսով՝ արքայական գահի դեմ ունեցած գծությունը, որ սկսված էր Աշոտ Երկաթի օրով, մեջտեղից վերացնե:

Եվ որովհետև այդ միջոցներում Սահականույշ թագուհին Երազգավորսից քաշվել էր յուր հայրենի երկիրը՝ Գարդման, որպեսզի կյանքի մնացորդը յուր եղբոր հետ անցուցանե, ուստի Աբաս թագավորը, ի պատիվ այրի թագուհու, նվիրեց նրա եղբորը նաև Աղվանից երկրի մի քանի գավառները:

Գալով Գևորգ Մարգալետունուն՝ թագավորը չգիտեր՝ ի՞նչ արժանավոր հատուցումն անե այդ իշխանին, որի անգուգական հայրենասիրությանն էր պարտական ինքը՝ յուր գահի հաստատությունը, իսկ հայրենիքը՝ յուր բարօրությունը:

– Իմ բոլոր թագավորության մեջ չկա այնպիսի մեծագին գանձ, որով կարողանամ քո երախտիքը փոխարինել, – ասաց նա մի օր Մարգալետունուն՝ յուր բոլոր իշխանների ներկայությամբ, – Միակ և արժանավոր պարգևը «Հայրենյաց բարերարի» անունն է, որ այսօրվանից ես տալիս եմ քեզ...

Այս ասելով՝ թագավորը բռնեց Մարգալետունու աջը և ջերմագին համբուրեց: Ծերունի իշխանն զգացվեցավ և, գրկելով թագավորին, համբուրեց նրա գլուխը և ասաց.

– Իմ վարձատրությունը ես ստացա արդեն Աստծուց. այդ այն է, որ տեսնում եմ հայրենիքս՝ խաղաղ ու երջանիկ, արքայական գահը՝ ապահով, հայ իշխանները՝ միաբան, թշնամիները՝ հալածական: Այժմ արդեն կարող եմ հան-

գիստ սրտով ասել. «Արդ, արձակեալ զծառայս Քո, Տէր, զի տեսին աչք իմ՝ զփրկութիւն Իսրայէլի...»:

* * *

Ի՞նչ էր անում այնուհետև «Հայրենյաց բարերարը»: Նա դարձյալ ապրում էր արքունիքում, իրավունք չտալով իրան վերադառնալ Գառնի, և հետզհետե զարդարվում ծերության ալիքներով:

Եվ թեպետ տակավին կրում էր արքայական զորաց սպարապետի կոչումը, այսուամենայնիվ, նրա պաշտոնը կատարում էր Գոռը, իսկ ինքը վայելում էր անդորր հանգիստ՝ վերապահելով իրան «ընդհանուրի հոր» և բազմափորձ խորհրդականի անունն ու պարտավորությունները:

Արքունիքում նրան սիրում ու փայփայում էին՝ սկսած թագավորից՝ մինչև վերջին դրանիկը, իսկ դրսում պաշտում էր նրան ժողովուրդը: Գևորգ Մարգալետունու անունը նվիրական էր դարձել ժամանակակից հայի համար, և երբ նա դուրս էր ելնում արքունիքից՝ Ոստանում շրջելու կամ գորքերին այցելելու ցանկությամբ, նրան դիմավորում էին ամենքը ցնծության աղաղակներով: Ամեն ոք փափագում էր տեսնել նրան, լսել նրան և ոգևորվել նրա զրույցներով, որովհետև ծերունի Սպարապետը, որ արդեն վաստակել էր գործելուց, չէր դադարում սակայն՝ յուր հայրական խրատներով և իշխանական հորդորներով՝ կարող երիտասարդությունը դեպի գործունեություն մղելուց: Նա նրանց մեջ զարթեցնում էր սիրո և միության հոգին և հասարակական զգացմունքները վառում:

* «Այժմ արձակիր Քո ծառային, Տէր, քանզի տեսան իմ աչքերը՝ փրկությունն Իսրայէլի»:

– Ձեզանից ամեն մինը կարող է ինձ գերազանցել, – ասում էր նա հաճախ՝ յուր շուրջը խմբված երիտասարդներին, – հարկավոր է միայն անկեղծությամբ սիրել հայրենիքը, անձնվիրաբար գործել և վտանգներն արհամարհել: Երբ ես դժբախտության օրերում ասպարեզ իջա՝ միայնակ գործելու, ինձ հետ ունեի միայն քսան մարդ, շատերն ինձ խելագար համարեցին, իսկ շատերն էլ իմ հանդգնությունը ծաղրեցին: Դրանց թվումն էին և այն իշխանները, որոնք հազարավոր զինվորներով փակվել էին սեփական բերդերում... Բայց ես հույսս դրի Աստուծո և իմ կամքի վրա, և ինչպես գիտեք, հաղթեցի ամեն դժվարության. ցույց տվի աշխարհին, թե ի՞նչ կարող է անել մի մարդը, երբ նրան ոգևորում է զգացմունքներից ազնվագույնը, այն է՝ հայրենիքի սերը: Ձեզանից ամեն մինը թո՛ղ զինվի այն հավատով, որ ունեի ես՝ դեպի հայրենյացս ապագան, ա՛յն սիրով, որ տաճում էի դեպի իմ եղբայրները և ա՛յն հուսով, որ դրել էի Աստուծո վրա, և կտեսնե, որ անկարելին կարելի կդառնա, և արգելքները իրանք իրանց կվերանան, և վտանգներն անհետ կկորչեն: Ամենից ավելի՝ սիրեցեք միությունը, որովհետև դա այն ուժն է, որ լեռներ է պատառում, ամբարտակներ է կործանում, գետերի ընթացքն է կասեցնում: Սովորեցեք զոհել այդ միությանը ամենը, ինչ որ ունիք աշխարհում թանկագին, և նա կբերե ձեզ և ձեր որդոց ա՛յն երջանկությունը, որին շատերն են որոնում, բայց շատ քչերն են ժառանգում...

Ահա՛, այդպիսի զրույցներով էր ոգևորում Մարգալետունի իշխանը՝ յուր շուրջը խմբվող և գործելու ուժ ու ցանկություն ունեցող մարդկանց՝ հավատացած լինելով, որ այդ զրույցները ևս արդյունք պիտի բերեն այնպես, ինչպես և բերավ յուր գործունեությունը:

Անցան դարձյալ մի քանի խաղաղ տարիներ, և «Հայրենյաց Բարերարը» օրըստօրե խոնարհեց դեպի յուր կյանքի երեկոն:

Երբ նա մոտ զգաց յուր վախճանը, կանչեց յուր մոտ Գոռ որդուն և Շահանդուխտ հարսին, որոնք արդեն գավակներ ունեին, և տվավ նրանց վերջին պատվերը.

- Ազգերի գորությունը ընտանիքների մեջ է, – ասաց ծերունին, – գորավոր է այն ազգը, որ ունի գորավոր ընտանիքներ՝ սիրով, միությանբ, առաքինի և հավատարիմ կենակցությամբ ապրող ընտանիքներ: Այն գեղջուկ խրճիթները, այն աննշան տնակները, որոնց մեջ ապրում են ցնցոտիներով ծածկված մանկտիք, և որոնց շատ անգամ արհամարհում են մեծամեծ իշխանները, նույնիսկ դրանք են, որ ամփոփում են իրանց մեջ հայրենիքի ուժը: Ով որ կամենում է գորավոր տեսնել յուր ազգը և հաղթող՝ հայրենիքը, նա ամենից առաջ ընտանիքները պիտի խնամե. ինչպես մի հոգատար պարտիզպան, որ ծառի ճյուղերը գորացնելու և նրանից պտուղ քաղելու համար խնամում է ծառի արմատները, որոնք թեպետ հողի մեջ են թաղված և չեն երևում մարդկանց, բայց իրանց մեջ ամփոփում են ծառի կենդանությունը: Ինչպես որ չի կարող ապրել այն տունկը, որի արմատները չորացած են կամ որդնակեր, այնպես և կանգուն չի մնալ այն ազգը, որի ընտանիքներում տիրում է ապականություն, որոնցից հալածական է սերը, միությունը, առաքինությունը և, նամանավանդ, Աստուծո երկյուղը:

- Եթե այսքան վնասակար են հանդիսանում ազգի և հայրենիքի համար՝ հասարակ ժողովրդի ապականյալ ընտանիքները, որքան ևս առավել վնասակար ու կործանիչ կարող են լինել իշխող կամ տիրող անձանց ընտանիքները, եթե արատավոր են նրանք: Ձեզ օրինակ՝ Աշոտ Երկաթի

ընտանիքը... որքան ցավերի, արտասվաց և հեծության պատճառ դարձավ այդ հզոր դյուցազնի մարդկային մի թուլությունն յուր ընտանիքում և որքան վնասներ պատճառեց նույն այդ թուլությունն՝ ընդհանուր հայրենիքին...

Այս ամենը գիտենալով, իմ սիրասուն գավակներս, լսեցե՛ք իմ վերջին պատվերը և կատարեցե՛ք նրան սրբությանբ. այդ պատվերը ամփոփում է յուր մեջ երկու բառ. «Միբեցե՛ք միմյանց»:

Այդ սերը, այո՛, կերջանկացնե՛ ձեզ, կերջանկացնե և ձեր գավակներին: Նա ուրախության աղբյուր կբխե ձեր ընտանեկան սրահի մեջ և Աստուծո օրհնությունը կիջեցնե Մարգալետունյաց տան վրա, որի ժառանգներն եք դուք...

Ծերունին լռեց: Գոռն ու Շահանդուխտը ծունկ խոնարհեցին նրա առաջ և, ջերմագին համբուրելով նրա աջը, խոստացան՝ սրբությամբ կատարել այդ արժանավորագույն հոր սրբազան պատվերը:

Աբաս թագավորն իմացավ, որ ծերունի իշխանը օրըստօրե տկարանում է, ուստի դիմեց նրա մոտ՝ իմանալու համար, թե ո՞ր կկամենար, որ մահվանից հետո յուր մարմինն ամփոփեին:

- Իմ երդումն արգելում է ինձ՝ թաղվել Գառնիում, – ասաց իշխանը, – թաղեցե՛ք իմ հայրենիքի ո՞ր անկյունում որ կկամենաք:

- Կցանկանայի քո մարմինը տանել Բագարան և թաղել Բագրատունյաց պալատների դամբարանում, – ասաց թագավորը:

- Բագարա՞ն... այո՛, տա՛ր ինձ այնտեղ, բայց մի՛ թաղիր քո հարց դամբարանում: Այնտեղ, այո՛, թաղված են քո

նահատակ հայրը և նահատակ եղբայրը. կցանկանայի հանգչել դրանց մոտ: Բայց այնտեղ թաղված է նաև Աշոտ Բոնավորը: Կյանքը հեռացրել է ինձ այդ դավաճանից, մահը չպիտի միացնե:

- Ո՛ր կցանկանաս ուրեմն, – հարցրեց թագավորը:

- Ամփոփի՛ր ինձ միջնաբերդի առաջ՝ ժայռերի բարձրության վրա, որտեղից կարողանամ հսկել Աշոտ Բոնավորի շիրմին... որպեսզի նա յուր շուրջն ամփոփված սրբերին չդավաճանե... – պատասխանեց իշխանը նվաղած ձայնով:

Մի քանի օրից հետ «Հայրենիքի բարերարը» յուր արդար հոգին ավանդեց:

Ամբողջ արքունիքը, աթոռանիստ Կարսը և Արարատյան երկրները սգացին նրա մահը, իսկ Աբաս թագավորը արքայավայել հուղարկավորություն պատրաստեց «Մեծ հայրենասերի» համար:

Մարգալետունի իշխանի մարմինն ամփոփեցին Բագարանի միջնաբերդի առաջ՝ ժայռերի մի ահավոր բարձրության վրա, որի ստորոտը կոծում էին Ախուրյանի ալիքները՝ հավիտենական օրհներգ մրմնջալով հայրենավառ դյուցազնի սխրագործությանց համար:

Ապա թագավորը սպարապետության պաշտոնը հանձնեց Գոռին՝ իբրև «Մեծ հայրենասերի» արժանավոր որդուն, իսկ Մարգալետունու շիրմի վրա հրամայեց կառուցանել սուրբ Գևորգ անվամբ եկեղեցի, որ Բագարանի անհետացած ավերակների մեջ միակ կանգունն է մինչև այսօր:

Քառարան

Աղերեկ - Ալեխառն, սպիտակախառն:

Այծենակաճ - Այծենու կամ թաղիքե հանդերձ, յափնջի:

Աներկեվան - Առանց երկմտելու, անկասկած, աներկմիտ:

Անողորքելի - Անամոքելի, անմեղկելի, խիստ:

Աշխարհախումբ - Համընդհանուր, համաշխարհական, համընդհանրական:

Աշտանակել – Ոստյուն գործել և նստել նժույգի կամ երիվարի վրա, հեծնել երիվարը:

Աշտե - Աշտեյա, նիզակ, տեգ:

Ապարոշ - Գլխի կամար, տղամարդկանց կամ կանանց գլուխը պատող ազնիվ վարշամակ, խույր, արտախուրակ:

Ապիրատ - Անտեղի, անպատեհ, անվայել, անարժան, անզգամ, անիրավ, չար. գրքում՝ ապիրատ փեսա:

Առավատչյա - Նշանակ հավատարմության, մի բան առ հավատ առած, գրավական:

Առտնին – Տնական, առանձնական, ներքին:

Ասպար – Վահան. պահող, պատսպարող արգելք:

Ասպարափակ – Վահանափակ:

Աստանդական – Թափառական, ստիպողաբար տեղից տեղ հապճեպ գնացող, տուն չունեցող, հայրենիքից զրկված:

Արշավասույր – Սրարշավ, ճեպընթաց, սլացիկ վարձով:

Բարապան – Պահապան, դռնապան, դետ դռների:

Բոլորշի – Շրջաբոլոր, բոլորակ, շրջանավոր, շուրջանակի:

Գահույք - Գահ, իբր գահ թագավորական, իշխանական, եպիսկոպոսական, կաթողիկոսական:

Գարնանազայր - Գարնանը վարարած, հորդացած, վարարած:

Գելարան – Պրկոց, ոլորան, գործիքի և մեքենայի պրկիչ, և ոլորմամբ ճնշիչ և ճմլիչ, որպես կոճղ, մամուլ, լար, փոկ և այլն:

Գեղազվարճ - Գեղածիծաղ, տեսարան կամ երևույթ, որ միաժամանակ և գեղեցիկ է և զվարթացնող, ուրախացնող:

Գեշ – Մեռեալ մարմին, մեռելոտի, դի, լեշ:

Դարանապետ - Զորագլուխ առանձին գնդի:

Դարևանդ - Որպես թե Դար և անդր, դարավանդ, գահավանդ, սարավանդ,

Դշխո – Իշխող կին, թագուհի, արքայուհի:

Դրանիկ – Ի դրան արքունի, արքունական, թագավորական:

Եգերացի – Նոյնն է՝ հագարացի, արաբացի, արաբ:

Զեան – Վնաս:

Զինադուլ - Զինադար, զենքերը վայր դնելու գործողությունը:

Զուգատիպ – Իրար նման, միևնույն կերպարով:

Ընդդիմական – Հակառակորդ, թշնամի, ընդդիմակ, հակառակ, հակադիր, ներհակ:

Լայնալիճ - Աղեղի մակդիր:

Լեռնակարկառ – Լեռնակուտակ, լեռնաբերձ, կուտակված որպես լեռ:

Խանդակաթ – Խանդաղակաթ, ըղձակաթ, իղձով, խանդագին գորովով լցված, անձկալի սիրառատ և ջերմագին վերաբերմունք:

Խանդաղատել - Գորովաշարժ, թախանձագին վերաբերել, սրտաշարժ սիրել:

Խարակ – Քար ապառաժ կամ կարծր, ժայռ:

Խռան – Խուռն, բազմության խառնուրդ, ամբոխ խիտ առ խիտ, խուժան:

Խտղտել – Ներքին բնությունը խառնող շարժում, ցանկությունը գրգռել:

Ծովակուր - Այսինքն ծովի կերակուր դարձած, ծովակուլ, ծովի հատակն անցած:

Կամակար - Անձնիշխան, ինքնական, հոժարական, ազատ, տիրաբար, կամավոր:

Կապտել - Ավար առնել, կողոպտել, ավազակել, կորզել, հափշտակել:

Կմբավոր- Գմբեթաձև, ուռուցիկ:

Կոնք - Անոթ գոգավոր, աման ծոցավոր, տաշտ, լազան:

Կուսակալ – Կողմնակալ, նախարար, բղեշխ, միակողմ տիրոջ իշխան կամ ոստիկան, սատրապ:

Համհարզ կամ համահարզ - Թիկնապահ, մտերիմ պաշտպան, նիզակակից, արբանյակ:

Հավատարմատար – Մեկի կողմից հավատարմագիր, լիազորություն ունեցող անձ:

Մեծանձնություն – Մեծահոգություն, անձի մեծություն, վսեմություն, ազնվություն:

Նավակատիք – Նորակերտիք, նոր կերտվող, տոն և ուրախություն նոր կերտվածքի համար, նորոգումն հիշատակի տարեցտարի, Վարդավառի, վերափոխման և խաչի տոների կանխումը շաբաթ օրով:

Նշավակ – Նախատինքի նպատակ, խայտառակ և խորշելի պատկեր,

Շահաստան – Քաղաք երևելի կամ ոստանիկ, թագավորական, իբր արքայանիստ կամ արքայավայել:

Շահատակություն – Համարձակ արշավ, առաջխաղացում զորաց, արշավանք, հարձակում:

Շառագույն – Կարմիր, բոսորագույն:

Շքադիր – Պատվադիր, մեծարող:

Որջանալ – Որջ մտնել և նստել, դարանել, բույն մտնել, բնավորվել:

Պայազատել – Իրեն հաջորդությամբ տրված իշխանության վերցնումը. *հաջորդել իշխանությանը*:

Պատկառ մնալ – Մնալ գովելի անոթով, երկյուղածությամբ, ամոթխածությամբ, հարգանքով, ակնածությամբ:

Պտրտել – Շատ որոնել, շատ փնտրել:

Սարավույթ - Բարձրավանդակ. կամ դիտանոց, կամ բարձրաշեն ապարանք:

Սարատափ - Սարահարթ:

Սեպուհ - Ասպետ, հեծյալ, **ազնվական** և ձիավոր զորական, ազատ, պայազատ, ավագ:

Սրտմտել - Բարկանալ, զայրանալ, ցասումով լցվել, սիրտը վրիժառությամբ լցնել:

Վահանափակ – Վահանով փակված վայր կամ խումբ. վահանապատ պատնեշ:

Վաղակավոր – Վաղր. սուսերի կամ դանակի տեսակ. սուսերավոր, սուսերաձիգ:

Վատարանց, վատարի - Արիության մեջ վատ, անարի, երկջուտ:

Վարոց- Վարող գործիք, ինչպես գավազանը կամ բիրը:

Վեհազնյա - Վեհազն, մեծահարգ, դյուցազն:

Վիշապանիշ – Վիշապապատկեր դրոշակը Գարդմանի:

Տիրապետ – Տիրող տեր, տիրապետող:

Տորմիղ – Նավատորմիղ, նավերի գումարտակ կամ բազմություն և հանդես:

Ցրտկել կամ ցրտկալ – Ուժով դուրս ցայտել:

Ցցունք – խոպոպներ, վարսերի հյուսք, գլխի մազերի հարդարանք և զարդ:

Քակել – Խախտել, քայքայել, զոդված միությունը ավերել, քանդել:

ԱՍՈՒՅԹՆԵՐ «ԳԵՎՈՐԳ ՄԱՐԶՊԵՏՈՒՆԻ» ՎԵՊԻ ՀԱՏԸՆՏԻՐ ՔԱՂԱՎԾՔՆԵՐԻ ՍՈՒՅՆ ԳՐՔԻՑ

1. Եթե ամեն մի բերդակալ տեղի տա ստիպողական հանգամանքներին, այն ժամանակ բոլոր ամրոցները թշնամու ձեռք կանցնեն:

2. Թշնամին աչքերը հառած սպասում է հարմար առիթի՝ մեր երկիրն արշավելու, մենք էլ մեր ձեռքով պատրաստում ենք այդ առիթը:

3. Հայրենիքի թշնամու դեմ կռվելը, և նրա ազատության համար նույնիսկ մեռնելու պատրաստակամությունը սրբազան պարտք է. այդ պարտքից ոչ ոք պիտի չփախչի:

4. Մարդ պիտի չհաշտվի այն մտքի հետ, թե խելք ու սիրտ ունեցող տղամարդը կարող է հայրենիքի շահը զոհել յուր անձնական չնչին հաճույքին, յուր վրեժխնդրությանը:

5. Ամեն մեկի իսկական տունը և հարազատ ապաստարանը ապահով Հայրենիքն է:

6. Եթե երիտասարդական անփորձ եռանդը տեղի տար խոհեմութեան և իմաստության...

7. Եթե վրեժխնդրության փոխարեն վառվեր քո սիրտը Հայրենիքի սիրով...

8. Մահվան տագնապի մեջ հոգիս ուրախությամբ կբաժանվի իմ մարմնից, երբ մտածեմ, թե մեռնում եմ Հայրենիքի համար:

9. Ով որ կարողանում է արիաբար համբերել, նա էլ ընկճում է բախտի կամակորությունը:

10. Ո՞վ կիմանար աշխարհում, թե եղել են Վարդանանք, եթե նրանք երկչոտությամբ միայն իրենց անձն ապրեցնեին: Չէ՞ որ նրանցից առաջ և հետո ապրել և մեռել են միլիոնավոր մարդիկ. ո՞վ է դրանց անունը հիշում:

11. Հաստատուն կամքի և անձնվեր աշխատության առաջ անկարելի ոչինչ չկա:

12. Ո՞վ որ ուժ ունի կռվելու, ո՞վ որ կարող է հարված տալ թշնամուն կամ մի նետ ուղղել նրա կրծքին և սակայն

թաքչում է պարսպի տակ կամ ձեռքը ետ քաշում, նա մի մատնիչ է:

13. Ո՛չ մի զինվոր, եթե իրոք նա զինվոր է, իր պարտականության կատարումը չպետք է պայմանավորի ընկերոջ գալու հետ, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է գտնվում:

14. Ամրոցների և իշխանական գործության մեջ չէ ամփոփվում հայրենիքի ուժը, այլ նրա որդիների անձնվիրության մեջ:

15. Քսան անձնագրի նահատակներն ավելի արժեն, քան քսան հազար զինվորներից կազմված բանակը:

16. Հայի Աստվածը մեզ օգնական, հայի Խաչը՝ մեզ ապավեն:

17. Լավ է բարիք գործել, քան անօգուտ տեղը լավ:

18. Եթե իմ եղբայրակիցները մեռնում են, ես ինչո՞ւ պիտի ապրեմ. մի՞թե նրանց կորուստը ողբալու համար: Այդ վայել է կանանց...

19. Որքա՜ն երջանիկ է նա, ով կարող է՝ իբրև հասարակ զինվոր՝ մարտնչել հայրենիքի համար:

20. Ջինվորը չպիտի զատվի յուր ընկերներից:

21. Մեծ գործեր կատարելու համար հարկավոր չեն մեծ ուժեր, այլ միայն հաստատուն կամք:

22. Հայրենիքը փրկելու համար չպետք է սպասել հաջող հանգամանքների, այլ պետք է հուսալ միայն Աստու-

ծո և սեփական բազկի վրա և անձը նվիրելու չափ հայրենասիրություն ունենալ:

23. Նա, որ կկարողանա բոլորանվեր կերպով զոհել յուր անձը Հայրենիքին, կկարողանա նաև ժողովրդի սրտի հետ խոսել, ոգիներ վառել, հեղեղ պատրաստել:

24. Եղբայրասպանությունը անձնասպանություն է:

25. Եղբայրասպանությունը ոճիր է՝ Աստծուց և մարդկանցից անիծված:

26. Ով որ հայրենական գահի թշնամին է, նրան ամեն մի հայ յուր իսկ անձի թշնամի պիտի համարէ:

27. Մի արհամարհիր երբեք առաքինությունը:

28. Աշխարհում ոչ մի հանցանք անպատիժ չի մնում:

29. Նախ՝ քրիստոնյայի և ապա՝ հայ մարդու սրբազան պարտքը, չարին չարով չհատուցանել և հայրենիքը կործանելու գնով անձնական վրեժխնդրությունը չհագեցնել...

30. Քրիստոսի պատվերը կատարում են միայն նրանք, որոնք զրկանք չեն կրել ապերախտ ընկերից կամ եթե կրել են, բայց այն չեն փոխարինում «ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման»ով:

31. Շահավոր խոսելն ավելի հեշտ է, քան շահավոր գործելը:

32. Այսուհետև ես չպիտի մտածեմ, թե ի՞նչ է ասում աշխարհն ինձ համար, ես միայն մի մարդու պիտի հաշիվ տամ, դա իմ ներքին մարդը, իմ խիղճն է...

33. Համբերությունն ամենագորավոր զենքն է:

34. Կույր աչքը կարող է ներել, բայց կույր սիրտը չի ներիլ:

35. Բախտը կարող է վանդակի մեջ փակել առյուծին, բայց նրա սիրտն ու կորովը կապտել չի կարող:

36. Փրկության սեղանը դադարել է ազատություն բաշխելուց, որովհետև այդ սեղանի վրա զոհ մատուցանող չկա:

37. Արաբացին Արաբիայում պիտի իշխե և ոչ թե Հայոց երկրում:

38. Կամեմնալը կարենալ է:

39. Քաջ եղիր, արհամարհի՛ր անցավոր կյանքը, կատարի՛ր այն, ինչ որ քարոզում ես աշակերտներիդ և քո հիշատակը եկող սերունդները կօրհնեն:

40. Նախախնամությունն անարդար ոչինչ չէ տնօրինում:

41. Ժողովուրդը մի հեղեղ է, որ եթե զորացավ, կարող է թունբեր կործանել, ամբարտակներ տապալել:

42. Մի՞թե արքայական գահը կարող է ավելի սիրելի լինել ինձ, քան իմ պարտավորությունը:

43. Թագն ու գայիստը կարո՞ղ են փոխարինել ինձ այն կորուստը, որ պիտի կրեմ՝ իմ հարազատի մահվամբ:

44. Ով օրինավոր հայր է որդվոց, նա կլինի և օրինավոր հայր՝ յուր հպատակաց:

45. Ազատ հոգին չի բռնանալ ընկերոջ ազատութեան վրա:

46. Աստված հակառակ է բռնավորներին և կործանում է նրանց:

47. Օձի սերունդը չի դադարիլ թունավորելուց, մինչև որ չջախջախվի:

48. Թող հավիտյանս իմ տունը չվերադառնամ, թող իմ ոսկորները հայրենի հողի մեջ չթաղվեն, միայն թե Հայրենիքս իր դաժան թշնամուց ազատվի:

49. Աստված հակառակ է ամբարտավաններին:

50. Օրենքներ կան աշխարհում, որոնք ծառայում են հասարակաց բարուն և երջանկության. այդ օրենքներն անարգողին պատիժ է հասնում երկնքից:

51. Սուրբ և անխախտ պահի՛ր այն միությունը, որ պիտի ծառայի հայրենիքի զորացման և հայ ժողովրդի մշտական բարօրության:

52. Թագավորության մեջ չկա այնպիսի մեծագուն գանձ, որով կարելի լիներ նշանավոր հերոսի երախտիքը

փոխարինել. միակ արժանավոր պարզև «Հայրենյաց բերարի» անունն է, որ տալիս են նրան:

53. Հերոսն իր վարձատրությունն ստանում է Աստուծոց. այդ այն է, որ նա տեսնում է հայրենիքը՝ խաղաղ ու երջանիկ, արքայական գահը՝ ապահով, հայ իշխանները՝ միաբան, թշնամիները՝ հալածական:

54. Ամենից ավելի՝ սիրեցեք միությունը, որովհետև դա այն ուժն է, որ լեռներ է պատառում, ամբարտակներ է կործանում, գետերի ընթացքն է կասեցնում:

55. Սովորեցեք զոհել միությանը ամենը, ինչ որ ունեք աշխարհում թանկագին, և նա կբերե ձեզ և ձեր որդոց այն երջանկությունը, որին շատերն են որոնում, բայց շատ քչերն են ժառանգում:

56. Ազգերի զորությունը ընտանիքների մեջ է. զորավոր է այն ազգը, որ ունի զորավոր ընտանիքներ՝ հավատքով, սիրով, միությամբ, առաքինի և հավատարիմ կենսակցությամբ ապրող ընտանիքներ:

57. Այն գեղջուկ խրճիթները, այն աննշան տնակները, որոնց մեջ ապրում են ցնցոտիներով ծածկված մանկտիք և որոնց շատ անգամ արհամարհում են մեծամեծ իշխանները, նույնիսկ դրանք են, որ ամփոփում են իրենց մեջ հայրենիքի ուժը:

58. Ով որ կամենում է զորավոր տեսնել յուր ազգը և հաղթող՝ հայրենիքը, նա ամենից առաջ ընտանիքները պիտի խնամե. ինչպես մի հոգատար պարտիզպան, որ ծառի ճյուղերը զորացնելու և նրանցից պտուղ քաղելու համար խնամում է ծառի արմատները, որոնք թեպետ հողի մեջ են թաղված և չեն երևում մարդկանց, բայց իրենց մեջ ամփոփում են ծառի կենդանությունը:

59. Ինչպես որ չի կարող ապրել այն տունկը, որի արմատները չորացած են կամ որդնակեր, այնպես և կանգուն չի մնալ այն ազգը, որի ընտանիքներում տիրում է ապականություն, որոնցից հալածական է սերը, միությունը, առաքինությունը և մամանավանդ Աստուծո երկյուղը:

60. Եթե այսքան վնասակար են ազգի և հայրենիքի համար՝ հասարակ ժողովրդի ապականյալ ընտանիքները, որքան ևս առավել վնասակար ու կործանիչ կարող են լինել իշխող կամ տիրող անձանց ընտանիքները, եթե արատավոր են նրանք:

61. Լսեցեք իմ վերջին պատվերը և կատարեցեք այն սրբությամբ. «Սիրեցեք միմյանց»: Այդ սերը կերջանկացնե ձեզ, կերջանկացնե և ձեր զավակներին: Նա ուրախության աղբյուր կբխե ձեր ընտանեկան սրահի մեջ և Աստուծո օրհնությունը կիջեցնե ձեր տան վրա:

**ԳՐՔՈՒՄ ՏԵՂ ԳՏԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԱՆՈՒՆՆԵՐ**

Ազատ գետ - Գետ և ձորահովիտ Արաքսի ավազանում:

Սկիզբ է առնում Ջանգեզուրի Ղազանգյոլ լեռնագագաթի լանջերից և Արաքսին է միանում Ազա գյուղի մոտ (Ջուլֆայի և Օրդուբադի միջև):

Ախալան(ք) գյուղ - Գյուղ Գեղարքունիք գավառում: Ըստ Հ.

Դրասխանակերտցու Աշոտ 2-ը և Սահակ Սևադան այս գյուղում էին միմյանց դեմ պատերազմի պատրաստվում:

Աղթամարի կղզի – Կղզի Վանա լճի հարավարևելյան մասում, ափից մոտ 3,5 կմ հեռավորության վրա: Եղել է ամրոց, բերդ, ավան, քաղաք: Այստեղ է գտնվում Աղթամարի վանքը:

Աղծն – Գավառ Մեծ Հայքի Աղծնիք աշխարհում: Նաև՝ Արծն՝ Հայաստանի միջնադարյան նշանավոր քաղաքներից, Արևմտյան Եփրատի աջ ափին, Կարինի մոտ:

Աղստև - Գետ, Կուրի աջակողմյան վտակը: Սկիզբ է առնում Թեժ լեռից: Կուրին է միանում Ղազախի Փոյլի (Խոյլար) երկաթուղային կայարանի մոտ:

Աղվանք, Աղվանից երկիր – Երկիր Անդրկովկասում, ըստ Ա. Շիրակացու, Աղվանքը ուներ 11 գավառ:

Երկրի մշակութային և քաղաքական հնագույն կենտրոնը Ավթարանի հովիտն էր՝ Կապադակ կենտրոնով:

387 թ. Մեծ Հայքի բաժանումից հետո վերջինիս Արցախ և Ուտիք աշխարհները Սասանյան Պարսկաստանը միացրեց (429 թ.) Աղվանքին և ստեղծեց Աղվանից մարզպանությունը: 7-րդ դարից մտցվել է խալիֆայությանը ենթակա Էրմենիա (Արմենիա) փոխարքայության մեջ: 9-րդ դարի վերջից ողջ Արցախը և Ուտիքը ներառվել են Բագրատունյաց թագավորության մեջ: Թուրք-սելջուկյան և Մոնղոլական արշավանքներից հետո Աղվանքը խիստ թուլացավ: Երկիրը տիրեցին օղուզ-թուրքական ցեղերը: Աղվանք անունը երկար ժամանակ մնաց որպես Արցախի Գանձասարի հայոց կաթողիկոսության անուն:

Այծեմնասար, Այծասար – Լեռնագագաթ Արեգունի լեռնաշղթայի հարավարևելյան ծայրամասում, բարձր. 2600 մ:

Այրիվանք - Գեղարդ, վանք Գեղամա լեռնաշղթայի հարավարևմտյան կողմում: Կոչվել է Այրիվանք՝ շինության մի մասը այրերի մեջ լինելու պատճառով:

Ամբերդ - Ամբերդ, Բերդ Արագածոտն գավառում:

Անձնագրն, Անձնագիր - Գավառ Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհում, Արևելյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում:

Ապագգիր, Ապագա - Ավերակ բերդ Արմ. Հայաստանում, Խոշաբ քաղաքի մոտ:

Ատրպատական – Հնագույն երկիր Պարսկաստանում, Կասպից ծովի և Ուրմիա լճի միջև:

Արտոս լեռ – Լեռնագագաթ Տավրոս լեռնահամակարգում, Վանա լճի հր. ափի մոտ, Ոստան գավառից դեպի հարավ, բարձր. մոտ 3536 մ:

Բագարան – Քաղաք Այրարատ աշխարհի Արշարունիք գավառում, Ախուրյանի և Արաքսի գետախառնուրդի մոտ, Երվանդաշատ քաղաքից քիչ հեռու: 9-րդ դարի երկրորդ կեսից կարճ ժամանակով դառնում է Բագրատունիների մայրաքաղաքը: Ավերել են թուրք-սելջուկները:

Բարդոդի, Բարդուղյան լեռներ – Լեռնաճյուղ Հայկական պար լեռնահամակարգում: Սկսվում է Սինակ գագաթից հյուսիսարևմտյան և ձգվում է դեպի հյուսիս-արևելք՝ մոտ 28 կմ երկարությամբ:

Բերդկանց - Գյուղ Այրարատ աշխարհի Մազազ գավառում:

Բզնունյաց ծով – Վանա լիճը:

Գանձակի Դաշտ – Կուրի աջակողմյան հարթավայրի մաս:

Գարդման - Ամրոց Գարդմանաձոր գավառում, վերջինիս կենտրոնը: Գտնվում է Շամքոր գետի վերին հոսանքի շրջանում: Վերելք է ապրել 10-15-րդ դարերում: Եղել է գրչության կենտրոն:

Գարդմանաձոր - Գավառ Ուտիք աշխարհում, Շամքոր գետի ավազանում: 9-11-րդ դդ. ենթարկվում էր Բագրատունիներին:

Գեղա լեռ, Գեղասար – Լեռ Գեղամա լեռնաշղթայում, բարձր. 3346 մ:

Գեղա բերդ - Ամրոց (բերդ) Այրարատ աշխարհի Մազազ գավառում, Ազատ գետի հովտում:

Գոմաձոր - Գյուղ Սևանա լճի հյուսիսարևմտյան ափին: Ներկայումս Սևան քաղաքի կազմում:

Գրգուռ լեռ – Լեռնագագաթ Հայկ. Տավրոս լեռնահամակարգում, Վանա լճի հարավարևմտյան ափին, բարձր. 2457 մ:

Գուգարաց Արտահան (Սրդահան) գավառ - Գավառ Գուգարք աշխարհում, Կուր գետի վերին հոսանքի ավազանում:

Գուգարք - Աշխարհ Մեծ Հայքում: Տարածվում է Աղստևի հովտից մինչև Տայքի սահմանները:

Դերջան գավառի Խլաձոր վանք – Վանք Դերջանի գավառում: Կառուցվել է 10-րդ դարում:

Եռաբլուր լեռ – Լեռնագագաթների խումբ Սևանա լճի հարավարևմտյան կողմում: Երեքից ամենաբարձրը Ակնասարն է, բարձր. 3258 մ:

Երագգավորս – Քաղաք Շիրակ գավառում, Ախուրյան և Կարս գետերի միացման անկյունում: Աշոտ Ա-ի արքայական աթոռը Բագարանից տեղափոխվել է այդտեղ 890 թ.: 890-925 թթ. եղել է Բագրատունիների թագավորության մայրաքաղաքը:

Երանոս - Գյուղ Գառնիից հարավարևմտյան, Ազատ գետի ձախ կողմում, Երանոս լեռնաշղթայի լանջին:

Երասխաձոր - Գավառ Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհում: Համապատասխանում էր Արշարունիք և Գաբեղյանք գավառների տարածքին՝ միասին վերցրած:

Երնջակ – Քաղաք Սյունիք աշխարհում: Ամմատույց բերդերի թվին էր պատկանում: Առանձնապես հայտնի է եղել 10-11-րդ դդ.:

Զորո վանք, Զորավանք – Վանք Արշարունիք գավառում, գմբեթավոր բազիլիկ ոճով:

Ընծաքիսար – Լեռ Տավրոս լեռնահամակարգում, Վանա լճի հարավային կողմում:

Խաղտիագիք, Խաղտիք - Երկիր Փոքր Ասիայում, Սև ծովի հարավարևելյան առափնյայում, ծովի և ճորոխի միջև, Հայաստանի սահմաններից մինչև Տրապիզոն: Բնա-

կիչները՝ արմենոխալիքներ: Մինչև 1915 թ. եղել է հայաբնակ:

Խարբերդի Սովսիսավանք- Խարբերդ նահանգի 15 վանքերից մեկը, գտնվում է Դերսիմի գավառում, Չարսանջակի գավառակում, Գուլե գյուղում:

Խլաք - Քաղաք Բիթլիսի գավառում, Խլաք գավառակի կենտրոնը, Վանա լճի արևմտյան ափին, գեղատեսիլ դիրքով: 11-րդ դարի Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից է:

Ծմնդոց անտառ - Անտառ Արշարունիք գավառում, Ախուրյան գետի աջ կողմում: Տնկել է Երվանդ Բ թագավորը: Ավանդությունը անունը կապում է այստեղ քրմերի կողմից նորածիններին ինչ աստղի տակ ծնված լինելու մասին գուշակությունների արարողության հետ:

Կամրջաձոր – Վանք, մենաստան Արշարունիք գավառում, Կաղզվանի մոտերքում: Հիմնադրվել է 939 թվին: Աբաս թագավորի օրոք միաբանների թիվը հասնում էր 300-ի: Ուներ հռչակավոր դպրոց, գրչության կենտրոն էր:

Կապուտաքար վանք – Վանք Արշարունիք գավառում, Կաղզվանի շրջանում: Կառուցվել է 10-րդ դարում, եղել է Հայաստանի նշանավոր վանքերից: Ունեցել է իր ուսումնարանը:

Կարնո Յնծուց մենաստան – Վանք Էրզրունի նահանգի Էրզրունի գավառում, Էրզրունից 15-20 կմ-ի վրա, Հինձք գետի մոտ: Այստեղ ուսում են ստացել մեր նշանավոր հոգևորականներից շատերը: Կոչվել է նաև Կարմիր վանք:

Կարսի Սրբոց Առաքելոց վանք – Կառուցվել է 10-րդ դարում: Նշանավոր վանք է իր եկեղեցիով, որ կանգուն է առ այսօր:

Կաթավաքերդ - Ավերակ բերդ Արտաշատի շրջանում, Կալադիբի գյուղի մոտ: Հայտնի է նաև Բերդատակ անվամբ:

Կաթավաքար – Ամրոց, բերդ Գուգարք աշխարհի Ծորափոր գավառում, Ձորագետի հովտում: Այստեղ հանգրվանել է Աշոտ Բ թագավորը:

Կողբափոր – Քաղաք Ղազախի գավառում: Ոմանք գավառի հին անունով Կողբափորը անվանել են Ղազախ:

Կորդույք - Գավառ Կորճեք աշխարհում, Վանա լճից հարավ: 11-րդ դարում այստեղ շատացել են քուրդ ցեղերը: Հին Հայաստանում հայտնի էր Տուն Կադմեա, Հայկի Կադմոս թռռան անունով:

Ճորոխ - Գետ Սև ծովի ավազանում: Տալք աշխարհի ամենամեծ գետն է: Համարվում է Դրախտի 4 գետերից մեկը:

Մազազ - Գավառ Այրարատ աշխարհում: Տարածվում էր Ազատ գետի վերին հոսանքի ավազանում: Ընդգրկում էր նաև Գառնի քաղաքի շրջակա բնակավայրերը:

Մոկաց երկիր, Մոկք - Աշխարհի Մեծ Հայքում: Սահմանակից էր Վասպուրականին, Աղձնիքին, Կորճալքին: Մեծ Հայքի ամենափոքր աշխարհն էր:

Նարեկա վանք (Ռշտունիք) – Վանք Վանի գավառի Գավաշի գավառակում, Նարեկ գյուղում: Կառուցվել է 10-րդ դ.: Ուներ Ս. Սանդուխտ, Ս. Աստվածածին եկեղեցիները, Գր. Նարեկացու մատուռը, ժամատունը և եռահարկ զանգակատունը: Ուներ դպրոց և ձեռագրատուն:

Շամշուլտե - Ամրոց, բերդ Գուգարք աշխարհի Տաշիր գավառում, այժմ. Վրաստանի Թերթիժլարոյի շրջանում, Խրամ գետի ձախ ափին: Պատկանում էր Գուգարքի հայ բղեշխներին: Սրանց տերերը հաճախ ապստամբում էին հայոց թագավորների դեմ: Այդպիսի մի ապստամբություն էլ տեղի է ունեցել Աշոտ Երկաթի (914-928) ժամանակ, որը ճնշվել է: Անունը վրացերեն նշանակում է Երեք նետ:

Շարուր - Գավառ Այրարատ աշխարհում, Արփա գետի ստորին հոսանքի շրջանում, Շարուրի դաշտում:

Շիրակավան - Գավառ Այրարատ աշխարհում: Տարածվում էր Ախուրյան գետի միջին և ստորին հոսանքների

շրջանում: 9-րդ դարի երկրորդ կեսից Շիրակը դառնում է Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական կյանքի գլխավոր կենտրոնը:

Շիրակի Դարեվանք - Գտնվում էր Դարեվանք գյուղում, Անիից հյուսիս, Գյումրուն մոտիկ Չերքեզի ձորում: Կառուցվել է 935 թ.՝ Բագրատունի թագավորի ջանքերով: 1852 թ. քանդել են ռուսական իշխանությունները և տեղում պատրաստել զինվորական պահեստ:

Շիրակի Հռոմոս, Հռոմոս վանք – Վանք Շիրակ գավառում, Ախուրյան գետի աջ ափին, ներկայիս Անիի շրջանի Հակածոր գյուղի դեմ-դիմաց: Հիմնադրվել է 10-րդ դարի առաջին կեսին Աբաս թագավորի օրոք, Բյուզանդիայից փախած հայ վանականների կողմից: Այստեղից էլ ծագել է վանքի անունը: Մշակույթի մեծ կենտրոն էր:

Ոստան – Գավառ Այրարատ աշխարհում, Ազատ գետի միջին և ստորին շրջանում, Արտաշատ և Դվին մայրաքաղաքների շրջակայքում: Ոստան բառն ունի «իշխանանիստ»-ի, «թագավորանիստ»-ի իմաստ:

Սևանա ամրոց - Բերդ, ամրոց Սևանի կղզում: Կառուցվել է 8-րդ դարի վերջերին: Ունեցել է շրջապարիսպներ:

Սևորդեաց աշխարհ - Գավառ Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհում: Տարածվում էր Սանահին գյուղի շրջակայքում:

Սիփան լեռ – Լեռնագագաթ Վանա լճից հյուսիս: Եռագագաթ, բարձր. 4434 մ:

Վայոց ձորի Ցախյաց վանք – Վանք Վայոց ձոր գավառում, Եղեգիս գետից 7 կմ հյուսիս-արևելք, Եղեգիս գետի աջ կողմում: Ունի 4 եկեղեցի:

Վանա քերդ - Վան քաղաքի հյուսիսարևմտյան կողմում: Կառուցվել է 9-րդ դարի 2-րդ կեսերին (Ք.ա.):

Վանանդ - Գավառ Ախուրյան գետի հովտում Կարսի մարզի և Սարիղամիշի մի մասը:

Վասպուրական – Աշխարհ Մեծ Հայքի կենտրոնում: Նշանակում է «իշխանական», «ազնվական» երկիր: Մեծ Հայքի մեծ աշխարհներից է: Ունեցել է 35 գավառ:

Վարագ - Լեռնագագաթ Վարագ լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածում, Վան քաղաքից 8-9 կմ արևելք: 3000 մետրից բարձր: Լեռան լանջին գտնվում է Վարագա վանքը:

Տայոց աշխարհ, Տայք - Աշխարհ մեծ Հայքում, նրա հյուսիս-արևմտյան կողմում, ճորոխ գետի միջին հոսանքի և նրա աջակողմյան վտակների ավազաններում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ	3
ԿՈՒՅՐ ՎՐԻԺԱՌՈՒՆ	14
ԿՈՒՅՐ ԱԶՔԸ ԿՆԵՐԵ, ԿՈՒՅՐ ՍԻՐՏԸ ԶԻ ՆԵՐԻԼ	40
ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՎԱԽՃԱՆ	71
ԲՅՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՌՈՒՄԸ	84
ՀԵՐՈՍԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ	96
ՎՇՏԵՐԻՑ ԾԱՆՐԱԳՈՒՅՆԸ	104
ՄԻ ԾԱՂԿՈՎ ԳԱՐՈՒՆ	110
ԾՈՎԱՍՍԱՐՏ	131
ՋՐԻՑ ՓԱԽԶՈՂԸ ԿՐԱԿԻ ՄԵՋ	150
ԱՆՀԱՆԳԻՍՏ ՄԱՐԴԸ	156
ԵՐԵՔ ԿԵՏԻ ՎՐԱ	165
ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊՏՈՒՂՆԵՐԸ	174
ՀԻՆ ՎՇՏԵՐԻ ՎԱԽՃԱՆԸ	185
ՀԻՆ ԹՇՆԱՄԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹԱԳԱՎՈՐԸ	188
ԴՎՆՈ ԱՌՈՒՄԸ	200
ՏԱՄՆ ԵՎ ՀԻՆԳ ՏԱՐՈՒՑ ՀԵՏՈ	220
ՎԵՐՋԻՆ ԹՇՆԱՄՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ	232
ՀԵՐՈՍԻ ՎԱԽՃԱՆԸ	240
ԲԱՌԱՐԱՆ	248
ԱՍՈՒՅԹՆԵՐ «ԳԵՎՈՐԳ ՄԱՐԶՊԵՏՈՒՆԻ» ՎԵՊԻ ՀԱՏԸՆՏԻՐ	
ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐԻ ՍՈՒՅՆ ԳՐՔԻՑ	253
ԳՐՔՈՒՄ ՏԵՂ ԳՏԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ	261

, ² ê ° ð

անցյալից եվ հայոց

Ø ° Ì ° ð Æ ò

Մ Ո Ւ Ր Ա Յ Ա Ն

«ԳԵՎՈՐԳ ՄԱՐԶՊԵՏՈՒՆԻ»

å ³ ì Û ³ í» å Ç Ñ ³ Ĭ Ç ñ × ß ³ ñ ³ ¹ ñ ³ Ý ù

Հրատ. խմբագիր՝ Ա.Հովակիմյան
Համակարգչային էջադրումը՝ Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 843
Ստորագրված է տպագրության՝ 18.03.2018թ.:
Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆, 17 տպագր. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 1000 օրինակ:
Գիրքը տրամադրվում է նվիրատվությամբ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24: